

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-ფ/
1984 72

ფილოსოფიისა და
ფსიქოლოგიის
სერია

2.1984

ზაქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“,
ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია, 1984, № 2

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ფილოსოფიისა და
ფსიქოლოგიის
სერია

СЕРИЯ
ФИЛОСОФИИ И
ПСИХОЛОГИИ

ჟურნალი დაარსებულია 1980 წელს
Журнал основан в 1980 году
გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Выходит раз в 3 месяца

2.1984

გამომცემლობა „მეცნიერება“
ИЗДАТЕЛЬСТВО «МЕЦНИЕРЕБА»

თბილისი
ТБИЛИСИ

ს ა რ ე ლ ა ქ ე ი ო კ ო ლ ე ზ ი ა :

თ. ბუაჩიძე, ვ. გრიგოლაია (რედაქტორის მოადგილე), გ. თევზაძე, ვ. კეშელავა-
ზ. მიქელაძე, რ. ნათაძე, შ. ნადირაშვილი, ა. ფრანგიშვილი, ნ. ჭავჭავაძე
(რედაქტორი), თ. ჯიოევი (რედაქტორის მოადგილე).

პასუხისმგებელი მდივანი ც. შალამბერიძე

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Буачидзе Т. А., Григолава В. В. (зам. редактора), Джioев О. И. (зам. редактора),
Кешелав В. В., Микеладзе З. Н., Натадзе Р. Г., Надирашвили Ш. А.,
Прангишвили А. С., Тевзадзе Г. Б., Чавчавадзе Н. З. (редактор),

Ответственный секретарь Ц. А. Шаламберидзе

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შიკე“,
ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია, 1984.

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19

Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

ტელეფონი 37-95-46

გადაეცა წარმოებას 15.3.84; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 15.8.84; შუკ. № 886;
ანაწყოების ზომა 7×11¹/₂; ქალაქის ზომა 7×108¹/₁₆; მაღალი ბეჭდვა; ნაბეჭდი
თაბახი 10.85; საალრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 9.4; უე 01259; ტირაჟი 850;
ფასი 85 კაპ.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

ფილოსოფია

მ. ლომთათიძე, სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზა	5
მ. გორგჯია, სოციოლოგიის ცნების გაგებისათვის რ. არონთან	21
ნ. შოთაბერიძე, ადამიანი და კანტის რაციონალური რელიგია	31
ლ. ალექსიძე, შემეცნების საფუძვლები პროკლე დიადოხოსისა და იოანე პეტრიწის შრომებში	41
ი. ბარაქანიძე, რიცხვითი მიმართებების თეორიასთან დაკავშირებული პითაგორული პრობლემები	48

ფსიქოლოგია

ბ. ყიფიანი, გარეგანი მოტივაცია და შემეცნებითი აქტივობის მიმართ სოციალური განწყობის ცნობიერების საკითხი	61
ი. იმედაძე, დემონტაჟის კმდეობის თეორიის ზოგიერთი სადისკუსიო საკითხი	70
თ. ბაკურაძე, მუსიკის სემანტიკური მნიშვნელობის აღქმის შესახებ	86
ი. ბერსაძე, მომღერლის აღზრდის ზოგიერთი საკითხი და განწყობის ფენომენი	101

ჩვენი მემკვიდრეობა

ს. დანელია, რეცენზია შ. ნუცუბიძის წერილზე „ბუნებისათვის ცნებისა“	115
რევაზ ნათაძე (ნეკროლოგი)	123

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ

Ч. А. ЛОМТАТИДЗЕ, Материальная база культуры села	5
В. Е. ГОРОЗИЯ, О понятии социологии у Р. Арона	21
Н. З. МШВЕНИЕРАДЗЕ, Человек и рациональная религия Канта	31
Л. З. АЛЕКСИДЗЕ, Ступени познания в трудах Прокла Диадоха и Иоанна Петрици	41
И. И. ГАРАКАНИДЗЕ, Пифагорейские проблемы в связи с теорией численных отношений	48

ПСИХОЛОГИЯ

Г. Г. КИПИАНИ, Внешняя мотивация и осознаваемость социальных установок к познавательной активности	61
И. В. ИМЕДАДЗЕ, Некоторые дискуссионные вопросы теории деятельности А. Н. Леонтьева	70
Т. О. БАКУРАДЗЕ, О восприятии семантического значения музыки	86
И. Е. ГЕРСАМИЯ, Некоторые проблемы воспитания певца и феномен ус- тановки	101

НАШЕ НАСЛЕДИЕ

С. И. ДАНЕЛИЯ, Рецензия на статью Ш. Нуцубидзе «О природе понятия»	115
Реваз Натадзе (некролог)	123

ფილოსოფია

აოლა ლომთათიძე

სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზა

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის იენისის პლენუმზე, რომელიც მიეძღვნა პარტიის იდეოლოგიური, მასობრივ-პოლიტიკური მუშაობის აქტუალურ საკითხებს, კიდევ ერთხელ ხაზგასმით აღინიშნა ახალი, ყოველმხრივ განვითარებული ადამიანის ფორმირების აუცილებლობისა და მისი განხორციელების გზებისა და საშუალებების შესახებ.

„საზოგადოების რევოლუციური გარდაქმნა, შეუძლებელია, თუ არ შეიცვალა თვით ადამიანი. და ჩვენი პარტია ხელმძღვანელობს იმით, რომ ახალი ადამიანის ჩამოყალიბება კომუნისტური მშენებლობის არა მარტო უმნიშვნელოვანესი მიზანია, არამედ აუცილებელი პირობაც არის“ [3].

ახალი ადამიანის ჩამოყალიბების საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება მაღალი სულიერი, კულტურული მოთხოვნილებების ფორმირებას. პიროვნების მაღალი კულტურით აღზრდას.

ახალი ადამიანის ფორმირების საკითხის წარმატებით გადაჭრა მრავალი საზოგადოებრივი მეცნიერებისაგან მოითხოვს საზოგადოებრივი სინამდვილის ცალკეული მხარის კვლევასა და შესწავლას, რადგან იგი მრავალ საზოგადოებრივ მოვლენასა და პროცესთან არის დაკავშირებული. „თუ ვულხანდილად ვიტყვი, — როგორც ი. ვ. ანდროპოვმა აღნიშნა სკკპ იენისის პლენუმზე, — ჯერაც არ შევვისწავლია სათანადოდ საზოგადოება, რომელშიც ვცხოვრობთ და ვშრომობთ, ბოლომდე არ გამოგვივლენია მისთვის დამახასიათებელი კანონზომიერებანი, განსაკუთრებით ეკონომიკური, ამიტომ ბევრჯერ იძულებული ვართ ვიმოქმედოთ, ასე ვთქვათ, ემპირიულად, ცდებისა და შეცდომების ერთობ არარაციონალური ხერხით.“

მეცნიერებას, სამწუხაროდ, პრაქტიკისათვის ჯერ არ შემოუთვავაზებია მთელი რიგი დიდმნიშვნელოვანი პრობლემების საჭირო, განვითარებული სოციალიზმის პრინციპებისა და პირობების შესაბამისი გადაწყვეტის გზები“ (2).

საზოგადოებრივი მეცნიერებისადმი გამოთქმული ეს საყვედური სოციოლოგიასაც ეხება, მით უმეტეს რომ სოციოლოგიური გამოკვლევების მიმართ კრიტიკული შენიშვნები გამოითქვა აღნიშნულ პლენუმზე.

პიროვნების მაღალი სულიერი მოთხოვნილებების ფორმირების საქმეში მნიშვნელოვანი როლი ენიჭება კულტურის მატერიალურ ბაზას. იმ დაწესებულებების მუშაობას, სადაც თავმოყრილია კულტურული ღირებულებები. ისინი მოვალენი არიან ამ ღირებულებებს აზიარონ მასები.

წინამდებარე ნაშრომის მიზანს შეადგენს გადმოვცეთ სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზის სოციოლოგიური კვლევის შედეგები, რამდენად აქმაყოფილებს იგი სოფლის ახალგაზრდობის გაზრდილ კულტურულ მოთხოვნილებებს; ვაჩვენოთ ის სიძნელები, რომლებიც ხელს უშლიან სოფლად კულტსა-

17.869

საქ. სსრ კ. მარქსის!
სახ. სახ. რესპუბ.
ბიბლიოთეკა

განმანათლებლო დაწესებულებათა მუშაობას და გამოვქვეით ზოგიერთი მოსაზრება მათ დასაძლევად.

1. კულტურის მატერიალური ბაზა. კულტურის მატერიალურ ბაზას განეკუთვნება ყველა ის საგანი, რომლებშიც განივთებულია ადამიანის ესა თუ ის უნარი ღირებულებების სახით. ადამიანთა უნარების განივთება ხდება როგორც მატერიალური, ისე სულიერი ღირებულებების სახით — შესაბამისად იქმნება მატერიალური და სულიერი კულტურა.

ამ შემთხვევაში გვინტერესებს სულიერი კულტურა, სულიერი ღირებულებები, მისი მატერიალური ბაზა. სულიერი კულტურის მატერიალურ ბაზად ჩვენ მიგვაჩნია ადამიანთა მიერ შექმნილი სულიერი ღირებულებები, რომლებიც არსებობს მეცნიერების, ხელოვნების, ლიტერატურისა და სხვათა სახით.

კაცობრიობის განვითარების მანძილზე შექმნილი კულტურული ღირებულებები საზოგადოებისათვის რომ ხელმისაწვდომი გახდეს, ამისათვის თვით საზოგადოება ქმნის პირობებს. იქმნება კულტურული დაწესებულებები, რომლებიც მოწოდებული არიან თავი მოუყარონ კულტურულ ღირებულებებს და აზიარონ მას მასები. ასეთი კულტურული დაწესებულებებია: ბიბლიოთეკა, კლუბი, მუზეუმი, კინოთეატრი, დრამატული თეატრი, რადიო, ტელევიზია. მართალია მათი როლი და ფუნქცია საზოგადოებაში კულტურულ ღირებულებათა მასებამდე მიტანის საქმეში განსხვავებულია, მაგრამ, როცა კულტურის მატერიალურ ბაზას ვეხებით, ამ შემთხვევაში მათი ამ კატეგორიაში შეტანა, გარკვეული აზრით, შეიძლება.

როგორც ნაშრომის შესავალში ითქვა, ჩვენს მიზანს შეადგენს დახასიათებული იქნეს სოფლის მშრომელთა სულიერი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების მატერიალური ბაზა.

ქალაქისაგან განსხვავებით, სადაც კულტურულ დაწესებულებათა ფართო ქსელია, ბიბლიოთეკების, კლუბების, კინოთეატრების, დრამატული თეატრის, მუზეუმებისა, საკონცერტო დარბაზებისა და სხვათა სახით, რომლებიც ადამიანთა სულიერი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას ემსახურებიან, სოფლის პირობებში, ჯერჯერობით მხოლოდ კლუბები და ბიბლიოთეკებია, რომელთა მხრებზედაც გადადის სოფლის მშრომელთა კულტურული მომსახურების მთელი სიმძიმე. ეს მაშინ, როცა სოფლის მოსახლეობის სულიერი მოთხოვნილებანი სულ უფრო და უფრო იზრდება, უთანაბრდება ქალაქის მცხოვრებთა სულიერი მოთხოვნილებებს. ერთია კულტურულ დაწესებულებათა სიმცირე და მეორეა მომსახურების დონე. ცხადია, სოფლად კულტურულ დაწესებულებათა მომსახურება ქალაქთან შედარებით, მათი სიმცირის გამო, არასაკმარისია, ხოლო მომსახურების ხარისხი დაბალია.

სოფლად კულტურულ დაწესებულებათა მუშაობა თავისებური ხასიათის მატარებელია, რაც განპირობებულია, პირველ რიგში, სოფლის ცხოვრების თავისებურებით, როგორცაა არანორმირებული სამუშაო დღე, ფიზიკური შრომის უპირატესობა, საკარმიდამო ნაკვეთზე მუშაობის აუცილებლობა, სოფლის დასახლების თავისებურება, სატრანსპორტო კომუნიკაციის განუვითარებლობა. ამიტომ სოფლად კულტურულ დაწესებულებათა მუშაობა (ბიბლიოთეკა, კლუბი) ბიბლიოთეკისა და კლუბის შენობაში მუშაობით არ უნდა ამოიწურებოდეს. ის უნდა ხელმძღვანელობდეს სოფლად ყოველგვარ კულტურულ ცხოვრებას, მის დაგეგმვასა და ჩატარების ორგანიზაციას.

2. კულტურის მატერიალური ბაზის სოციოლოგიური გამოკვლევა. რო-

გორც ითქვა, ქალაქი თავისი კულტურის მატერიალური ბაზის რაოდენობით, მრავალფეროვნებითა და მრავალმხრივობით დიდად განსხვავდება სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზისაგან. ქალაქის მოსახლეობას გაცილებით მეტი საშუალება აქვს დაიკმაყოფილოს თავისი სულიერი, კულტურული მოთხოვნილებები, ვიდრე სოფლის მოსახლეობას. ამ მხრივ ქალაქის მოსახლეობას ფართო არჩევანის შესაძლებლობა აქვს, მაშინ, როცა სოფლის მოსახლეობის სულიერი მოთხოვნილებები დიდად არ განსხვავდება ქალაქის მცხოვრებთა სულიერი მოთხოვნილებებისაგან. ხოლო სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზა, შეიძლება ითქვას, საკმაოდ ჩამორჩება ქალაქისას. ასეთ პირობებში სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზის სოციოლოგიური კვლევა, კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულებათა საქმიანობის შესწავლა, აქტუალური ხასიათის მატარებელია, რადგან კვლევის შედეგად დადგინდება ის სიძნელებები, რაც ხელს უშლის ამ დაწესებულებათა მუშაობას და დაისახება მისი დაძლევის გზები და საშუალებები.

კ ვ ლ ე ე ი ს მ ე თ ო დ ი. სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზის სოციოლოგიური გამოკვლევისათვის გამოყენებული იქნა დოკუმენტური მასალის ანალიზისა და ინტერვიუს მეთოდი.

დოკუმენტური მასალის ანალიზის მეთოდით შესწავლილი იქნა საქართველოს 69 სასოფლო-სამეურნეო რაიონის საკლუბო დაწესებულება და ბიბლიოთეკა. კვლევის გეგმა ითვალისწინებდა სოფლის კულტურულ დაწესებულებათა როგორც რაოდენობის ზრდის, ისე მათი საქმიანობის დინამიკაში განხილვას. აქედან გამომდინარე, გაანალიზდა 1976 წლის 1 იანვრის და 1981 წლის 1 იანვრის მდგომარეობის აღმნიშვნელი მონაცემები, რათა ამ ორი პერიოდის ფაქტობრივი მდგომარეობის შედარებით დაგვედგინა განვითარების ტემპი.

ანალიზს დაექვემდებარა სასოფლო რაიონების საკლუბო დაწესებულებებისა და ბიბლიოთეკების მუშაკთა რაოდენობა, მათი მატერიალური ბაზა და მთელი ის საქმიანობა, რისთვისაც მოწოდებული არიან აღნიშნული დაწესებულებები.

ჩატარდა ორი სახის ინტერვიუ: ინტერვიუ საქ. სსრ კულტურის სამინისტროს პასუხისმგებელ მუშაკებთან, რომელიც ითვალისწინებდა სოფლის კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებისათვის კადრების მომზადების მდგომარეობის, კადრებით უზრუნველყოფის, კადრების დენადობის მიზნების დადგენას, ამ დაწესებულებათა ქსელის ზრდის, მათი სრულყოფისა და მომსახურების ღონის ამღობის სიძნელებების შესწავლას. ინტერვიუ ჩატარდა 1983 წლის შემოდგომაზე.

მეორე სახის ინტერვიუ, ეს იყო ინტერვიუ უშუალოდ კულტურულ დირექტულებათა მომხმარებლებთან, სოფლის მუშა-ახალგაზრდობასთან. ინტერვიუ მიზნად ისახავდა დაგვედგინა, ერთი მხრივ, გამოკითხულთა ოჯახის კულტურის მატერიალური ბაზა — ოჯახის კულტინვენტარი და ბიბლიოთეკა. და რაც მთავარია, მიგველო ინფორმაცია სოფლის კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა მიერ ჩატარებული ღონისძიებისადმი დამოკიდებულების შესახებ.

ინტერვიუ დაექვემდებარა შერჩევის მეთოდს, რომელმაც მოიცვა რესპუბლიკის შვიდი რაიონის: მახარაძის, ზესტაფონის, ქედის, ამბროლაურის, ლენინგორის, ახმეტისა და დუშეთის 42 კოლმეურნეობისა და საბჭოთა მეურნეობის 1100 რესპონდენტი. ინტერვიუ ჩატარდა 1982 წლის ზაფხულში.

სოციოლოგიური კვლევის მეთოდი მოპოვებული მასალის ანალიზის ორი ძირითად გარემოებას მაინც გულისხმობს, ჯერ ერთი, კვლევის ამოცანიდან გამომდინარე, მთელი მასალა დაჯგუფდეს გარკვეული ნიშნის მიხედვით, და მეორე, მასალის გაანალიზების საფუძველზე შესაძლებელი იყოს მეცნიერული დასკვნების გაკეთება. ამიტომ მოკლედ შევეხებით ჩვენს ხელთ არსებული მასალის დაჯგუფებისა და მისი ანალიზის შედეგთა მოტანის საკითხს.

როგორც ითქვა, კვლევას დაექვემდებარა საქართველოს ყველა სასოფლო-სამეურნეო რაიონი, რომლებიც დაყოფილია სოფლის მეურნეობის საწარმოო სპეციალიზაციის 11 ზონად. სახელდობრ:

I. ალაზნის ვაკის მევენახეობის ზონა მეთამბაქოეობისათვის, რომელშიც შედის ახმეტის, თელავის, გურჯაანის, ყვარლის, ლაგოდეხის რაიონები;

II. გარეკახეთის ზეგანის მარცვლეულ-მეცხოველეობის ზონა, რომელშიც შედის სიღნაღის, წითელწყაროს, საგარეჯოს რაიონები;

III. ქვემოქართლის ბარის საგარეუბნო სოფლის მეურნეობის ზონა, რომელიც აერთიანებს გარდაბნის, მცხეთის, მარნეულის, თეთრიწყაროს, ბოლნისის რაიონებს;

IV. აღმოსავლეთ კავკასიონის მთიანი მეცხოველეობის ზონა, რომელშიც შედის ლენინგორის, ჯავის, ყაზბეგის, დუშეთის, თიანეთის რაიონები;

V. შიდაქართლის ბარის მეხილეობის ზონა შაქრის ქარხლის თესვით, რომელიც აერთიანებს კასპის, გორის, ქარელის, ხაშურის, ცხინვალის, ზნაურის რაიონებს.

VI. ჯავახეთის მთიანეთის მეცხოველეობის ზონა, აერთიანებს წალკის, დმანისის, ბოგდანოვკის, ახალქალაქის რაიონებს;

VII. სამცხე-თრიალეთის მეცხოველეობისა და მეხილეობის ზონა, რომელშიც შედის ახალციხის, ასპინძის, ადიგენის, ბორჯომის რაიონები;

VIII. იმერული მდლობის და რაჭა-ლეჩხუმის ქვაბურის მევენახეობის ზონა; აერთიანებს თერჯოლის, ზესტაფონის, ჭიათურის, საჩხერის რაიონებს;

IX. დასავლეთ კავკასიონის მთის მეცხოველეობის ზონა, რომელიც აერთიანებს ონის, ლენტეხის, მესტიის რაიონებს;

X. კოლხეთის დაბლობის სუბტროპიკულ კულტურათა ზონა, რომელიც მოიცავს გაგრის, გუდაუთის, გულრიფშის, ქობულეთის, ოჩამჩირის, გალის, მახარაძის, ლანჩხუთის, ჩოხატაურის, ხობის, ცხაკაიას, ზუგდიდის, წალენჯიხის, ჩხოროწყუს, გეგეჭკორის, წულუკიძის, აბაშის, სამტრედიის, წყალტუბოს, ტყიბულის რაიონებს;

XI. ზემო აჭარის მეთამბაქოეობის და მეცხოველეობის ზონა. აერთიანებს ხულოს, ქედის, შუახევის, ხელვაჩაურის რაიონებს.

მოპოვებული მასალა დაჯგუფდა აღნიშნული ზონების მიხედვით და ანალიზის შედეგები ნაშრომში მოტანილია პროცენტული სიდიდეებით.

3. **კვლევის შედეგები.** ჩვენს რესპუბლიკაში გასული, მეათე ხუთწლეულის მანძილზე მნიშვნელოვანი მიღწევებია მოპოვებული კულტურის მატერიალური ბაზის განვითარებისათვის. განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ სოფლად ბიბლიოთეკების რიცხვი გაიზარდა 273 ერთეულით. ე. ი. 8.5%-ით. წიგნების რაოდენობა 1614 ათასით (12.6%). საკლუბო დაწესებულებები 234 ერთეულით (11.7%). ასევე საყურადღებოა და მნიშვნელოვანია ის, რომ რესპუბლიკის მასშტაბით მუზეუმების რაოდენობა გაიზარდა 29.6%-ით, თეატრებისა 30.4%-ით, კინოთეატრებისა 4.5%-ით.

გაიზარდა წიგნების რაოდენობა 171 ნაბეჭდი ერთეულით, 4.5%-ით. ამჟამად ჩვენს რესპუბლიკაში გამოდის 81 დასახელების ჟურნალი და 141 დასახელების გაზეთი [4, გვ. 223—239].

კულტურის მატერიალური ბაზის ზრდის ეს ტემპი, რასაც ადგილი ჰქონდა გასული ხუთწლეულის მანძილზე, შეიძლება ითქვას, არ არის ცუდი, მაგრამ, როგორც ქვემოთ კვლევის მონაცემთა ანალიზისას დავინახავთ, იგი ვერ აკმაყოფილებს სოფლის მცხოვრებთა გაზრდილ სულიერ მოთხოვნილებებს.

კულტურის მატერიალური ბაზის ზრდასთან ერთად იზრდება ადამიანთა განათლებისა და კულტურის დონე. კვლევამ გვიჩვენა, რომ გამოკითხული მუშა-ახალგაზრდობის მხოლოდ 1.5% აქვს დაწვებითი განათლება. აბსოლუტური უმრავლესობის განათლება ასეთია: არასრული საშუალო — 8.21%, პროფტექნიკური — 8.91, საშუალო ზოგადი — 51.72%, საშუალო სპეციალური — 20.65%, დაუმთავრებელი უმაღლესი — 3.18% და უმაღლესი 5.83%.

ამრიგად, საქართველოს სოფლის მეურნეობაში დასაქმებული ახალგაზრდობა განათლების საკმაოდ მაღალი დონით არის წარმოდგენილი და უნდა ვივარაუდოთ, რომ მათ საკმაოდ მაღალი სულიერი მოთხოვნილებები გააჩნიათ, რომელთაც დაკმაყოფილება და სწორად წარმართვა სჭირდება.

თუ იმასაც აღვნიშნავთ, რომ საქართველოში მცხოვრებ ადამიანთა 48% სოფელზე მოდის, მაშინ ნათელი გახდება, ის, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზის როგორც რაოდენობრივ ზრდას. ისე მათი მუშაობის ხარისხობრივი მაჩვენებლების გაუმჯობესებას მოსახლეობის კულტურული მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებისათვის.

ა) საკლუბო დაწესებულება. სოფლის მოსახლეობის ცხოვრებაში კლუბს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. ეს აიხსნება იმით, რომ საკლუბო დაწესებულება მისი მოღვაწეობის ხასიათის მიხედვით უნივერსალურია.

სოფლის საკლუბო დაწესებულება მოწოდებულია ატარებდეს მასობრივ-პოლიტიკურ და კულტურულ-აღმზრდელობით მუშაობას. კლუბში (კულტურის სახლში) ტარდება სხვადასხვა სახის ლექციები, თემატური საღამოები, ზეპირი ჟურნალი და სხვა მასობრივი ღონისძიებები; ხდება შეხვედრები შრომის გმირებთან, წარმოების მოწინავეებთან, მეცნიერებთან, კულტურის მოღვაწეებთან; მუშაობს სხვადასხვა წრე; უჩვენებენ კინოფილმებს, ეწყობა კონცერტები და მოძრავი გამოფენები. კლუბში მიდიან ადამიანები რათა დაისვენონ სამუშაო დღის შემდეგ.

ერთი სიტყვით, საკლუბო დაწესებულება წარმოადგენს სოფელში ამა თუ იმ, მცირე ან მნიშვნელოვანი ღონისძიების ჩატარების ორგანიზატორს. ამით აიხსნება ის დიდი ყურადღება, რასაც პარტია და მთავრობა აქცევს საკლუბო დაწესებულებათა მუშაობის გაძლიერებისა და სრულყოფის საქმეს.

სოფლის მოსახლეობის განათლებისა და კულტურის ზრდა, მათი მოთხოვნილებებისა და ინტერესთა სფეროს გაფართოება იწვევს თავისუფალი დროის სტრუქტურის შეცვლას, ეს კი ახალ მოთხოვნებს უყენებს სოფლის კლუბის მუშაობას.

სოციოლოგიური კვლევისას, როცა გვაინტერესებს საკლუბო დაწესებულებათა საქმიანობა, ჩვენ აუცილებლად უნდა შევხებით საკლუბო დაწესებულებათა ღონისძიებებზე დამსწრეთა საკითხს. ვინ არიან ისინი, რა იზიდავთ მათ კლუბში, როგორია მათი ინტერესი, რეალიზდება თუ არა ეს ინტერესები კლუბის საქმიანობაში.

ამ საკითხთა შესწავლა შესაძლებლობას მოგვცემს გამოვლენილ იქნეს კლუბის საქმიანობაში გამოუყენებელი რეზერვები, რაც ხელს შეუწყობს კლუბის მუშაობის გაუმჯობესებას.

კლუბის მეშვეობით ადამიანთა შეგნებაზე იდეური ზემოქმედების საკითხი განხილული უნდა იქნეს საკლუბო დაწესებულების აღმზრდელთა — შტატის თანამშრომელთა საკითხთან დაკავშირებით.

საკლუბო დაწესებულების მუშაკთა — „აღმზრდელთა აღზრდის“ საკითხი თანამედროვე პირობებში ძალზე რთული საკითხია.

თანამედროვე ადამიანის კულტურის დონე, ადამიანისა, რომელიც სისტემატურად განიცდის მასობრივი ინფორმაციის საშუალებათა გავლენას, ძალიან მაღალია. კლუბის მუშაკთა უმეტესობა უკეთეს შემთხვევაში, არის საშუალო სპეციალური განათლების მქონე, მუშაობას იწყებს იმ ასაკში, როცა თვითონ მას სჭირდება აღზრდა.

როგორც უკვე ითქვა, საკლუბო დაწესებულება სოფლის პირობებში წარმოადგენს მასებთან მთელი კულტურული საქმიანობის ცენტრს. სოფლად საკლუბო დაწესებულება მოწოდებულია ორგანიზაციის უკეთებდეს მშრომელთა თავისუფალი დროის რაციონალურ გამოყენებას. ამიტომ აუცილებელია მათი რაოდენობრივი ზრდა, საკლუბო დაწესებულებების ქსელის გაფართოება. დღევანდელ პირობებში ჩვენი რესპუბლიკის ყველა სოფელი როდია უზრუნველყოფილი საკლუბო დაწესებულებით და მათი მომსახურებით. თუმცა ამ მიმართულებით, როგორც კვლევამ გვიჩვენა, ბევრი რამ გაკეთდა გასულ მეათე ხუთწლეულში.

1981 წლის პირველი იანვრისათვის, 1976 წლის შესაბამის პერიოდთან შედარებით, სასოფლო-სამეურნეო რაიონებში საკლუბო დაწესებულებათა რაოდენობა გაიზარდა 10.3%-ით. საკლუბო დაწესებულებათა ზრდის ეს ტემპი განსხვავებულია სოფლის მეურნეობის საწარმოო სპეციალიზაციის ცალკეული ზონების მიხედვით. ყველაზე დაბალია იგი მეორე ზონაში შემავალი რაიონებისათვის (1.6%), ყველაზე მაღალი მეშვიდე და მერვე ზონებისთვის (14.7%). სხვა ზონებისათვის ზრდის ტემპი იცვლება 6.6%-დან — 12.8%-ის ფარგლებში.

საქმის ერთი მხარეა საკლუბო დაწესებულებების ამა თუ იმ სოფელში არსებობა და მისი რაოდენობრივი ზრდა, მაგრამ მეორე მხარეა საკლუბო დაწესებულებათა აღჭურვილობა და საჭირო ფართის არსებობა. რაც საჭიროა იმისათვის, რომ კლუბმა განახორციელოს თავისი მრავალმხრივი ფუნქცია. კლუბი, უპირველეს ყოვლისა ის დაწესებულებაა, სადაც უნდა ხდებოდეს სხვადასხვა სანახაობების — კინოს, თეატრის, კონცერტის და სხვათა დემონსტრირება. ამიტომ მას ესაჭიროება სამზერი დარბაზი.

საანალიზო პერიოდში სამ ზონაში (II, IV, IX) აქვს ადგილი სამზერი დარბაზიანი კლუბების ზრდას (87.1%—88.9%, 56.8%—74.3% და 85.3⁰/₀—88.8%).

იმ კლუბების რაოდენობა, რომლებსაც აქვთ ოთახები კულტმასობრივი მუშაობისათვის 1981 წლის პირველი იანვრისათვის მერყეობდა 85.5%-დან (III ზონა) — 86.5%-მდე (IX ზონა). ამ მაჩვენებლის მიხედვით, მეათე ხუთწლეულში ზრდას აქვს ადგილი მეორე (33.9—99.9%), მეოთხე (56.2%—74.3%), მეხუთე (45.6%—65.6%), მეექვსე (48.6%—62.0%), მეშვიდე (61.3⁰/₀—80.4%), მერვე (74.9%—83.5%) და მეცხრე (64.6—86.5%) ზონებში.

საანალიზო პერიოდში შემცირდა იმ კლუბების რაოდენობა, რომელთაც აქვთ სტაციონალური კინოდანადგარები, ასეთი შემცირება აღინიშნა პირველი, მეორე, მესამე, მეექვსე, მერვე და მეცხრე ზონებში. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ამის გვერდით ადგილი აქვს იმ კლუბების რაოდენობის ზრდას, რომლებსაც აქვთ მოძრავი კინოდანადგარები. ასეთებია მეორე (8.1%—15.8%), მესამე (11.33%—28.9%), მეოთხე (15.6%—20.1%), მეხუთე (3.5%—18.6%), მეშვიდე (3.1%—10.1%), მერვე (5.%—22.9%), მეცხრე (8.50—12.4%), მეათე და მეთერთმეტე ზონები.

სოფლის პირობებში საკლებო დაწესებულებების ერთ-ერთი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, უმთავრესი როლი და დანიშნულება არის მხატვრული თვითმოქმედების წრეების ჩამოყალიბება და მათი მუშაობისადმი ხელშეწყობა. ამ საქმიანობის მაღალ დონეზე დაყენება საამისო პირობებს მოითხოვს. ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ იმის შესახებ, თუ როგორი მდგომარეობა აქვთ კლუბებს კულტმასობრივი მუშაობისათვის საჭირო ფართობის მიხედვით. ამ საქმიანობას მისთვის საჭირო ფართობთან ერთად სჭირდება მატერიალური ბაზა — სხვადასხვა ინსტრუმენტი.

კვლევის მონაცემთა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ გაიზარდა კლუბებში ისეთი ინსტრუმენტები, როგორცაა პიანინო, როიალი, ბაიანი, აკორდეონი, სახალხო საკრავები. პიანინოსა და როიალის რაოდენობის ზრდას აქვს ადგილი ყველა თერთმეტი ზონის მიხედვით, ხოლო ბაიანის, აკორდეონისა და სახალხო საკრავების ზრდას ცხრა ზონაში, მხოლოდ მეორე (43.5%—41.3%) და მეხუთე (58.5%—54.2%) ზონებში აქვს ადგილი ოდნავ შემცირებას.

მშრომელთა სულიერი მოთხოვნილებების როგორც დაკმაყოფილებისა, ისე მისი განვითარებისა და სრულყოფის საქმეში დიდი მნიშვნელობა აქვს მხატვრული თვითმოქმედების განვითარებას. მხატვრული თვითმოქმედების განვითარება ორმხრივ არის მნიშვნელოვანი ადამიანის სულიერი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების საქმეში. ჯერ ერთი, ასეთი უნარის მქონე ადამიანის თვითმოქმედების წრეში გაერთიანება აკმაყოფილებს ამ უნარის გამოვლენის მოთხოვნილებას, ხვეწს და სრულყოფილს ქმნის თვით პიროვნებას, მეორე მხრივ, თვითმოქმედთა ხელოვნება, მათი საჭაროდ გამოვლენა ზემოქმედებს მსმენელზე, აკმაყოფილებს მსმენელის მოთხოვნილებას და სრულყოფს მის ესთეტიკურ გემოვნებას. აქედან ცხადია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს თვითმოქმედებას, და განსაკუთრებით სოფლის პირობებში, სადაც, ქალაქთან შედარებით, ნაკლებია ასეთი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების მატერიალური ბაზა.

როგორც კვლევამ გვიჩვენა, საქართველოს სოფლის რაიონებში საკლებო დაწესებულებებთან არსებული თვითმოქმედების წრეების რაოდენობა 1981 წლის იანვრისათვის, 1976 წლის იანვრის მდგომარეობასთან შედარებით გაიზარდა 45.0%-ით, თვითმოქმედების ღონისძიებებზე დამსწრეთა რაოდენობა კი 78.4%-ით.

მასების იდეურ-პოლიტიკური და კულტურული აღზრდის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საშუალება არის სახალხო და კულტურის უნივერსიტეტები, მათში მშრომელთა ჩაბმა.

1981 წლის პირველი იანვრის მონაცემებით, საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო რაიონების საკლებო დაწესებულებებთან არსებობდა 100 სახალხო

უნივერსიტეტი, რომლებშიც გაერთიანებული იყო 17525 მსმენელი, 42 კულტურის უნივერსიტეტი 6525 მსმენელით.

აქამდე, ჩვენს მიერ მოტანილი კვლევის მასალა ეხებოდა საკლუბო დაწესებულებების, როგორც კულტურის მატერიალური ბაზის საგნობრივ მხარეს, მაგრამ კულტურის მატერიალური ბაზის ეს ობიექტური მხარე ხალხის სამსახურში რომ ჩადგეს, მასებმა რომ მოიხმარონ და მათი სულიერი მოთხოვნილებები დაიკმაყოფილონ საჭიროა ადამიანები, კულტურის მატერიალური ბაზის სუბიექტური მხარე, ადამიანები, რომლებიც უხელმძღვანელებენ და წარმართავენ კულტურულ დაწესებულებებს, ამ შემთხვევაში საკლუბო დაწესებულებებს.

ამიტომ სოფლად კულტურულ დაწესებულებათა კადრებით უზრუნველყოფა მშრომელთა გაზრდილი სულიერი მოთხოვნილებების პირობებში, ერთერთი მნიშვნელოვანი საკითხია მშრომელთა კულტურული მომსახურების მაღალ დონეზე დასაყენებლად.

კვლევის შედეგათა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ვასული ხუთწლედის მანძილზე საკლუბო დაწესებულებათა შტატის, ხელფასიან მუშაკთა რაოდენობა საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო რაიონებში გაიზარდა 24.2%-ით. როცა კვლევის შედეგები განათლების დონისა და სპეციალობის მიხედვით გავანალიზებთ აღმოჩნდა, რომ უმაღლესი განათლების მქონეთა რიცხვი საანალიზო პერიოდში გაიზარდა 57.2%-ით, მათ შორის სპეციალური განათლების მქონეთა რიცხვი — 5.7%-ით. საშუალო განათლების მქონეთა რიცხვი გაიზარდა 21.1%-ით, მათ შორის სპეციალური განათლების მქონენი — 11.0%-ით.

1976 წლის იანვრისათვის საკლუბო დაწესებულებების ხელფასიან მუშაკთა შორის არასპეციალური განათლება ჰქონდა ნახევარზე მეტს შვიდ ზონაში (I, II, V, VI, VII, X, XI), ხოლო 1981 წლის 1 იანვრისათვის ანალოგიურ მდგომარეობას ადგილი ჰქონდა ცხრა ზონაში (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX).

როგორც ვხედავთ, საკლუბო დაწესებულებების ხელფასიან მუშაკთა შორის, საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო რაიონებში, ჭარბობს არასპეციალური განათლების მუშაკთა ხვედრითი წილი, რაც უეჭველია იმოქმედებს ამ დაწესებულებათა საქმიანობის ხარისხობრივ მაჩვენებლებზე.

ბ) ბ ი ბ ი თ ე კ ა. სოფლის პირობებში ბიბლიოთეკა კლუბზე ნაკლებ კულტურულ დაწესებულებას როდი წარმოადგენს. თანამედროვე პირობებში, როცა მშრომელთა განათლებისა და კულტურის ზრდის კვალობაზე, გაიზარდა წიგნის კითხვის მოთხოვნილება, ბიბლიოთეკას და მის მესვეურებს დიდი როლი დაეკისრა მოსახლეობის მომსახურების საქმეში. დღევანდელი ბიბლიოთეკა არა მარტო მსურველებზე წიგნის გამცემი დაწესებულებაა, არამედ იგი არის მოთავე და მოვალე სხვადასხვა ღონისძიებების ჩატარებისა. დღევანდელ პირობებში ბიბლიოთეკა წარმოადგენს, და უნდა წარმოადგენდეს, დაწესებულებას, სადაც ეწყობა მკითხველთა კონფერენციები. მხატვრული სადამოები, მწერლებთან და ხელოვნების მუშაკებთან შეხვედრა და სხვა. ყველა ამ ღონისძიების ჩატარებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს სოფლის პირობებში, სადაც მშრომლები მოკლებული არიან კულტურული დასვენების საშუალებების არჩევას.

ამიტომ სოფლად საბიბლიოთეკო ქსელის ზრდასა და მისი მუშაობის მაღალ დონეზე დაყენებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

საანგარიშო პერიოდში სოფლის რაიონებში ბიბლიოთეკების საერთო რაოდენობა გაიზარდა 37.0%-ით. ბიბლიოთეკათა ზრდის მაჩვენებელი განსხვავებულია სოფლის მეურნეობის საწარმოო სპეციალიზაციის ზონების მიხედვით. ეს განსხვავება მერყეობს 27.4%-იდან (I ზონა), 42.6%-მდე (IX ზონა). მაგრამ ყველა ზონაში, გარდა მეცხრე ზონისა (9.9%—16.7%), შემცირდა იმ ბიბლიოთეკათა რაოდენობა, რომლებსაც აქვთ სამკითხველო დარბაზი.

კვლევამ გვიჩვენა, რომ საანალიზო პერიოდში საქართველოს სასოფლო რაიონების ბიბლიოთეკებში წიგნების რაოდენობა გაიზარდა 35.6%-ით. მკითხველებზე გაცემული წიგნების რაოდენობა — 28.0%-ით, მკითხველთა რაოდენობა — 26.1%-ით, ხოლო ბიბლიოთეკების მიერ ჩატარებული ღონისძიებები 68.7%-ით.

როცა საკლუბო დაწესებულებების მუშაობას ვეხებოდით, აღვნიშნეთ, რომ მათი მუშაობის წარმატება მთლიანადაა დამოკიდებული კვალიფიციური კადრებით უზრუნველყოფაზე. იგივე შეიძლება ითქვას ბიბლიოთეკების მიმართაც.

სოფლის კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებების მალაკვალიფიციური კადრებით უზრუნველყოფა აუცილებელი პირობაა თანამედროვე სოფლის მშრომელთა გაზრდილი კულტურული მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად.

ხელფასიან მუშაკთა შორის უმაღლესი განათლების მქონეთა რაოდენობა, უმნიშვნელოდ, თუმცა მაინც გაიზარდა პირველ (46.8%—47.4%), მეოთხე (35.6%—39.3%), მეხუთე (25.4%—39.3%), მეექვსე (9.4%—11.6%), მეშვიდე (17.0%—20.9%), მერვე (19.2%—22.3%) და მეცხრე (11.8%—20.1%) ზონებში. შემცირდა მეორე (40.9%—33.5%), მესამე (24%—22.2%) და მეთერთმეტე ზონაში (17.9%—15.5%). მათ შორის სპეციალური განათლების მქონეთა რაოდენობა გაიზარდა პირველ ზონაში 29.7%-ით, მეორეში — 4.2%-ით, მესამეში — 3.2%-ით, მეცხრეში — 11.4%-ით და მეთერთმეტე ზონაში — 13.8%-ით. დანარჩენ ექვს ზონაში კი შემცირდა.

როგორც უმაღლესი ისე საშუალო განათლების მქონე ბიბლიოთეკის ხელფასიან მუშაკთა შორის დიდი ხვედრითი წილი უჭირავთ არასპეციალური განათლების მქონე მუშაკებს.

4. სოფლის ოჯახის კულტურის მატერიალური ბაზა. როცა სოფლის კულტურის მატერიალური ბაზის კვლევის მეთოდს ვანასიათებდით, აღვნიშნეთ, რომ დოკუმენტური მასალის ანალიზის მეთოდთან ერთად გამოყენებული იქნა ინტერვიუს მეთოდი. მოვიტანთ სოფლის ოჯახის კულტურის მატერიალური ბაზისათვის დამახასიათებელ კვლევის შედეგებს. ჩვენი აზრით, ეს აუცილებელია იმისათვის, რომ ვიცოდეთ სოფლის მუშაკი, კულტურის საზოგადოებრივი დაწესებულებების მომსახურების გარდა რა საშუალებებს ფლობს მისი სულიერი და კულტურული მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. კვლევის მასალებიდან მოვიტანთ, აგრეთვე, მონაცემებს, რომლებიც დაგვიხასიათებს სოფლის გამოკითხული ახალგაზრდობის კულტურის დაწესებულებებისადმი დამოკიდებულებას და სულიერი მოთხოვნილებების დაკმაყოფილების მდგომარეობას.

კვლევამ გვიჩვენა, რომ საქართველოს სოფლის მცხოვრებთა ოჯახებს სხვადასხვა სახის კულტინგენტარი გააჩნიათ. ასე მაგალითად, ტელევიზორი აქვს გამოკითხულთა 88.0%-ს, რადიომიმღები — 64.8%-ს, ტრანზისტორი —

25.5%-ს, რადიოტელევიზორული — 11.6%-ს, ფოტო და კინოაპარატი — 12.4%-ს, მაგნიტოფონი — 38.1%-ს, აკორდეონი, ბაიანი — 8.7%-ს, პიანინო — 22.8%-ს, ფანდური — 15.1%-ს, გიტარა — 25.0%-ს, ჩონგური — 17.1%-ს, მაგიდის სათამაშოები (ჭადრაკი, შაში, დომინო) — 50.7%-ს, სანადირო მოწყობილობა — 20.6%-ს.

დღევანდელ პირობებში, როცა სოფლის მეურნეობაში დასაქმებული ახალგაზრდობის აბსოლუტური უმრავლესობას, როგორც კვლევამ გვიჩვენა 98.5%-ს, არასრული საშუალო და უფრო მაღალი განათლება აქვს, ასეთ პირობებში დიდი მნიშვნელობა აქვს იმის დადგენას, თუ საიდან იკმაყოფილებენ ისინი წიგნზე მოთხოვნილებას. აქვთ თუ არა საკუთარი ბიბლიოთეკა და რა მოცულობისაა მათი წიგნადი ფონდი.

გამოკითხული ერთობლიობის 71.2%-ს აქვს საკუთარი ბიბლიოთეკა. 28.8%-ს არ აქვს ბიბლიოთეკა. ე. ი. გამოკითხული ახალგაზრდობის ასე დიდ რაოდენობას ოჯახში არა აქვს 20-მდე წიგნიც კი (ოცამდე წიგნსაც გარკვეული მოსასრებით ვთვლიდით ბიბლიოთეკად). რასაკვირველია, ეს ძალიან არასახარბიელო ფაქტია.

ოცამდე წიგნი აქვს გამოკითხულთა საკმაოდ მნიშვნელოვან ნაწილს — 24.35%-ს, 21-დან 100-მდე 50.34%-ს, 101-დან 300-მდე 24.15%-ს, ხოლო სამასი და მეტი წიგნი აქვს საკუთარ ბიბლიოთეკაში მხოლოდ 11.09%-ს.

ცხადია, საკუთარი ბიბლიოთეკის არ ქონებისა და ბიბლიოთეკაში ცოტა წიგნების ქონის შემთხვევაში ადამიანი წიგნზე მოთხოვნილებას სხვა საშუალებით იკმაყოფილებს, რომელთაგან მთავარია საზოგადოებრივი ბიბლიოთეკით სარგებლობა.

საზოგადოებრივი ბიბლიოთეკით სარგებლობს გამოკითხულთა 77.24%, არ სარგებლობს 22.76%. ე. ი. ერთ მეხუთედზე მეტი არ სარგებლობს საზოგადოებრივი ბიბლიოთეკით. ამას, რასაკვირველია, თავისი ობიექტური და სუბიექტური მიზეზი აქვს, თორემ სხვაგვარად წარმოუდგენელია ახალგაზრდას თანამედროვე პირობებში არ ჰქონდეს წიგნის კითხვის მოთხოვნილება და არ იკმაყოფილებდეს მას.

ეს მიზეზები შემდეგია: გამოკითხულთა თითქმის ერთ მეხუთედ ნაწილს (19.20%) აკმაყოფილებს საკუთარი ბიბლიოთეკა, მეგობრებისა და ამხანაგების წიგნებით სარგებლობს გამოკითხულთა ერთ მესამედზე მეტი 37.17%. ესენი არიან რესპონდენტები, რომლებიც თავიანთ მოთხოვნილებებს იკმაყოფილებენ სხვადასხვა გზით. მაგრამ გამოკითხულთა 12.14%-ის მოთხოვნილებას საჭირო ლიტერატურაზე ვერ აკმაყოფილებს მისი სოფლის (რაიონის) ბიბლიოთეკა. ამ კატეგორიის ადამიანთა ხვედრითი წილი მაღალია ამბროლაურის და დღუშეთის (25.0%—20.2%) რაიონში გამოკითხულ რესპონდენტებს შორის. არიან რესპონდენტები, რომლებსაც აქვთ ლიტერატურის კითხვის მოთხოვნილება, მაგრამ გარკვეული ხელისშემშლელი ობიექტური მიზეზები გააჩნიათ: ბიბლიოთეკის დაშორება საცხოვრებელი ადგილიდან (11.22%). ეს მიზეზი დაასახელა ლენინგორისა (37.93%) და ქედის (25.49%) რაიონებში გამოკითხულ რესპონდენტთა დიდმა რაოდენობამ. გამოკითხულთა მთელი ერთობლიობის 3.69% აღნიშნავს, რომ ძალიან იღლება საშუაოს გამო და შემდეგ უკვე აღარ შეუძლია ისარგებლოს ბიბლიოთეკით. ეს მიზეზი, მთელი ერთობლიობის მიმართ განგარიშებულს ჭარბობს ზესტაფონისა და ახმეტის რაიონში გამოკითხულ რეს-

პონდენტებთან (9.9%—8.33%). ერთ-ერთ ხელისშემშლელ მიზეზად დასახელებულია საოჯახო შრომა (7.68%).

პასუხის ბოლო ორი ვარიანტი გამოხატავს საზოგადოებრივი ბიბლიოთეკით სარგებლობისადმი, უფრო სწორად, საერთოდ ლიტერატურის კითხვისადმი რესპონდენტის სუბიექტურ დამოკიდებულებას. მთელი გამოკითხული ერთობლიობის 8.0%-მა განაცხადა, რომ თავისუფალ დროს სხვა საქმიანობაზე იყენებს. ასეთი აზრისაა დუშეთის რაიონში გამოკითხულ რესპონდენტთა 16.46%, ქედის რაიონში — 15.69% და ზესტაფონის რაიონში — 11.76%. გამოკითხულ ახალგაზრდებს შორის არიან, თუმცა ძალიან მცირე ხვედრითი წილი, ისეთებიც, რომლებსაც არ აქვთ ლიტერატურის კითხვის სურვილი (0.92%).

კულტურის მატერიალური ბაზისადმი რესპონდენტის დამოკიდებულების კვლევის შედეგთა ანალიზით შევეცადეთ გვეჩვენებინა ის, თუ რამდენად არიან ისინი ამ ბაზით უზრუნველყოფილი, რამდენად აკმაყოფილებს მათ მოთხოვნილებებს და რა სიძნელეებია ამ მიმართებით.

ასეთივე მიზნიდან გამომდინარე შევეცხებით საკლებო დაწესებულებებისადმი რესპონდენტთა დამოკიდებულებას.

როგორც ითქვა, სოფლის კულტურის სახლი ან კლუბი არის, და უნდა იყოს, ისეთი კულტურული დაწესებულება, სადაც სოფლის მშრომელი ატარებს საშუალოაგან თავისუფალ დროს, ყოველ შემთხვევაში ამ დაწესებულებას ისე უნდა ჰქონდეს დაყენებული თავისი საქმიანობა, რომ იგი იზიდავდეს ადამიანებს თავისუფალი დროის შინაარსიანად გატარებისათვის.

როგორც კვლევის მონაცემთა ანალიზმა გვიჩვენა, მთელი გამოკითხული ერთობლიობის 9.28%-მა აღნიშნა რომ მათ სოფელს არ აქვს კულტურის სახლი (კლუბი). ასეთივე პასუხი მოგვცა დუშეთის რაიონში გამოკითხულთა 25.95%-მა, ლენინგორის რაიონში გამოკითხულთა — 19.51%-მა. ამბროლაურის რაიონში გამოკითხულთა — 11.81%-მა. მთელი ერთობლიობის 9.67%-მა გვიპასუხა, რომ მათთან კლუბში ღონისძიებები არ ტარდება. ასეთი პასუხის საკმაოდ დიდი ხვედრითი წილი მოდის ამბროლაურის რაიონში (25.93%), ლენინგორის (24.39%), დუშეთის (22.14%) და ზესტაფონის რაიონებში გამოკითხულ ერთობლიობაზე.

5. თავისუფალი დრო. სოფლის ახალგაზრდობის საკმაოდ დიდი ნაწილი რომ ვერ ახდენს მათი უნარების რეალიზაციას და მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას ამის მიზეზი უნდა ვეძიოთ იმაშიც, რომ მათ არ აქვთ თავისუფალი დრო. თავისუფალი დრო, ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით, რომელსაც იგი გამოიყენებდა მისი ცოდნის დონისა და სულიერ, კულტურულ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებისათვის, კულტურის ამაღლებისათვის.

სანამ უშუალოდ თავისუფალი დროით კმაყოფილების კვლევის მონაცემთა ანალიზის შედეგებს მოვიტანდეთ, გვინდა ერთ გარემოებაზე გავამახვილოთ ყურადღება. მართალია, ჩვენს პირობებში, როგორც მკვლევარები აღნიშნავენ, სათანადოდ გაიზარდა სოფლის მცხოვრებთა და, განსაკუთრებით, სოფლის ახალგაზრდა მუშაკთა სულიერი შეხედულებები, მათი კულტურა. აღნიშნავენ, რომ იგი თანდათან უახლოვდება ქალაქის მცხოვრებთა კულტურას და მოთხოვნილებებს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ მათ შორის ჯერ კიდევ საკმაოდ დიდი განსხვავებაა.

მოვიტანთ ასეთ მაგალითს: ჩვენს სოფელს არ აქვს კულტურის სახლი—გვპასუხობს დუშეთის რაიონში გამოკითხულთა 25.95%. ლენინგორის რაიონში

გამოკითხულთა 19.51% და ამბროლაურის რაიონში — 14.81%, ხოლო დუშეთის რაიონში — 22.14%. ლენინგორის რაიონში — 24.39% და ამბროლაურის რაიონში გამოკითხულთა 25.93% აღნიშნავს, რომ კულტურის სახლში (კლუბში) მათთან არ ტარდება ღონისძიებები. ამავე დროს ამ რაიონებში გამოკითხული ერთობის საქმოდ დიდი ხვედრითი წილი კმაყოფილია თავისუფალი დროის გამოყენებით. დუშეთის რაიონში 34.96%, ლენინგორის რაიონში — 31.43% და ამბროლაურის რაიონში — 66.0%.

არ შეიძლება არ ვიფიქროთ, რომ მცირედით კმაყოფილება მოთხოვნილებების განუვითარებლობის შედეგი არ იყოს ცალკეულ რეგიონში.

და, თუ ეს ასეა, მაშინ ძალიან დიდი სამუშაოს ჩატარება საჭირო სოფლის კომკავშირული ორგანიზაციების მიერ და არა მარტო სოფლის, არამედ კომკავშირის რაიონული კომიტეტების მიერ, რადგან ახალგაზრდობის შრომითი და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აქტივობის ამაღლებისა და კულტურული აღზრდის საკითხების განხორციელება მათი უშუალო მოვალეობაა. ნაშრომში მოტანილი კვლევის შედეგები კი, რომლებიც ანკეტური გამოკითხვის მასალებს ემყარება, ეხება მხოლოდ 29 წლის ასაკამდე ახალგაზრდობას.

თავისუფალი დროის გამოყენებით არ არის კმაყოფილი, ან აღნიშნულ კითხვაზე ვადაჭრით პასუხის გაცემა უჭირთ მთელი გამოკითხული ერთობლობის 35.86%-ს, ამ კატეგორიის რესპონდენტთა ხვედრითი წილი გამოკითხულთა ნახევარზე მეტს აჭარბებს დუშეთის (65.94%) და ლენინგორის რაიონში (68.57%). სხვა რაიონებში ეს ხვედრითი წილი ამ რაიონებთან შედარებით დაბალია.

ცხადია, რომ სოფლის მუშა ახალგაზრდობა განიცდის თავისუფალი დროის დიდ ნაკლებობას, რაც სასოფლო-სამეურნეო შრომის ხასიათითა და სამუშაო დროის არარეგლამენტირებულობითაც არის განპირობებული. მაგრამ ამ ობიექტურ მიზეზს ხშირად ემატება კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულებების არასათანადო და ზოგჯერ მოუქნელი მუშაობაც. ყოველივე ამის გამო სოფლის მშრომელი ახალგაზრდობის სულიერი მოთხოვნილებები დაუკმაყოფილებელი რჩება. ამას მოწმობს ჩვენი კვლევის შედეგები.

ჩვენი კვლევის გეგმა ითვალისწინებდა, რომ, ერთი მხრივ, დაგვედგინა ის, თუ როგორ იყენებენ სოფლის ახალგაზრდები მათ განკარგულებაში არსებულ დროს და, მეორე მხრივ, რა სულიერი მოთხოვნილებები გააჩნია მათ, რომელთა დაკმაყოფილებასაც ისურვებდნენ დამატებითი თავისუფალი დროის აღმოჩენის შემთხვევაში.

ამ მხრივ კვლევის შედეგთა ანალიზი ასეთ სურათს იძლევა: მთელი გამოკითხული ერთობლობის 28.3% დაესწრებოდა თეატრის სპექტაკლებს, 34.71% ნახავდა კინოფილმებს, 32.88% დაესწრებოდა სპორტულ შეჯიბრებებს, 34.34% წაიკითხავდა მხატვრულ ლიტერატურას, 15.11% გამოიყენებდა სწავლასა და თვითგანვითარებაზე, 10.62% მოახმარდა საზოგადოებრივ საქმიანობას, 10.0% მოახმარდა სპორტს, 10.53% გამოიყენებდა სახალისო შრომაზე, 25.55% მონაბულებდა ამხანაგ-მეგობრებს და ა. შ.

ამრიგად, დამატებითი თავისუფალი დროის აღმოჩენის შემთხვევაში, ჩვენს მიერ გამოკითხული სოფლის მუშა-ახალგაზრდობა მას გაანაწილებდა მძალად სულიერი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად.

კვლევით დადგენილი ეს ფაქტი მიუთითებს იმაზე, რომ ჯერ ერთი, მძალად სოფლის ახალგაზრდობის სულიერი მოთხოვნილებები და, მეორე, სათანად-

დოდ ვერ კმაყოფილდება ეს მოთხოვნები, რაც სოფლის კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულებების მუშაობის არასათანადო დონითაც არის განპირობებული.

6. კადრების მომზადება და სამუშაო პირობები. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კვლევის გეგმა ითვალისწინებდა ინტერვიუს საქ. სსრ კულტურის სამინისტროს პასუხისმგებელ მუშაკებთან, რომლებიც თავიანთი საქმიანობით დაკავშირებული არიან სოფლის რაიონების პირობებში კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულების მუშაობასთან.

მოვიტანთ ამ ინტერვიუს შედეგად მოპოვებულ ზოგიერთ მასალას.

საბიბლიოთეკო დარგის უმაღლესი განათლების სპეციალისტებს ამზადებს ქ. თბილისის ა. პუშკინის სახელობის პედაგოგიური ინსტიტუტი. ბოლო სამი წელია საკლებო დაწესებულებებისათვის უმაღლესი განათლების კადრებს ამზადებს საქართველოს სსრ ქ. თბილისის შ. რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო თეატრალური ინსტიტუტი.

საშუალო განათლების სპეციალისტებს ამზადებს კულტურის სამინისტროს სისტემის საბიბლიოთეკო და კულტსაგანმანათლებლო სასწავლებლები თბილისში, ბათუმში, სოხუმში და ქუთაისში.

ამ სასწავლებლების მსმენელთა 99.0% არის მივლინებული სოფლის რაიონებიდან. ჭერჭერობით ვერ ხერხდება ამ კადრების სათანადოდ გამოყენება.

ზემოთ ჩვენ მოვიტანეთ კვლევის მასალები საბიბლიოთეკო და საკლებო დაწესებულებების ხელფასიან მუშაკთა შემადგენლობის შესახებ განათლებისა და სპეციალობების მიხედვით. განხილულ საკითხს დავუმატებთ იმას, თუ რამდენი ადგილია დაკავებული კვალიფიციური კადრების მიერ.

ამჟამად საქართველოს სოფლის რაიონებს ბიბლიოთეკებში არის 1875 თანამდებობა, რომლებზედაც უნდა მუშაობდეს უმაღლესი განათლების მქონე სპეციალისტი. ფაქტიურად მუშაობს 916, ე. ი. 49,0%. საშუალო განათლების მქონე სპეციალისტების 2000 თანამდებობაზე მუშაობს 1304 სპეციალისტი, 65,2%.

ძალიან მწვავედ დგას საკლებო დაწესებულებების სპეციალური კადრებით დაკომპლექტების საკითხი. საკლებო დაწესებულებებში 570 თანამდებობიდან რომლებზედაც უნდა მუშაობდეს უმაღლესი განათლების სპეციალისტი, მუშაობს ფაქტიურად 39 სპეციალისტი, ე. ი. ამ თანამდებობათა მხოლოდ 6,8% უკავია უმაღლესი განათლების მქონე სპეციალისტებს.

საშუალო სპეციალური განათლების მქონე სპეციალისტების ნაკლებობასაც განიცდის საქართველოს სოფლის საკლებო დაწესებულებები. მათ აკლიათ ამ სპეციალობის მუშაკთა 51,0%.

სოფლის კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულებათა სპეციალური კადრების ნაკლებობის გამო არსებულ სიძნელეს თან ერთვის კიდევ სხვა ობიექტური მიზეზები, რომლებიც აფერხებს ამ დაწესებულებათა ნორმალურ მუშაობას.

საქართველოს სოფლის ბიბლიოთეკების საკმაოდ მნიშვნელოვან ნაწილს არ აქვს საკუთარი შენობა, ისინი განლაგებული არიან სოფლის მცხოვრებთაგან დაქირავებულ ბინებში, რის გამოც მათ არ შეუძლიათ სათანადო დონეზე გაშალონ თავიანთი მუშაობა. ზოგიერთ სოფელში ბიბლიოთეკა მოთავსებულია ისეთ უბადრუკ შენობაში, რომ იქ ბიბლიოთეკის რაიმე ორგანიზაციულ და აღმზრდელი მუშაობაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტია.

ს. ქ. სსრ კ. მარქსის
სახ. სახ. რესპუბ.
გვ. მ. მ. მ.

598.7/1

რესპუბლიკის სოფლებში 1976 წელს იყო სულ 2440 ბიბლიოთეკა. აქედან დაჭირავებულ ბინაში იყო 234 (9.6%) ავარიულ მდგომარეობაში 158 (6.5%). 1982 წელს ბიბლიოთეკების რაოდენობა გაიზარდა 3384-მდე (38.7%). აქედან დაჭირავებული იყო 422 (12.5%). ავარიულ მდგომარეობაში 307 (9.1%).

1982 წლისათვის დაჭირავებულ ბიბლიოთეკათა როდენობა 1976 წელთან შედარებით გაიზარდა 80.3%-ით. ავარიულ მდგომარეობაში მყოფი ბიბლიოთეკების რაოდენობა კი 94.3%-ით.

ამასთან ერთად, არადაამკამყოფილებლად მარაგდება სოფლის ბიბლიოთეკები საჭირო მხატვრული თუ სპეციალური ლიტერატურით.

მოვიტანთ ასეთ ფაქტს: ცუდად მარაგდება სოფლის ბიბლიოთეკები სასოფლო-სამეურნეო და საწარმო-ტექნიკური ლიტერატურით. სასოფლო-სამეურნეო ხასიათის ლიტერატურა საერთო ფონდის 3.5%-ს, ხოლო საწარმო-ტექნიკური 2.7%-ს შეადგენს. ექვი არ არის, რომ ასეთი ხასიათის ლიტერატურაზე მოთხოვნებს ეს რაოდენობა ვერ დააკმაყოფილებს.

არც საკულტო დაწესებულებების მდგომარეობაა ყველგან კარგად. დაბალ დონეზე დგას საჭირო ინვენტარით უზრუნველყოფის საქმე. ზოგიერთ სოფელში კლუბის შენობები, ისე როგორც ბიბლიოთეკების, ძალიან ღარიბულად და მოუწყობლად გამოიყურებიან.

ისეთ პირობებში, როცა სოფლის მცხოვრებთა საცხოვრებელი ბინები მაღალი გემოვნებით ნაშენი და შერჩეული კომფორტით არის მოწყობილი, როგორ მიიზიდავს ასეთ ბინებში მცხოვრებთ სოფლის მოუწყობელი კლუბი. ამას ისიც უნდა დავმატოს, რომ ბევრ სოფელში კლუბები და ბიბლიოთეკები არ თბება ზამთრის პერიოდში.

ცხადია, სოფლად კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა ასეთი მდგომარეობის პირობებში მშრომელი კმაყოფილდება საკუთარი ოჯახის კულტინვენტარით: ტელევიზორით, რადიომიმღებით, მაგნიტოფონით და ა. შ. და იკეტება საკუთარ ოჯახში. კმაყოფილდება გართობის ინდივიდუალური საშუალებებით, თანდათან წყდება გართობისა და დასვენების საზოგადოებრივ ფორმებს.

მართალია, კულტურულ ღირებულებათა ინდივიდუალური მოხმარება (ოჯახის გარემოში) გარკვეულად დადებითად მოქმედებს პიროვნებაზე, ზრდის და ხეწავს მის სულიერ მოთხოვნილებებს, მაგრამ არ შეიძლება ყურადღების გარეშე დარჩეს ამ პროცესის ზოგიერთი უარყოფითი მხარე.

ჭერ ერთი, კულტურულ ღირებულებათა ინდივიდუალურმა მოხმარებამ, თუ მას არ ერთვის აქტიური შემოქმედებითი მოღვაწეობა, შეიძლება მიგვიყვანოს პიროვნების კულტურისადმი ცალმხრივ მომხმარებლურ დამოკიდებულებამდე, მეორე, კულტურულ ღირებულებათა ინდივიდუალური მოხმარება ნაკლებად ექვემდებარება სოციალურ კონტროლსა და რეგულირებას, ამიტომ იგი ხშირად როდია კულტურული ღირებულების შქონე, ამდენად, კულტურულ ღირებულებათა ინდივიდუალური მოხმარება ყოველთვის არ მიგვიყვანს პიროვნების განვითარებამდე. მესამე, კულტურულ ღირებულებათა მოხმარების ინდივიდუალური ფორმის დროს იკარგება საზეიმო განწყობის მოთხოვნილება, რაც თან ახლავს კულტურის კოლექტიურ მოხმარებას; თანდათან მკრთალდება და ზედმეტი ხდება საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილებში აუცილებელი ქცევისა და ურთიერთობის ნორმები. პიროვნება იკეტება საკუთარ ოჯახში.

წყდება გართობისა და დასვენების საზოგადოებრივ ფორმებს, რამაც არ შეიძლება უარყოფითი გავლენა არ მოახდინოს თვით კულტურულ ღირებულებათა ათვისებაზე.

სოციოლოგიური კვლევის მონაცემები და ხალხთა კეთილდღეობის შემდგომი ზრდა მოწმობს, რომ კულტურულ ღირებულებათა ინდივიდუალური მოხმარება გაიზარდა. ეს უნდა გაითვალისწინონ კულტურის საზოგადოებრივმა დაწესებულებებმა და გარკვეული სახით შეცვალონ თავიანთი ფუნქციები. კლუბებმა განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიაქციონ ადამიანთა ოჯახის გარეთ ურთიერთობებს. შექმნან ინტერესთა მიხედვით მოყვარული გაერთიანებები. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ მეცნიერებისა და ტექნიკის შემდგომი განვითარება გაზრდის წინააღმდეგობას კულტურულ ღირებულებათა საზოგადოებრივ და ინდივიდუალურ მოხმარებას შორის.

აქედან გამოსავალი, ჩვენი აზრით, მდგომარეობს შემდეგში: უნდა მოხდეს ადამიანთა ჩაბმა შემოქმედებით კულტურულ მოღვაწეობაში.

კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებებისა და მასობრივი ბიბლიოთეკების როლის შესახებ სკკპ XXVI ყრილობის დადგენილებაში ნათქვამია: „სრულყოფით კულტურულ-საგანმანათლებლო დაწესებულებათა საქმიანობა, მაქსიმალურად გამოვიყენოთ მათი მატერიალური ბაზა, უწყებრივი კუთვნილების მიუხედავად. გავფართოოთ მასობრივი ბიბლიოთეკებისა და კლუბების ქსელი, ავამაღლოთ მათი როლი მშრომელთა კომუნისტური აღზრდისათვის, თვითმოქმედი შემოქმედებისა და დასვენების ორგანიზაციისათვის მუშაობაში“ (1, გვ. 274—275).

სოფლის კლუბებისა და ბიბლიოთეკების ამოცანების წარმატებით განხორციელებისათვის, ჩვენი აზრით, პირველ რიგში საჭიროა:

ა) სასოფლო საბჭოებმა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების ხელმძღვანელებმა იზრუნონ კადრების როგორც მატერიალური უზრუნველყოფის, ისე მორალური წახალისებისათვის, რომ რესპუბლიკაში კულტსაგანმანათლებლო დაწესებულებებისათვის მომზადებული კადრები გამოყენებული იქნენ მაქსიმალურად მათი სპეციალობის მიხედვით. აგრეთვე უნდა გამოიზარდოს საჭირო რეზერვები (თანხები, ადამიანები), რათა ზამთრის პირობებში მუშაობის შესაძლებლობა ჰქონდეს კლუბებსა და ბიბლიოთეკებს.

ბ) გადახედვასა და მოგვარებას საჭიროებს სოფლის ბიბლიოთეკების წიგნებით მომარაგების საქმე, ზოგიერთი ლიტერატურის ტირაჟის სიმცირის გამო სოფლის ბიბლიოთეკებამდე ვერ აღწევს წიგნები. საწამ ეს მოგვარებობდეს კარგი იქნება, თუ ორგანიზაცია გაუკეთდება ქალაქის წარმოება-დაწესებულებების სოფლებისადმი შეფობას და მოვაწვდით სოფლის ბიბლიოთეკებს წიგნებს. ამ საქმეს უნდა უხელმძღვანელოს საქ. ალკკ ცენტრალურმა კომიტეტმა რაიონების კომკავშირის რაიკომების მეშვეობით. ასეთივე შეფობით შეიძლება სოფლის კლუბებსაც აღმოუჩინოთ დახმარება ზოგიერთი საჭირო ინვენტარით.

გ) საქართველოს სასოფლო-სამეურნეო რაიონების დიდი ნაწილი მთის რაიონებია, სადაც დიდი მნიშვნელობა აქვს მოსახლეობის ავტობიბლიოთეკებით მომარაგებას, მაგრამ საავტომობილო გზების უქონლობის გამო ეს მომსახურება შეფერხებულია. ჩვენი აზრით, ეს პრობლემა მხოლოდ რაიონის მასშტაბით გადასაწყვეტი პრობლემა არ არის, მას შემდგომი ორგანოების ჩარევა სჭირდება, ხოლო ეს რომ გადასაღები საქმე არ არის ცხადია.

დ) სოფელში კლუბის და ბიბლიოთეკის უქონლობა ან დაქირავებულ და ავარიულ შენობაში მათი მოთავსება ახალგაზრდობის სულიერ მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილებაზე რომ უარყოფითად მოქმედებს ცხადია. ისიც ცხადია, რომ რესპუბლიკის სოფლებში ასეთი დიდი რაოდენობით დაქირავებულ და ავარიულ შენობებში მოთავსებული ბიბლიოთეკებისათვის შენობების აშენება დიდ სახსრებს მოითხოვს და ამ საქმის ასე სწრაფად გადაჭრა, ალბათ, არ მოხერხდება.

ჩვენი აზრით, კარგი იქნება თუ ზემდგომი, ხელმძღვანელი ორგანოების მიერ დაიგეგმება და სტუდენტთა შრომითი სემესტრის მანძილზე აშენდება, ან შეკეთდება სოფლის ბიბლიოთეკები და კლუბები. არ შეიძლება ამ საქმეს ადგილებზე არ გამოუჩნდნენ ენთუზიასტები და დამხმარეები.

Ч. А. ЛОМТАТИДЗЕ

МАТЕРИАЛЬНАЯ БАЗА КУЛЬТУРЫ СЕЛА

Резюме

В деле формирования и удовлетворения духовных, культурных потребностей сельской молодежи огромная роль отводится материальной базе сельской культуры.

В работе на основе анализа материалов социологического исследования показано, какие изменения произошли на селе в течение прошедшей десятой пятилетки в деле усовершенствования работы библиотек и клубных учреждений, какие трудности существуют в их работе и каково отношение сельской молодежи к деятельности этих учреждений.

ლიტერატურა

1. სკკპ XXVI ყრილობის მასალები. თბ., 1981.
2. ი. ვ. ანდროპოვის სიტყვა სკკპ ცკ-ის 1983 წ. ივნისის პლენუმებზე. ვაზეთი „კომუნისტი“ 1983, 16 ივნისი.
3. კ. ი. ჩერენკოს მოხსენება „პარტიის იდეოლოგიური, მასობრივ-პოლიტიკური მუშაობის აქტუალური საკითხები“. სკკპ ცკ-ის 1983 წ. ივნისის პლენუმებზე. ვაზეთი „კომუნისტი“, 1983, 15 ივნისი.
4. Народное хозяйство Грузинской ССР 1922—1982. Тбилиси, 1982.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
 ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

В. Е. ГОРОЗИЯ

О ПОНЯТИИ СОЦИОЛОГИИ У Р. АРОНА

Резкое обострение идеологической борьбы, сложившейся в условиях общего кризиса капитализма, требует от марксистского исследователя основательного ознакомления со всеми заметными явлениями буржуазной идеологии. В этом отношении фигура Раймона Арона, крупнейшего французского буржуазного социолога, и по сей день занимающего одно из ведущих мест в современной антикоммунистической западной идеологии, заслуживает особое внимания. Темой предлагаемой статьи являются не отдельные социологические воззрения Арона, связанные с теми или иными аспектами политической, экономической и, в широком смысле, социальной действительности, а само понятие социологии, на котором Арон строит всю свою доктрину. Надо полагать, что эффективный критический анализ теории во многом зависит от уяснения лежащих в ее основании предпосылок, и в частности, плодотворная критика воззрений Арона лишь выигрывает от того, что будет опираться на предварительный анализ теоретического фундамента самих этих воззрений, каковым в данном случае является ароновское понимание предмета и назначения социологии. Мы ограничимся анализом этой концепции в том виде, как она представлена в известной и пользующейся особым влиянием на Западе книге Арона «Восемнадцать лекций об индустриальном обществе» [6]. Этот курс, прочитанный в Сорбонне в 1955—56 гг., открывается вводной лекцией, в которой Арон сжато и резюлютивно формулирует свое понимание социологической науки. Но прежде чем перейти к изложению и критическому осмыслению ее содержания, нам представляется целесообразным сказать несколько слов об общей философской специфике взглядов самого Арона.

Арон — не просто социолог, или не только социолог в профессионально-прикладном смысле, столь свойственном, скажем, американским социологам. Он — социолог с философским прошлым, с регулярными, так сказать, выходами в философию. Существенную причину этого следует, по видимому, искать в генезисе и формировании его взглядов, которые с самого начала были отмечены сильнейшим влиянием немецкой философской и социологической мысли (в 1930—1933 гг. Арон работал в качестве ассистента в Кельнском и Берлинском университетах). Не случаен и факт тесного сотрудничества Арона с Ж.-П. Сартром, крупнейшим представителем французского экзистенциализма; до разрыва с Сартром, имевшего место в 1946 г., Арон занимал одно из главных мест в редакции журнала «Temps modernes», издаваемого Сартром. Одной из первых работ Арона была книга «Введение в философию истории» (1933) [5]. Она написана под сильным воздействием феноменологической философии Гуссерля, особенно распространенной во Франции в 30-е гг., и воззрений Макса Вебера, пожалуй, наиболее влиятельного из буржуазных социологов начала XX в. История, по мнению Арона, не является объективной наукой, подобно физике или биологии, и поэтому бессмысленно говорить об исторической закономерности. «Исторический факт, — утверждает Арон, — по

сути своей не сводим к закону, и основой истории является случай» [5, с. 20] Она — знание, нацеленное на историческое бытие человека, и наиболее характерным ее признаком является ее временной характер, подобно тому, как естествознание характеризуется нашим первоначальным опытом пространственности. Нетрудно увидеть в этих мыслях типично феноменологический уклон, данный в сильной хайдеггеровской окраске. «То, что притягивало Арона к феноменологии, — замечает современный французский критик Пьер Тротиньон, — было, несомненно, его стремление обнаружить общую основу существования и знания» [9, с. 120]. Феноменологический метод, примененный к истории, впервые пробудил интерес Арона к связи между знанием и практикой, между мыслью о природе общественного устройства и решением чисто политических задач. Впоследствии Арон не раз будет менять свои взгляды, но отмеченная установка навсегда останется для него ос новополагающей, даже когда он попытается решить ее в негативном смысле, резко выступая (в полемике с Сартром) против всякого рода открытого политического «ангажмента» писателя или ученого.

Концепция социологии Арона несет на себе печать этих философских рефлексий. И хотя, уже после второй мировой войны, Арон достаточно определенно отрекся от своей феноменологической интерпретации истории, предлагая новую социологическую ее интерпретацию, следы первой сохранились и во второй. Даже в стремлении определить социологию не через сведение ее к внеположным дисциплинам, а через самое себя, чувствуется явный привкус бывших феноменологических увлечений. Мы увидим это в самом процессе нижеследующего анализа.

*
* * *

Арон начинает с признания неопределенности самого понятия социологии. «В одном и, быть может, единственном пункте, — пишет он, — согласны все социологи: в трудности определения социологии» [6, с. 13]. Для выяснения этого вопроса он пытается сопоставить социологию с философией, с одной стороны, и с политической экономией — с другой.

Что значит философствовать, спрашивает Арон. Его ответ прост: философствовать — значит спрашивать себя, что такое философия. Одни утверждают, что философы ни в чем не ладят друг с другом, другие настаивают на противоположном, полагая, что философы всегда говорят одно и то же. По Арону, истинны эти оба мнения. Философия ничего не решает окончательно, и тем не менее ее проблематика принадлежит к числу старейших. В конечном счете она не знает, что она есть, но знает, что она не есть, а именно, что она не есть частная наука. Социология, совпадая с философией в незнании того, что она есть, отличается от нее знанием того, чем она хочет быть, а именно — частной наукой.

Что касается политической экономии, которую Арон считает наиболее развитой из всех общественных наук, то ее преимущество он усматривает, во-первых, в ограниченности и изолированности ее сферы и, во-вторых, в выработке собственного метода. Политической экономии присущ одновременный рост исследования действительности и осознания собственных процедур. Законы развития она устанавливает

в строго абстрактных формулах и усиленно применяет их в отношении исторического процесса.

Итак, социология, заключает Арон, отличается от философии своим стремлением стать частной наукой, а от политической экономии ее отделяет нежелание замкнуться в анализе одной изолированной области социальной действительности. Она хочет быть частной наукой, исследующей всю целостность общества. Именно в точке совпадения этих двух притязаний и начинается, согласно Арону, проблема социологии, вызвавшая и продолжающая вызывать к жизни многочисленные споры самых различных концепций и школ.

Арон предвидит возражение в связи с неправомерностью тенденции образовать науку о глобальной социальной действительности. Ведь к моменту возникновения социологии уже существовали отдельные общественные дисциплины, но если так, то в чем же тогда своеобразие социологии как науки? Можно было бы ответить на этот вопрос, сведя оригинальность социологии к нормам научной строгости. Однако Арон отвергает этот вариант. «Никогда», — утверждает он, — наука не определялась в силу одной лишь воли быть наукой. Более того, что касается социологии, существует опасность, что эзмерная щепетильность приведет к бесплодности поиска. Некоторые критики из Соединенных Штатов утверждают в шутку, что тратятся огромные средства и время на то, чтобы все с большей строгостью выставлять все менее интересные положения». [6, с. 17]. Другой вариант ответа заключается в определении социологии через ее предмет; существуют явления, не изучаемые прочими дисциплинами, как-то: семья, социальные прослойки, отношения между секторами действительности, например, между политикой и экономикой. Именно эти явления и образуют специфический предмет социологии. Но Арон сомневается в окончательности и этого ответа. Указанные явления имеют, по его мнению, не обособленную значимость, а возможны лишь в целостном круге общественных феноменов. Исследовать их в отрыве от экономического, политического и религиозного фактора бессмысленно и невозможно. Аналогичным образом терпят крушение и попытки определить социологию через соотносительность с другими общественными науками. Арон рассматривает две такие попытки соотносить социологию с психологией и историей. По отношению к психологии, считает он, социальные явления представляют собою совершенно специфический предмет, требующий своей науки, так как значимость социальных поступков лежит в иной плоскости, чем явления, изучаемые психологией. Что касается истории, то социология совпадает с ней в общности тенденции, стремясь к истолкованию социальных феноменов посредством общих категорий, указывающих на закономерности. И тем не менее, собственный предмет социологии требует большей спецификации.

Арон поясняет свою мысль на примере крупнейшего французского социолога конца XIX — начала XX вв. Э. Дюркгейма. Дюркгейм пытался определить социологию через своеобразие социального феномена, рассматриваемого как нечто выходящее за рамки индивидуальных сознаний; его целью было создание классификации социальных типов, от наиболее простого типа общества («орда») до сложнейших. При этом он намеревался уяснить структуру каждого общества и установить взаимоотношения различных структур в ходе исторического процесса [17].

Этой дюркгеймовской модели Арон противопоставляет концепцию Макса Вебера, оказавшую — хотя и с оговорками — решительное влияние на его собственную концепцию. Макс Вебер преследовал цель

воссоздать целостность общества на основе межличностных отношений; он исходил из политических, экономических, юридических категорий, позволявших ему определять основополагающие типы политических, экономических и юридических структур, и лишь после этого он рассматривал их в становлении исторического процесса [15, с. 1—46]. Опираясь на учение Вебера, Арон выделяет три основные задачи социологии, от реализации которых зависит ее научный статус. Это, во-первых, определение социального, во-вторых, анализ согласованности социальных явлений и, наконец, в-третьих, охват исторически разнообразных типов.

Первая трудность, с которой предстоит столкнуться социологу, состоит, по мысли Арона, в самом определении социального. Если социология хочет быть одновременно и научной и синтетической (всехватывающей) дисциплиной, она должна четко уяснить себе предмет своего исследования. Но здесь ее поджидают весьма сложные затруднения. Можно, например, удовлетвориться формальной дефиницией социального, как сферы межличностных отношений, но тогда социология при всех своих намерениях быть синтетичной окажется частной дисциплиной наряду с прочими общественными науками. Если же, с другой стороны, определить социальное на манер Дюркгейма, то социология будет притязать на глобальное соединение всех общественных наук и на право быть принципом их единства [17, с. 1—46]. Арон отмечает и другую опасность. Определение социального, каким бы оно ни было, считает он, придадо бы социологии не только научную, но и философскую авторитетность. Отсюда, по его мнению, проистекает так называемый социологизм, или стремление объяснить с социальной точки зрения все жизненные явления, включая нравственность и познание [6].

Но социология не может быть сведена к социологизму. «Ничто, — пишет Арон, — не было столь опасным для развития социологии во Франции, как тенденция смешивать социологию с социологизмом» [6]. Влияние Дюркгейма в этом отношении оценивается Ароном в негативном смысле.

Точка зрения самого Арона вкратце сводится к следующему. Он открыто подчеркивает свою враждебность ко всякого рода социологическим интерпретациям, претендующим на глобальность. Вслед за Л. Брюнsvиком [8], он склонен считать за образец социолога мыслителя типа Монтескье. «Примем раз и навсегда, что одной из величайших книг французской социологии является книга «О духе законов», даже если в этой книге Монтескье нет ни одного фактического положения, которое не требовало бы сегодня коррекций соответственно углублению знания.» [6, с. 21]. К чему приводит так называемый социологизм, Арон демонстрирует на примере Ж.-П. Сартра, своего бывшего однокурсника и друга. «Моралистом, затерявшимся в джунглях политики», называет он Сартра [11, с. 50].

Таким образом, социология, по мнению Арона, оказывается зажатой между двумя интенциями: научной, с одной стороны, и синтетической — с другой. В первом случае она сводится к собиранию деталей анкетного порядка, во втором ей грозит опасность быть растворенной в философии. Представители первой крайности избегают принципиально общих вопросов и ограничиваются деталями. «Между тем, — пишет Арон, — само отсутствие этих вопросов... свидетельствует уже об их своеобразной постановке. В социологии, как в философии, не философствовать — значит уже философствовать». [6, с. 22]. Техника обращения с деталями не должна вытеснять целое; в противном слу-

чае социология перестанет быть наукой. С другой стороны, синтетическая установка зиждется на политической основе. Не случайно, что все писавшие на социологические темы были либо участниками, либо наблюдателями политической действительности. Таков Фукидид, автор «Пелопонесской войны», которую он написал, потому что стал жертвой несправедливости афинян; именно благодаря тому, что он потерпел поражение, замечает Арон, ему удалось понять борьбу между Спартой и Афинами. Таков и Макиавелли, автор «Рассуждений о первой декаде Тита Ливия» и «Государя».

По этому же поводу Арон обращается к двум, по его мнению, наиболее «подлинным», типично университетским социологам: Эмилию Дюркгейму и Макс Веберу. Оба, считает он, были в высшей степени одержимы политикой. Арон приводит в этой связи высказывание Дюркгейма о том, что социология не стоила бы и часа труда, если бы она не помогала решать социальные проблемы. Аналогично обстоит дело и с Максом Вебером [13, с. 35]. В этой связи Арон формулирует свое понимание существенной социологической установки: быть в обществе, активно выявлять его проблемы, и в то же время быть оторванным от него, чтобы лучше его понять.

Специфика социолога, по мнению Арона, заключается не просто в способности понимать разнообразие социальных явлений. Эта способность в большей степени характерна для историка, который, подобно ботанику, коллекционирующему редкие виды в своем гербарии, наблюдает различные социальные структуры. Социолог не только фиксирует это разнообразие, но старается понять его и вскрыть его имплицитную логику. В качестве модели социологической науки Арон ссылается на книгу известного французского этнолога К. Леви-Стросса «Элементарные структуры родства» [12], в которой рассматриваются многообразные формы родства, образующие множество вариаций на ограниченный круг основных тем. «Постоянство тем, — пишет Арон, — и разнообразие конкретных реализаций — вот та понятность, к которой стремится социолог». [6, с. 24].

Итак, задача социологии, по Арону, сводится к обнаружению общих принципов в исторической данности различных социальных устройств и типов. Так, например, социолог должен уметь находить общие черты, присущие всем экономическим структурам нашего времени, и при этом рассматривать их как вариации на одну и ту же тему. «Все современные типы экономики, — утверждает Арон, — обнаруживают стремление к росту, применяют научные познания к организации труда, предполагают известное распределение рабочей силы между различными участками. Можно увеличить число общих черт, присущих различным экономикам, и одновременно нужно определить то, что их различает» [6, с. 25].

Понимание путем конфронтации — таков вывод Арона. Он распространяет его и на политические структуры. Основная цель социологии, в этом смысле, заключается не в анализе и не в дефиниции социального, а в определении основных типов социальной организации, скрытой логики общественной жизни. Но и в этом случае Арон предвидит возражение: не значит ли это, что социолог жертвует наукой ради философии?

Приведенное возражение считает Арон лишено резона, так как сама научность социологии далеко не всегда является бесспорной. Если, скажем, социолог интерпретирует общественную жизнь, исходя из экономического режима, то подобная интерпретация приемлема при условии, что она лишена абсолютных притязаний и рассматривает се-

бя в качестве одной из возможных. Но если она сводит к экономическим явлениям всю совокупность жизни и в то же время претендует на то, чтобы считаться научной, она прекращает быть таковою, поскольку она приписывает социальной действительности некую упрощенную структуру, которой та, по сути дела, лишена. «В той мере, в какой эти теории принимают свою партикулярность, они суть научные. В той мере, в какой они притязают быть верной, подлинной, универсально значимой репродукцией социальных структур, они перестают быть научными» [6, с. 26]. Нетрудно убедиться, что в приведенных словах мы сталкиваемся с очередным выпадом французского социолога против марксистской теории, причем выпадом, заведомо искажающим свой объект. Ниже в критическом осмыслении концепции Арона мы с большей подробностью остановимся на прояснении этой фальсификации.

В своей упомянутой нами работе, датированной 1933 г., «Введение в философию истории», отмеченной, как мы говорили уже, сильным влиянием Макса Вебера и гуссерлевской феноменологии, Арон подвергает ревизии собственные воззрения и переосмысляет в этой связи свое отношение к Макс Вебру. Релятивизм последнего коренится, согласно Арону, в неокантианском понятии реальности, из которого исходил Вебер в своей социологической теории. Реальность в понимании Вебера (имеется в виду социальная реальность) бесформенна и распадается на отдельные факты. Поскольку же социолог сталкивается с бессвязными фактами и с помощью понятий вносит в них порядок, позволяющий ему осознать их, то интерпретация очевидным образом приобретает зависимость от системы понятий, в то время как последняя зависит от партикулярной ситуации самого наблюдателя [16]. Арон возражает на это, утверждая, что общество не является бессвязной множественностью факторов. Социальная реальность, по его мнению, ни целостна, ни бессвязна, и, следовательно, всякое догматическое утверждение как универсальной значимости теории социальных типов, так и релятивизма всех теорий, обречено на неудачу. «Если Макс Вебер был прав, — пишет Арон, — если социальные факты бессвязны, тогда всякая интерпретация была бы обложена дополнительными фактами и в силу этого связана с личностью самого социолога». [6, с. 27]. Но, с другой стороны, если бы социальная реальность была бы полностью структурированной, если бы она обладала тотальным единством, или если бы одна часть этой реальности подчиняла себе все остальные, в таком случае существовала бы лишь одна единственная истинная социологическая теория. Неверны, по Арону, обе крайности. Социальную реальность он не мыслит ни в аспекте бессвязности, ни в аспекте целостности; она состоит из множеств частичных порядков и не включает в себя некий глобальный порядок. Социолог, утверждает Арон, не создает произвольно логику анализируемых им социальных поведений. Наблюдая, скажем, экономическую систему, исследователь имеет дело с порядком, присущим самой этой системе, а не внесенным им самим, но этот порядок не однозначен и допускает самые различные возможности подхода.

Таким образом, Арон резюмирует свое понимание социологии в отрицании двух догматических, по его мнению, крайностей, из которых одна претендует быть единственно истинной и универсальной системой общественной жизни, а другая стремится к полной релятивизации социологических интерпретаций. Подтверждение этой концепции он пытается найти в истории развития социологических теорий. Первые шаги социологии отмечены, по его мнению, собиранием фактов; прогресс

научного знания зависит от роста фактического материала. Затем наступает черед проблематики: ставятся новые вопросы, переосмысливаются сами проблемы, возникновение которых было бы нелепо без конкретных фактов. Так, считает Арон, именно перманентная безработица, охватившая Англию в 30-е гг., вызвала к жизни «Общую теорию» Д. М. Кейнса [17]. С другой стороны, социология религий Макса Вебера обусловлена лежащим в ее основаниях протестантским духом, раздираемым необходимостью рационального общества и стремлением к религиозности. И, наконец, проблематика приводит к прогрессу теории, который, по мнению Арона, не сводится ни к собиранию фактов, ни к историческому обновлению проблем. Существенный признак его, пишет Арон, «очистка концептуальных инструментов, с помощью которых пытаются понять социальную действительность» [6, 28].

Такова, согласно Арону, норма социологической теории. Ее реальность, однако, оказывается иной. Арон полагает, что социология на данном этапе развития далека еще от того, чтобы иметь в своем распоряжении систему социологических понятий, которые позволили бы исследователю достоверно охватывать совокупность коллективных устройств. Возможно, что эта система универсально значимых понятий не существует или, по крайней мере, возможно, что она будет доведена (при ее наличии) до такой степени формализации, что перестанет быть пригодной для анализа конкретных социальных отношений. Остается поэтому довольствоваться наличным, теми тремя существенными признаками, которые, по мнению Арона, характеризуют понятие социологии: 1) стремление по возможности точно фиксировать факты, 2) регулярная постановка новых вопросов, исходящая из самих фактических данных, 3) очищение и приведение к большей строгости концептуального аппарата, посредством которого интерпретируется социальная действительность.

*
* *

Переходя теперь к критическому осмыслению вышеизложенного, мы считаем необходимым прежде всего напомнить слова В. И. Ленина, обращенные к социологам-марксистам и являющиеся методологической установкой для всякого марксистского социологического исследования. Говоря о буржуазных социологах, В. И. Ленин призвал марксистских социологов не к огульному отрицанию противоположных взглядов, а к их критической переработке; это значит «уметь отсечь их реакционную тенденцию, уметь вести свою линию и бороться со всей линией враждебных нам сил и классов», но при этом установка В. И. Ленина предполагает и иное умение: «усвоить себе и переработать те завоевания», которые имеются в трудах буржуазных социологов [2, с. 328]. Именно этой установкой следует руководствоваться и в критике ароновского понимания социологии.

Отметим с самого же начала общую логическую неудовлетворительность вышеизложенных мыслей Арона. Отрицая две «догматические» крайности социологической науки, крайность социологического релятивизма, он, по существу, не предлагает взамен ничего нового. Остается неясной его позитивная программа социологии. Перечисленные им три основных признака понятия социологии сами по себе не вызывают возражений по той простой причине, что носят слишком общий характер. Более конкретное логическое рассмотрение выявляет в

них целый ряд вопросов, так и не поставленных Ароном. Что значит, например, стремление по возможности точно фиксировать факты? Не покоится ли сама возможность **точной** фиксации фактов на предварительных установках самого социолога? Ведь если Арон отвергает как бессвязность фактов социальной действительности, так и их единство, полагая, что в том и другом случае наблюдение фактов обуславливается личностью самого социолога, то разве не обуславливается личностью социолога (в данном случае самого Арона) это неопределенное отрицание? Так или иначе, но концепция самого Арона исходит отнюдь не из безличной фиксации фактов. Фальсифицируя, например, марксово экономическое учение приписыванием ему той абсолютности, которой в нем нет, разве не обнаруживает он не только отсутствие безличной установки, но и, напротив, прямую пристрастность? Во всяком случае, трудно предположить незнание Ароном следующего отрывка из письма Ф. Энгельса Иозефу Блоху: «Согласно материалистическому пониманию истории, — пишет Энгельс, — в историческом процессе определяющим моментом **в конечном счете** является производство и воспроизводство действительной жизни. Ни я, ни Маркс большего никогда не утверждали. Если же кто-нибудь искажает это положение в том смысле, что экономический момент является **будто единственно** определяющим моментом, то он превращает это утверждение в ничего не говорящую, абстрактную, бессмысленную фразу. Экономическое положение — это базис, но на ход исторической борьбы также оказывают влияние и во многих случаях определяют преимущественно **форму** ее различные моменты надстройки: политические формы классовой борьбы и ее результаты — государственный строй, установленный победившим классом после выигранного сражения, и т. п., правовые формы и даже отражение всех этих действительных битв в мозгу участников, политические, юридические, философские теории, религиозные воззрения и их дальнейшее развитие в систему догм [1, с. 394—395].

Характерной особенностью ароновской концепции является противоречивость между теоретическими претензиями на строгость научных процедур и чисто практическими, в конечном счете, классовыми установками. Не выдерживает критики уже эта претензия на научную строгость. Арон утверждает, что социологическая наука должна базироваться на эмпирическом и аналитическом фундаменте социальных фактов, из которых затем выводятся теоретические обобщения [7, с. 6]. Советский исследователь В. П. Трофимов справедливо замечает по этому поводу: «Эта плоская схема познания, несомненно претерпевшая сильное влияние идей логического позитивизма, в лучшем случае топчется перед фактами, бессильная вскрыть суть общественного прогресса, так же как сделать научно обоснованное предвидение, касающееся дальнейшего социального развития» [4, с. 66]. С другой стороны, эта «плоская схема познания» обусловлена классовой позицией Арона. Он совершенно верно утверждает реальную политическую подоплеку всех социологических учений от Фукидида (!) до Дюркгейма и М. Вебера. Но почему же, вскрывая, скажем, протестантские симпатии в социологии религий Макса Вебера, он ни словом не обмолвливается о своих симпатиях? Не потому ли, что, обнаружив их, он разоблачит истинную суть своего «теоретического» антикоммунизма? Впрочем, вот еще одна выразительная цитата из его книги: «Подлинная опасность, — пишет он, — в том, что социологи всегда **парциальны**, они изучают часть действительности, претендуя изучать все. Им присуща тенденция замечать особенно красивые стороны обществ, которые они пред-

почитают, и мрачные стороны обществ, к которым они не испытывают симпатий. Социолог становится политиком, даже не желая этого, не тогда, когда он время от времени высказывает оценочное суждение — в конце концов, вы вольны делать это, — но когда он поддается главному греху политика, и, увы, также и ученого, который заключается в том, что видят то, что хочется видеть». [6, с. 30]. Это — очень откровенное признание, и оно проливает свет на концепцию самого Арона. Точная фиксация фактов, на которых должна основываться социологическая наука, оказывается на проверку игрой симпатий и антипатий.

Оценивая концепцию социологии Арона на фоне буржуазной социологии XX в., мы должны сказать, что теоретически она мало что прибавляет к признанным и влиятельным социологическим доктринам Запада. Более того, она даже проигрывает по сравнению с воззрениями как Дюркгейма, так и М. Вебера, которые, при всей их принципиальной неприемлемости для нас, отличаются все-таки гораздо большей основательностью и солидностью. Начав с трудности определения социологии, Арон кончил, по существу, все той же трудностью; предмет социологии и ее назначение хоть и характеризуются им в достаточно ясных выражениях, но так и остаются, в конечном счете, под властью абстракций. Справедливость требует заметить, что в ряде случаев Арон весьма четко фиксирует некоторые слабости и искажения различных концепций социологии. Так, мы можем согласиться с его критикой в адрес теорий, преследующих либо глобальные цели, либо занимающихся бесплодным собиранием деталей. И в этом пункте поучительным остается правило В. И. Ленина, высказанное им в отношении философии, но вполне применимое и к социологии: «Когда один идеалист критикует основы идеализма другого идеалиста, от этого всегда выигрывает материализм». [3, с. 255].

Как бы ни было, решающим остается одно: не правильность теории, взятой обособленно, а правильность или неправильность ее на фоне практики. К каким последствиям привело Арона его понятие социологии — тема особого разговора, выходящая за рамки настоящей статьи. Заметим лишь, что эти последствия не потому оказались антикоммунистическими, что таков был ход объективного научного анализа, проделанного Ароном, а потому, что, оказавшись последствиями в писательской и лекторской деятельности Арона, они на самом деле были и причинами, вынуждавшими его, говоря его же словами, видеть то, что ему хотелось видеть, и не видеть того, что ему не хотелось видеть.

При этом заметим в заключение: даже апелляция к «строгости концептуального аппарата» не спасает буржуазного социолога от признания партийности своей науки; что же такое «партиальность», о которой говорит Арон, как не партийность! Но отличительной чертой марксистского ученого является то, что в противоположность Арону, которому не остается ничего иного, как сетовать на этот факт, он не только полностью осознает ситуацию и считается с ней, но и считает ее необходимым условием своего исследовательского поиска.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 37.
2. Ленин В. И. Соч., т. 14.
3. Ленин В. И. Соч., т. 29.
4. Трофимов В. П. Технологический детерминизм и общественный прогресс. М., 1972.

5. Aron R., Introduction à la philosophie de l'histoire, Paris, 1968.
6. Aron R., Dix-huit leçons sur la société industrielle, Paris, 1962.
7. Aron R., Les desillusions du progres, Paris, 1969.
8. Brunschvicg L., Le progres de la conscience dans la philosophie occidentale, Paris, 1927.
9. Durkheim E., Les regles de la méthode sociologique, Paris, 1956.
10. Keynes J. M., The general theory of employment, interest and money, London, 1936.
11. „Liberation“, edition speciale: Sartre.
12. Levi-Strausse C., Les structures élémentaires de la parenté, Paris, 1949.
13. Mommsen W., Max Weber und die deutsche Politik, München, 1965.
14. Tpotignon P., Les philosophes francais d'aujourd'hui, Paris, 1977.
15. Weber M., Die protestantische Ethik, München—Hamburg, 1965.
16. Weber M., Soziologie, weltgeschichtliche Analysen. Politik, Stuttgart, 1956.
Его же, Gesammelte Aupsätze zur soziologie und sozialpolitik, Tübingen, 1924.
17. Simmel G., Soziologie, Leipzig. 1908.

Представлена членом-корреспондентом АН Грузинской ССР
Джиоевым О. И.

ინერ მუხანებრაჰი

ადამიანი და კანტის რაციონალური რელიგია

საზღვრები, რომელშიც კანტმა ადამიანის უნარები მოაქცია, კარგად ჩანს იმ ნაშრომში, რომელიც რელიგიის საკითხებს ეხება. კანტისათვის რელიგია არ წარმოადგენს მორალური თეორიის საფუძველს, არამედ პირიქით, მისი მთელი რელიგიური პოზიცია ეყრდნობა მორალურ მოძღვრებას. კერძოდ, ადამიანის მორალურ ბუნებას. მოკლედ განვიხილოთ კანტის თვალსაზრისი რელიგიაზე.

რელიგიური რწმენა, კანტის აზრით, ეყრდნობა ჩვენს ზნეობრივ მიდრეკილებას. ამიტომ რელიგიას აქვს ეთიკური ბუნება. პირველმა „კრიტიკამ“ გამოიკვლია, რომ თეორიული შემეცნებითი უნარებია გრძნობა და განსჯა. შემეცნების ობიექტები კი გრძნობადი მოვლენებია, მაგრამ არა ზეგრძნობადი საგნები. ზეგრძნობადი საგნები მოაზრებადია, მაგრამ შეუშეცნებადი. ისინი გონების პოსტულატებია და არა განსჯის ობიექტები, მორალური იდეები და არა შეცნირების საგანი. ის, რაც ქმნის რელიგიის შინაარსს, დემონსტრაციული გზით არ შეიმეცნება, რელიგიურ ობიექტთა არსებობა ამ გზით არ მტკიცდება, ის სულ სხვაგვარად უნდა იქნეს მოძებნილი, ვიდრე ემპირიული ობიექტები. გონების კრიტიკამ უჩვენა გზა შემეცნებაზე მოძღვრებიდან რწმენაზე მოძღვრებისაკენ.

შემეცნება ცდას ვერ გაცდება, უპირობოს შემეცნება შეუძლებელია. მხოლოდ ზნეობრივი კანონი გვაძლევს მითითებას, რომ არსებობს თავისუფლება. თუ დეკარტისათვის არქიმედეს საყრდენი აზროვნების უქვევლობაა, კანტისათვის ასეთია თავისუფლების უ ე ქ ე ლ ო ბ ა. ამიტომ პრაქტიკული გონების კრიტიკამ ღმერთის იდეისა და უკვდავების რელიზაციას მიაღწია თავისუფლების იდეით. ამით მან დაადგინა გონების რწმენის ობიექტები. სათნოებაზე მოძღვრებამ კი მოგვცა გასაღები რელიგიის გაგებისათვის, რახან მორალური კანონმდებლობისადმი რწმენა ეყრდნობა სათნო, ანუ მოვალეობის შესატყვის განწყობილებას.

რელიგია დამოუკიდებელია თეორიული გონებისაგან, მაგრამ ეყრდნობა პრაქტიკულ გონებას. ეს არის კანტის მოძღვრების ქვაკუთხედი. რელიგიისადმი მიძღვნილი გამოკვლევებიდან ყველაზე მნიშვნელოვანია 1783 წ. დაწერილი „რელიგია მხოლოდ გონების ფარგლებში“ (ამ საკითხის განხილვისას ჩვენ ძირითადად ამ ნაწარმოებს დავყრდნობით).

პირველ „კრიტიკაში“ კანტი განიხილავს ღმერთის არსებობის მტკიცების არაერთ არგუმენტს და ყველა შემთხვევაში უარყოფს მათი დამტკიცების შესაძლებლობას მოცემული „კრიტიკის“ ფარგლებში. ეს უარყოფა კანტს სულაც არ აღელვებს. რადგან როგორც ერთგან მიუთითებდა იგი, ასეთი საბუთები დიდი ღირებულებისა მაინც არ იქნებოდა, რადგან თუნდაც რომ შესაძლებელი ყოფილიყო ღმერთის ცნების დადგენა წმინდა თეორიული გზით, ანუ ღმერთი, როგორც პირველსაწყისი, გაგებულებით ბუნების უბრალო მიზეზად, აქედან ძალზედ ძნელი იქნებოდა მორალურ სამყაროსთან მისი თანხმობაში მოყვანა.

ლმერთის დასაბუთების ყოველი რაციონალური გზა უნაყოფოა, რადგან მისით მიღწეული შედეგის დაცვაც და უარყოფაც ერთნაირი ძალით ხდება. თუ რატომ — ამაზე პირველმა „კრიტიკამ“ უპასუხა. გონების გაფართოება ცდის მიღმა არის „ფანტაზიორობა“, გონების უკანონო გამოყენება. მას არ ძალუძს ლმერთისა და თავისუფლების შემეცნება, რწმენა ეყრდნობა არა აზრებს, არამედ გონების სურვილს. მისი საფუძველია არა თეორიული, არამედ პრაქტიკული გონება. ეს რწმენა რაციონალურია; მას სჯერა რომ თავისუფლებაა, ღმერთი და უკვდავება არსებობს.

რაციონალური რწმენა თეორიულზე კი არა, გონების პრაქტიკულ მოთხოვნილებაზეა დაყრდნობილი. ეს რწმენა ეხება ისეთ ინტელიგიბელურ ობიექტებს, როგორებიცაა თავისუფლება, ღმერთი, უკვდავება. რწმენაზე მოძღვრებას აქვს მორალური მნიშვნელობა. ჯანსაღი გონება არის რელიგიური რწმენის საფუძველი. თუ რელიგიისა და რწმენის საკითხებში გონებას ხმა არ ექნება, მაშინ გონება კარგავს რწმენას და რწმენა გონებას. რაც, ერთის მხრივ, გზას უხსნის ცრურწმენებს, მეორეს მხრივ — ურწმუნობას.

თუ გონებას ხმა არ ექნება რწმენის სფეროში, მაშინ მოიხსობა აზროვნების თავისუფლება.

კანტის ეთიკის განხილვისას ნათელი ხდება, რომ მორალური კანონის ცნობიერება კანტის აზროვნების ძირითადი ელემენტია. ის არის წმინდა პრაქტიკული გონების აბსოლუტური ფაქტი, რომლიდანაც ამოიზარდა მორალის სისტემა. ამ უკანასკნელის საფუძველზე კი კანტი აშენებს თავის რელიგიურ აზროვნებას, რომლის საფუძველია უმაღლესი სიკეთის ცნება, აღამიანური ცხოვრების სრული და სრულყოფილი მიზნის მორალურად რაციონალური იდეალი.

სამყაროში ერთადერთი ორიენტირი, კომპასი არის ერთ შემთხვევაში გონება შემეცნების სახით, მეორეში გონება რწმენის სახით. ერთია მოძღვრება შემეცნებაზე, მეორეა მოძღვრება სიბრძნეზე (თავისუფლებაზე, ზნეობაზე), რომელიც თანხმობაშია რაციონალურ რწმენასთან და ჯანსაღ აზრთან.

მეორე „კრიტიკაში“ კანტი მიუთითებს, რომ ადამიანს, როგორც გარკვეულ დროში და გარკვეულ სივრცეში მოცემულ ინდივიდს არ ძალუძს ამ სამყაროში მიაღწიოს სრულყოფილებას. რადგან უმთავრესი პირობა უმაღლესი სიკეთისა არის განზრახვათა სრული შესაბამისობა მორალურ კანონთან. ეს კი შეიცავს სრულყოფილების ისეთ ხარისხს, რომელსაც შეუძლებელია მიაღწიოს გონიერმა ადამიანმა გრძნობად სამყაროში. მაგრამ მორალური კანონი გვევალდებულებს უმაღლესი სიკეთისათვის ბრძოლას. ის უნდა დავუშვათ როგორც „ჩვენი ნების რეალური ობიექტი“. ამას კი მხოლოდ მაშინ შევძლებთ თუ დავუშვებთ ისეთი არსების არსებობას, რომლისთვისაც მოაზრებადია სულის უკვდავება: უმაღლესი სიკეთე პრაქტიკულად შესაძლებელია მხოლოდ სულის უკვდავების დაშვების საფუძველზე. ეს სული კი მოუწყვეტლად დავაუშირებელია მორალურ კანონთან, იგი წმინდა პრაქტიკული გონების პოსტულატია.

იმისათვის რომ ეს უმაღლესი სიკეთე იქნეს მიღწეული, რომ ვეზიაროთ ინტელიგიბელურ სამყაროში summum bonum-ს აუცილებელია, როგორც სათნოება, ასევე ბედნიერება (ნეტარება), სათნოება არის მორალური ღირსება, მიღწეული მორალური კანონისადმი დაქვემდებარებით, ხოლო ბედნიერება (ნეტარება) არის ადამიანის (გონიერი არსების) ისეთი მდგომარეობა, როდესაც ნება ბატონობს სურვილებზე.

კანტისათვის მეტად მნიშვნელოვანია ადამიანის სათნო ქცევა. ადამიანმა მისი მოვალეობა უნდა შეასრულოს მორალური კანონისადმი წმინდა პატივისცემით აღძრულმა, და არა მეს ინტერესების დაკმაყოფილების ზრუნვით შეპყრობილმა, ემპირიულ კმაყოფილებას გამოდევნებულმა.

თუმცა სათნოებას დიდი მნიშვნელობა ენიჭება კანტთან, რადგან ის არის უმაღლესი სიკეთე, მაინც ადამიანური ცხოვრების სრულყოფისათვის მას აუცილებლად უნდა დაემატოს ბედნიერებაც (ნეტარება). რაციონალურ-მორალურ სამყაროში ბედნიერება შესაბამისი უნდა იყოს სათნოებისა, უნდა ექვემდებარებოდეს მას და მასთან ერთად ქმნიდეს სრულყოფილ ერთიანობას.

უმაღლესი სიკეთის ცნების ქონა აუცილებელია იმისათვის, რომ ადამიანი იმყოფებოდეს თანხმობაში მორალურ მიზნებთან და იყოს დარწმუნებული სამყაროს სისტემატურ მორალურ წესრიგში (ე. ი. იმაში, რომ სამყაროს გამსჭვალავს მორალური წესრიგი).

სათნოება მიიღწევა ნების აქტებით, მაგრამ ადამიანის სამყაროში ბედნიერება დამოკიდებულია სამყაროში არსებულ წესრიგზე. ბუნების კაუზალობა სხვა წესისაა, ვიდრე მორალური; საგანთა პრაქტიკულ წესრიგში ადამიანმა უნდა იბრძოდეს უმაღლესი სიკეთისათვის. აუცილებლად უნდა იქნეს დაშვებული ასეთად ყოფნის პირობა. ჩვენ ყოველთვის უნდა მივსდევდეთ უმაღლეს სიკეთეს, ამიტომ ის სულ ცოტა, შესაძლებელი მაინც უნდა იყოს.

კანტის აზრით, უმაღლესი სიკეთე შესაძლებელია მხოლოდ იმ დაშვების ძალით, რომ არსებობს ბუნების უმაღლესი მიზეზი, რომელშიც კაუზალობა შეესაბამება მორალურ განზრახვას, მაგრამ ეს ორ რამეს მოითხოვს: 1. არსებობას, რომელსაც შეუძლია მოქმედება იდეის თანახმად, რის გამოც ის არის მოაზროვნე არსება და 2. ისეთ არსებობას, რომლისათვისაც კანონთა შესაბამისი კაუზალობა არის მისი საკუთარი ნება. ამიტომ ბუნების უმაღლესი მიზეზი, რომელიც უნდა დაეუშვათ უმაღლესი სიკეთისათვის, არის არსება, რომელიც არის მიზეზი და ამიტომ შემოქმედიც ბუნებისა.

ამრიგად, თუ ჩვენ მივიღებთ მორალურ კარნახს და დავუშვებთ მისი შესრულების შესაძლებლობას, მაშინ უნდა მივიღოთ ღმერთის არსებობაც.

ღმერთის, უკვდავებისა და თავისუფლების ცნებები აუცილებელია იმისათვის, რომ მათ შესაბამისად უზრუნველყონ სათნოება და ბედნიერება. ღმერთის არსებობის დაშვება აუცილებელია მორალურად და არა თეორიულად (ონტოლოგიურად). ეს უფრო სუბიექტური საჭიროებაა, ვიდრე ობიექტური. ღმერთის მორალური აუცილებლობა სავსებით საკმარისია კანტის მიზნისათვის — ღმერთის ნამდვილობის დადგენისა, სულის უკვდავებისა და მორალური წესრიგისათვის.

კანტი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ღმერთის არსებობის ეს მორალური არგუმენტი ყველა სხვა შესაძლო არგუმენტს აღემატება. ასე მაგ.: თუ თეორიული საბუთი იქნა გამოყენებული ღმერთის არსებობის დასადგენად, მაშინ აუცილებელი იქნება მორალის თეოლოგიასთან თანხმობაში მოყვანა (ადვილი შესამჩნევია, რომ კანტისათვის საქმის ასეთი ვითარება მიუღებელი იქნებოდა, რადგან ამით მახინჯდება მისეული ცნება გონებისა, ასეთი მორალი გონების წინაგანად აუცილებელი კანონმდებლობის უნარს დაანგრევს. თეოლოგია კი, როგორც ცნობილია, არ ითვალისწინებს სპეკულაციურ გონების საზღვრებს).

კანტის მთელი შრომა და ცდა პირველ „კრიტიკაში“ მიმართულია იმის ნათელყოფისა და დასაბუთებისაკენ, რომ ადამიანის ცოდნა შემოსაზღვრულია შესაძლო გრძნობადი ცდის სფეროთი, ამიტომ არცაა გასაკვირი, რომ იგი ძალზედ ცოტას ლაპარაკობს ღმერთის ბუნებაზე ან ადამიანის მომავალ (საიქო) ცხოვრებაზე.

თუმცა პრაქტიკული გონება გვიცავს ასეთი გადახრებისაგან, ადამიანს მაინც ძალზედ ხშირად უჩნდება სურვილი ღმერთის ცნებას მისცეს შინაარსი. თუ ამ ტენდენციას გავყვებით, მას შეუძლია დაარღვიოს მორალი, ამიტომ კანტი დიდი სიფრთხილით ეძებს იმ ნიშნებს, თვისებებს, რომელიც უნდა ჰქონდეს ღმერთს ადამიანთან მიმართებაში. ბუნებრივია, კანტის არჩევანი მორალურ თვისებებზე ჩერდება. ღმერთი არის ერთადერთი ნეტარი, ბრძენი, რადგან სწორედ ამ ცნებებს არ აქვთ საზღვარი. ღმერთი არის წმინდა, შემოქმედი, კანონების მომცემი, ქველმოქმედი, დამხმარე და სამართლიანი მსაჯული.

ესაა ღმერთის ის ატრიბუტები, რომლის მეშვეობითაც ღმერთი არის რელიგიის ობიექტი. ყველა სხვა ატრიბუტი, რომელსაც ღმერთი არ მოითხოვს, როგორც რელიგიის ობიექტი მას არ უნდა მივაწეროთ. რადგან მათ ადამიანისათვის არავითარი პრაქტიკული მნიშვნელობა და ღირებულება არ აქვთ. ხოლო მათზე მიმართული სპეკულაცია უსარგებლო და არაფრის მომტანია.

ლექციებში რელიგიაზე კანტი აღნიშნავს, რომ ღმერთის დაშვება აუცილებელია მორალისათვის, რადგან სხვანაირად ყველა სუბიექტურად აუცილებელი მოვალეობანი, რომელიც მე მაკისრია, როგორც მოაზროვნე არსებას, შესრულების შემთხვევაშიც კარგავენ ობიექტურ რეალობას. აქ მორალი დროებით დავიწყებულად კია კანტის მიერ. რატომ უნდა ვაქციო მე საკუთარი თავი ბედნიერების ღირსად ჩემი მორალური ქცევის მეშვეობით, თუ არ არსებობს ისეთი არსება, რომელიც ჩემთვის უზრუნველყოფს ამ ბედნიერებას (ეს და სხვა ამის მსგავსი დებულებანი იყო იმის მიზეზი, რომ კანტის რელიგიურ მოძღვრებას პედონიზმის ბრალდება წაუყენეს, თითქოს კანტი სათნოებას ბედნიერებისათვის უბრალოდ ინსტრუმენტად მიიჩნევს).

დავუბრუნდეთ ადამიანის მორალურ კანონთან მიმართების საკითხს. ადამიანმა უნდა იმოქმედოს პრაქტიკული გონების კატეგორიული ბრძანების პატივისცემით და არა რაიმე სხვა გარე მიზნისათვის, მაგრამ ადამიანი როგორც რელიგიური პიროვნება, აცნობიერებს, რომ მისი იდეალები და მიზნები, აგრეთვე ღმერთის იდეალები, მიზნები და კანონებია და ამ აზრით მისი სიკეთის ჩადენის მოტივი კიდევ მეტად ძლიერდება. მეორე „კრიტიკაში“ კანტი ამბობს, რომ მორალზე მოძღვრება გვასწავლის არა იმას, თუ როგორ გავხდეთ ბედნიერნი, „არამედ იმას, თუ როგორ უნდა გავხდეთ ბედნიერების ღირსი. თუ რელიგია დაემატება მორალს, მაშინ შეიძლება გაჩნდეს იმის იმედი, რომ ოდესმე ვიქნებით ბედნიერნი იმდენად, რამდენადაც ამის ღირსნი ვართ“. ეთიკაზე ლექციებში კანტი მიუთითებს: „მორალი როგორც ასეთი იდეალურია, მაგრამ რელიგია მას გამსჭვალავს სიმკაცრით, მშვენიერებითა და სინამდვილით“ [8, გვ. 60].

უფრო მეტის თქმაც შეიძლება: როცა კანტი ცხადყოფს მიმართებას მორალსა და რელიგიას შორის, ამას იმიტომ კი არ აკეთებს, რომ ასე უფრო მოსახერხებელია, და ასეთი მორალი უფრო მიმზიდველია, არამედ, ყოველთვის, როცა იგი ამ ორ დისციპლინას ეხება, ხაზს უსვამს იმას, რომ მორალს აუცილებლობით შევყავართ რელიგიაში.

ამის დასადასტურებლად, რომ არაფერი ვთქვათ იმ ნაშრომებზე, რომლებიც სპეციალურად ეძღვნება რელიგიას, გამოდგება სამივე „კრიტიკის“ ის ბოლო გვერდები, რომლებიც კანტმა უძღვნა ადამიანის რელიგიურ სწრაფვებს და რომლებშიც ნათლად ჩანს კანტის პოზიცია, მოუნახოს მყარი საფუძველი რელიგიურ ღირებულებებს და არსად არ გვხვდება ამ რელიგიურ ღირებულებათა დაყვანა წმინდა მორალზე.

ე. ი. კანტისათვის არსებითია რელიგიის ცნება, მაგრამ ამასთან იმის აღნიშვნაც აუცილებელია, რომ რელიგიის მნიშვნელობას და ღირებულებას მორალისაგან დამოუკიდებლად იგი არ ცნობს.

რწმენის შინაარსს მეცნიერება ვერ გახსნის. რწმენის მამოძრავებელი არ შეიძლება ავტორიტეტი ან შიში იყოს. რწმენის საგანია სამყაროს ისეთი წყობა, სადაც სათნოება და ნეტარება ერთმანეთთანაა შერწყმული. ასეთი წყობისაა მორალური სამყარო, სადაც ღვთაებრივი სამართალი ბატონობს. ეს კი მხოლოდ მაშინ განხორციელდება, თუ ბუნება ისეა მოწყობილი, რომ ის ეთანხმება მსოფლიოს ზნეობრივ მიზანს. ტელეოლოგიურად მოწესრიგებულ სამყაროში ღვთაებრივი ნება ვლინდება მხატვრული სიბრძნის სახით, მორალური სამყაროს რიგში კი ზნეობრივი სიბრძნის სახით. მხატვრული სიბრძნის სისტემა არის ფიზიკო-თეოლოგია; მორალური სიბრძნისა — ეთიკო-თეოლოგია. ამ ორი სისტემის ერთიანობა არის კიდევ რწმენის საგანი. რა თქმა უნდა, ამ ერთიანობისათვის არ მოგვეპოვება მეცნიერული ცნება, ეს რწმენა ეყრდნობა მხოლოდ მორალურ გონებას და სხვას არაფერს.

რელიგია ეყრდნობა მორალს, მორალი კი მდგომარეობს ჩვენს განწყობილებაში. განწყობილება ქმნის რწმენას. მოვალეობასთან თანხმობაში მყოფი განწყობა კანონისადმი პატივისცემაში გამოვლინდება, რომელიც თრგუნავს ჩვენს ეგოისტურ მისწრაფებებს. კანონისადმი ეს პატივისცემა მიუთითებს, რომ ჩვენ არა ვართ სრულყოფილი. არა ვიწინაა კეთილი, ყოველი ჩვენთაგანი უნდა გახდეს კეთილი. ზნეობრივი სრულყოფა მიზანია, რომლისაკენაც უნდა მივისწრაფოდეთ. ეს მისწრაფება ჩვენი შინაგანი მოთხოვნილებაა, ეს კი ქმნის რწმენის საფუძველს.

ზნეობრივ განწყობილებას უკავშირდება მოთხოვნილება, ამ უკანასკნელს კი რწმენა. განწყობილებაში იმალება საკუთარი უღირსობის, არასრულყოფილების გრძნობა. ჩვენი არასრულყოფილი მდგომარეობა მორალური ბუნებისაა. ამ ნაკლოვანებისგან გათავისუფლება კი არის ჩვენი მიზანი (რელიგიის ტერმინოლოგიით — გამოსყიდვა).

ყოველი რწმენა მოთხოვნილებიდან მოდის და ემსახურება ადამიანის გამოსწორებას, ხოლო ეს მოთხოვნილება გონების მიერაა დანახული. ის მოდის მორალური გონებიდან. ამიტომაც რწმენაც, ამ პირობიდან გამომდინარე, არის წმინდა რაციონალური რწმენა, ანუ „რელიგია მხოლოდ გონების ფარგლებში“.

რელიგიაში ბოროტებისაგან გამოსყიდვის პროცესი სამ საფეხუროვანია: 1. როცა ადამიანი ბოროტებაშია ჩაძირული, 2. როცა ის შეებრძოლება ბოროტებას, 3. როცა ბოროტება დაიძლევა.

მაგრამ სიკეთისა და ბოროტების რელიგიური და მორალური გაგება ერთი და იგივე არ არის. ეთიკა გვაძლევს სიკეთისა და ბოროტების განსაზღვრებას. კეთილია ნება, რომელიც მხოლოდ მოვალეობითაა მოტივირებული, ბოროტია ნება, რომელიც მოვალეობას არ მიჰყვება. რწმენა ამ განსაზღვრებებს არაფერს მატებს, მხოლოდ რელიგიური კუთხით აღრმავებს მათ. რწმენის ობიექტია გა-

მოსყიდვა, ანუ სიკეთის დასრულება. გამოსყიდვა რაიმესაგან გათავისუფლებაა, კერძოდ, ამ შემთხვევაში მორალური უბედურებისაგან, ანუ ბოროტებისაგან.

სიკეთის გამარჯვებისათვის საჭიროა ბოროტების დათრგუნვა, ჩვენში ბოროტების ძირის აღმოფხვრა. მორალი ადგენს, თუ რა არის სიკეთე და რა ბოროტება.

როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სიკეთე მოვალეობასთან თანხმობაში მყოფი განწყობილებაა, ბოროტება მოვალეობის საწინააღმდეგო. მოვალეობის საწინააღმდეგო მაქსიმის მიღება ზდება ბოროტების წყარო. ეს არის გაბოროტების საფუძველი. მიზეზი, რომელიც განწყობილებას ცვლის, ადამიანის ვარეთ ვერ იქნება. ის თვითონ ადამიანში უნდა ვეძიოთ.

კანტის რიგორიზმი მხოლოდ მოვალეობას ცნობს. რაიმე მისწრაფებასთან მისი აღრევა მიუღებელია. ადამიანი განიხილება, როგორც თავისუფალი, რომელიც ატარებს თანდაყოლილ კარგ და ცუდ თვისებებს. სიკეთისა და ბოროტების წყარო უნდა ვეძიოთ ინტელიგიბელურ ხასიათში. ოღონდ ის არ უნდა აეუბროთ სხვა თანდაყოლილ თვისებებში, რომლებიც ნასახთა სახით გვაქვს, მაგრამ მათი გამოწვევა არ შეიძლება, რადგან მათ არჩევანში თავისუფალნი არ ვართ. ნასახები კი ცხადია, არც კეთილია და არც ბოროტი. რახან მათ შექმნაში ნება აუ მონაწილეობს. ნასახები რომ ხასიათს ქმნიდნენ, ხასიათი ბუნებრივი მოვლენა იქნებოდა და მორალზე ლაპარაკი შეწყდებოდა.

ადამიანი ცოცხალი, მოაზროვნე და მორალური არსებია, ორგანული ბუნება მასში ცხოველურს ქმნის, გონიერი მხარე კი ადამიანურს. გონიერი და მორალური მხარის შეერთება კი აყალიბებს პიროვნებას. სიცოცხლის უნარი ცხოველურია, აზროვნებისა ადამიანური, ზნეობისადმი პატივისცემისა მორალური. ყველა ეს უნარი ერთად აღებული ემსახურება სიკეთეს.

ბოროტება გვხვდება მაშინ, როცა ნებას, ზნეობრივ კანონს დათრგუნავს დაბალი მისწრაფება. როცა მოტივი მიიღებს მაქსიმის სახეს. ადამიანის ქვენა, დაბალი ზრახვები იმარჯვებს მაღალზე და ამით ზეიმობს ბოროტება. ე. ი. ერთადერთი სფერო, სადაც ბოროტება და სიკეთე ერთმანეთს ებრძვიან არის ნება, იმის მიხედვით, თუ ნება რა გზას აირჩევს, რა მაქსიმას მიიღებს, ის კეთილია, ან ბოროტი. ნების მიმართულებას საფუძველად უდევს მიდრეკილება, განწყობა. მიდრეკილება ნებისმიერია, მისწრაფება ბუნებრივი. პირველი თავისუფალია, მეორე არათავისუფალი. ბოროტება არის მიდრეკილება ყველაფერი იმისადმი, რაც არ შედის ზნეობრივ კანონში.

ბოროტება ნებიდან მოდის და არა ბუნებიდან, როცა ნება ზნეობრივ კანონს განუდგება და მისწრაფებებს გააბატონებს, იქმნება ბოროტება. ვინაიდან იგი ნების ნაყოფია, ამიტომ შერაცხადიცაა. ეს არის „ადამიანში რადიკალური ბოროტება“. ბოროტების, ისევე როგორც სიკეთის საფუძველი არის თავისუფლება. თვითონ მიდრეკილებაც თვითნებობის აქტია, თავისუფლება ინტელიგიბელური მიზეზია; დროში ბოროტებებს მიზეზს ვერ ვიპოვით. ბოროტებას ვერ ავხსნით რაიმე წინა მდგომარეობით, მაშინ ეს ბოროტი ქცევა აუცილებელი იქნებოდა. ბოროტი მხოლოდ თავისუფალი ქცევიდან მოდის. ჩვენ რომ ცოდვილნი ვართ, ამას ვერ ავხსნით იმით, რომ ჩვენი წინაპარნიც ცოდვილნი იყვნენ. ბოროტება რომ მემკვიდრეობითი იყოს, ის ბუნებრივი იქნებოდა და არა თავისუფალი. ბოროტების მიზეზი ნებაშია. (კანტი ლებულოს ბიბ-

ლიურ დაცემას, ოღონდ უარყოფს მის მემკვიდრეობითობას. დაცემა ნიშნავს ადამიანში ბოროტი ძირის არსებობას, ყოველ ჩვენგანში ზის ადამი.

პრაქტიკული გონება, კატეგორიული იმპერატივი, ცოთხოვს ჩვენში ბოროტების აღმოფხვრას (ჩვენი ბოროტება აბსოლიტური არ არის, კეთილი ნება ბოლომდე არ კვდება ჩვენში; მას შეუძლია შეებრძოლოს ბოროტს). ეს არის ლტოლვის ნაცვლად ნების მიმართვა ზნეობრივ კანონზე.

კანტი გეთავაზობს მორალურ რელიგიას, რომელიც შესაძლებლად თვლის ადამიანის გამოსწორებას, მაგრამ რომელიც სულაც არ გამოიციხავს დეტალურ მადლს. სიკეთე არის ნება, რომლის ერთადერთი კრიტერიუმი, მაქსიმალური ზნეობრივი კანონი, ანუ კაცობრიობა მის სრულყოფილებაში. ასეთი კაცობრიობა კი იდეალია. ის არ არის რეალური, ზნეობრივი მიზანია ასეთი კაცობრიობის აღზრდა. მაგრამ ეს მიზანი არ არსებობს სამყაროს მორალური შემოქმედის გარეშე. ღმერთმა ამ მიზნით შექმნა სამყარო. ამიტომაც სამყარო ღმერთივით მარადიული.

მორალური იდეალი არის ინდივიდში ადამიანობის (კაცობრიობის — მორალური აზრით გაგებულის) იდეა. ეს იდეალური ინდივიდი არის სრულყოფილი, ანუ ღვთაებრივად განწყობილი ადამიანი „გაადამიანებულნი ღვთის ძე“. ზნეობრივი იდეალი ცდის ობიექტი როდია, ის რწმენის საგანია და არა შემეცნების. ჩვენ გვწამს სიკეთე, როგორც მსოფლიო მიზანი; ეს არის მორალური იდეალი.

ჩვენი მიზანია სიკეთე. სიკეთისაკენ პირველი ნაბიჯია გამოსწორება. ემპირიული მე ეგოისტურია, ბოროტი, მას ჭირდება შეცვლა. ჩვენი ემპირიული ცხოვრება დეტერმინირებულია, მისი შეცვლა შეუძლებელია. ის არაა თავისუფალი. გამოსწორებისათვის აუცილებელია მოხდეს ცვლილება ინტელიგიბელურ ხასიათში. აქ ვლინდება თავისუფლების ძალა. ამიტომ ადამიანს ყოველთვის შეუძლია გამოსწორება. ვინც ვერ ჩავა ნების ძირში ის არცაა თავისუფალი, ის სავანთა და გარემოებათა ტყვეა, მხოლოდ თავისუფალ ნებას ძალუმს ემპირიული ბუნების შეცვლა (ქრისტიანობაში ადამიანის გამოსწორებით მიიღწევა გამოსყიდვა). ცოდვას უნდა შეუერთოთ დასჯაც. რადგან ნება ვანუღდა ზნეობრივ კანონს (ამ შემთხვევაში დასჯაში იგულისხმება მორალური დასჯა, რომლის მიზანია დასჯილის გამოსწორება, ეს სასჯელი დაიმსახურა ბოროტმა განზრახვამ. დასჯის საფუძველია მარადიული ღვთაებრივი, და არა სამოქალაქო კანონი).

სიკეთის პრინციპი ადამიანისაგან მოითხოვს: ა) რწმენას მორალური იდეალისა, ბ) სიკეთისაკენ სწრაფვას, გ) ტანჯვის მიღებას, რასაც კეთილი განწყობა მოჰყვება. კეთილი განწყობა არის საფუძველი სიკეთის პრინციპის ბოროტზე გამარჯვებისა. მიზანია კაცობრიობაში სიკეთის გაბატონება. ამისათვის კი საჭიროა ბოროტი ძირის ამოძირკვა, ამით მიიღწევა მორალური სახელმწიფო, ანუ ეთიკური საზოგადოება, სადაც კანონი ბატონობს სულის განწყობით, ძიუღების გარეშე.

ეთიკური სახელმწიფო მიზანია ადამიანთა გვარისა. ამავე დროს ის არის ადამიანის გვარის მოვალეობა. ეთიკური სახელმწიფო „ღვთის სამეფოა“. ესაა უხილავი ეკლესია. უხილავ ეკლესიას ძალა აქვს ყოველი ადამიანისათვის, ის საყოველთაოა და ადამიანებს აერთიანებს ყოველგვარი ძიუღების გარეშე. აქ მიიღწევა თავისუფლების ერთიანობა აუცილებლობასთან.

კანტი შემდეგ ერთმანეთისაგან განასხვავებს უხილავ და ხილულ ეკლესიებს, მოზიემ და მებრძოლ ეკლესიებს. რელიგიურ და საეკლესიო რწმენას და ა. შ. ეხება გამოსყიდვის საიდუმლოს, სამებას, როცა წმინდა რწმენაზე ლაპარაკობს, გამოჰყოფს სამ ძირითად პუნქტს: რადიკალურ ბოროტებას, აღორძინებას და გამოსყიდვას. გარდა ამისა, განიხილავს კულტის, ღვთისმსახურების ცნებებს (ვინაიდან ეს საკითხები თავსდებიან რელიგიის სფეროში, ამიტომ მათ უფრო გამოწვლილვით არც განვიხილავთ).

ჩვენი მიზნისათვის აუცილებელი არ არის დეტალურად განვიხილოთ კანტის თვალსაზრისი ოფიციალური რელიგიის შესახებ, ან მისი დამოკიდებულება ცალკეული ეკლესიებისადმი. საქმარისია იმის თქმა, რომ იგი მიჰყვება ქრისტიანულ რელიგიას. კანტი კარგად იცნობს ბიბლიას და მას ხშირად იყენებს თავის ნაწერებში. ეკლესიების მიმართ კანტი ავრცელებს ერთ წესს: რამდენადაც ისინი ხელს უწყობენ მორალს, ამდენად მისაღებნი არიან, ხოლო რამდენადაც მოითხოვენ მორალის მექანიკურ-ფორმალურ დაცვას, ამით ისინი ბოროტებას ემსახურებიან.

ცხადია, თავისთავად წმინდა საეკლესიო საკითხებს კანტის ანთროპოლოგიისთვის და მასსადამე ჩვენთვისაც დიდი მნიშვნელობა არ აქვს. ამიტომ დავუბრუნდეთ ჩვენ მთავარ თემას და შევეცადოთ დავამყაროთ კავშირი კანტის რელიგიურ ნააზრევსა და მის ანთროპოლოგიურ ნაშრომს შორის. ასე მაგ.: ნაშრომში: „რელიგია მხოლოდ გონების ფარგლებში“, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არის განხილული ადამიანში არსებული სიკეთისა და ბოროტების მიმართება, მათ შორის კონფლიქტი. იმავე საკითხს ვხვდებით ნაშრომში: „ანთროპოლოგია პრაგმატული თვალსაზრისით“, დასკვნით ნაწილში. პირველ ნაშრომში ასევე მუდმივად გვხვდება მითითებანი ადამიანის ჩვევებსა და რელიგიურ პრაქტიკაზე. მის ღირსებასა თუ ნაკლოვანებაზე. ხოლო მთლიანად ნაშრომს თუ კარგად დავაკვირდებით ანთროპოლოგიური ნაშრომის ფორმა აქვს, რომელიც მხოლოდ აქა-იქ თუ ბუნდოვანდება, კერძოდ, მაშინ-როცა კანტი მსჯელობს რაციონალური რელიგიის მიზნებზე.

ამას გარდა, არსებობს კანტის რელიგიურ აზროვნებაში უფრო საინტერესო ასპექტები. აქ პირველად არის ადამიანი წარმოდგენილი ერთდროულად, როგორც სუბიექტურ, ასევე ობიექტურ ფენომენად. ადამიანის ის ცნება, რომელსაც კანტი სხვა ნაწარმოებში ვიცნობდით, ამჯერად ახალ, მნიშვნელოვან შინაარსს იძენს.

ადამიანი განხილულია ისეთ რაციონალურ სუბექტად, რომელიც ცხოვრობს (არსებობს) სინამდვილის რაღაც მოცემულ წესრიგში და გარკვეულ ადგილს, პოზიციას იჭერს ამ წესრიგში. ამ კონტექსტში ადამიანს ჩვენ ვხვდავთ ბუნებასთან (ორგანულ სამყაროსთან), სხვა ადამიანებთან და ღმერთთან მიმართებაში.

ცხადია, ადამიანი კანტისათვის ბუნებაზე მეტია, ისაა ბუნების მიზანი, რადგან იგი ეკუთვნის მორალურ სფეროსაც და სწორედ ამით აღემატება ყველა სხვა ცოცხალს. ადამიანი არის ის არსება, რომელსაც შეუძლია დაამყაროს სოციალური და მორალური მიმართება სხვასთან. (სწორედ ესაა მისი ერთ-ერთი არსებითი სპეციფიკა). ადამიანი მიმართულია მიზანთა სამეფოს განხორციელებაზე და ბოლოს, ადამიანი ჩანს მიმართებაში ღმერთთან. უმაღლეს არსებასთან, რომელიც არის მისი პატივისცემისა და თაყვანისცემის ობიექტი და ასევე უმაღლესი სიკეთის მიღწევის იმედი.

ამიტომ, გარკვეული აზრით, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კანტის რელიგიური აზროვნება გასაღებია მისი ანთროპოლოგიისა, რადგან მხოლოდ რელიგიურ კონტექსტში იძენს ადამიანი სრულ განზომილებას. მაგრამ ალბათ თვითონ კანტი ეს ინტერპრეტაცია არ მოეწონებოდა, რადგან კანტის ანთროპოლოგია განიხილავს ადამიანის ბუნების ისეთ მხარეებს, რომლებიც მონაწილეობენ როგორც გრძნობად, ასევე ინტელექტუალურ სამყაროში. რელიგია კი, კანტის მიხედვით, არის პრაქტიკული გონებით დადგენილი, მორალურ კანონზე დამყარებული ადამიანური ცდის ფაქტი. ამიტომ, რადგან რელიგიის ცნებები მოდიან ადამიანური ცდიდან, ისინი არ გამოდგებიან ადამიანის კვლევის ლოგიკურ საფუძვლად. პირიქით, კანტისათვის აუცილებელია აჩვენოს, რომ რელიგია მორალის მეშვეობით ეყრდნობა ადამიანის ბუნების ცნებას. რელიგიას შეუძლია ადამიანური ცდის დაგვირგვინება, რომელიც ადამიანს მატებს მნიშვნელობას და ღირებულებას. მაგრამ რელიგიას არ შეუძლია იყოს ის საფუძველი, რომელზედაც შეიძლება ანთროპოლოგიური დასკვნები დაფუძნდეს.

ერთი რამ კი შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ კანტის ანთროპოლოგიასა და მის რელიგიურ აზროვნებას შორის მიმართება გვიხსნის იმ გზას, რომლითაც შეიძლება გავგებულნი იქნეს კანტის მოძღვრების ძირითადი აზრი. კერძოდ ის, რომ კანტი ცდილობდა მოეცა სინამდვილის ინტეგრირებული სურათი. დაედგინა ადამიანის ადგილი ამ მოცემულობაში და ის, თუ რა როლი ენიჭება ადამიანის ცოდნასა და რწმენას ამ სინამდვილეში. მხოლოდ ყოველივე ამის გაგების შემდეგ იქნება შესაძლებელი ადამიანმა მართლაც დაადგინოს ის კრიტერიუმები, რომლის მეშვეობითაც მან უნდა იპოვოს თავისი სრულყოფილების (განხორციელების) გზა. კანტი ცხოვლად იყო დაინტერესებული ადამიანის ამ განხორციელების გზების მიღწევის (მისი ბედის) ძიებით და ეს ძიება მოქმედებდა მისი აზროვნების მთელ სტრუქტურაზე.

Н. З. МШВЕНИЕРАДЗЕ

ЧЕЛОВЕК И РАЦИОНАЛЬНАЯ РЕЛИГИЯ КАНТА

Резюме

Религия независима от теоретического разума, но основывается на практическом разуме. Моральная необходимость Бога совершенно достаточна для цели Канта — установления действительности Бога, бессмертия души и морального порядка.

Религиозное мышление Канта интересно также и в том аспекте, что здесь человек впервые рассмотрен в качестве рационального субъекта, живущего (существующего) в некоем данном порядке действительности. Он находится в отношении к природе, к другим людям и к Богу. В статье показана необходимость для философии Канта показать, что религия при посредстве морали опирается на понятие человеческой природы, и что религия способна увенчать человеческий опыт и тем самым прибавить человеку значимость и ценность.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Кант И. Религия в пределах только разума. СПб, 1908.
2. Кант И. Трактаты и письма. М., 1980.
3. Паульсен Ф. Иммануил Кант. Его жизнь и учение, СПб, 1905.
4. Паульсен Ф. Философия протестантизма (Кант и протестанство). СПб, 1907.
5. Фишер К. Иммануил Кант и его учение, ч. 1—2, СПб, 1906—1910.
6. Eisler R. Kant-Lexikon. Hildesheim, 1961.
7. Lowith K. Das Verhältnis von Gott, Mensch und Welt in der Metaphysik von Descartes und Kant. Heidelberg, 1964.
8. Pitte F. P. Van de Kant as philosophical Antropologist the Hagua, 1971.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა ნ. ტაყაიძემ

ლელა ალაქიძე

შემეცნების საფეხურიანი პროკლე დიალოგოსისა და
იონანი პეტრიწის შრომებში

1. პროკლე დიალოგოსის „კავშირნი ღმრთისმეტყულებითნის“ კომენტარების შესავალსა და §§ 17, 20, 82, 124, 129, 135, 167—170, 174, 186, 197, 198-ში იონანი პეტრიწი, სხვადასხვა წყაროების გათვალისწინებით, იხილავს შემეცნების სახეებს, მათ ურთიერთმიმართებასა და იერარქიას.

„კავშირნის“ პეტრიწისეული თარგმანის 129-ე თავი არცერთ ბერძნულ ხელნაწერში არ შემონახულა. პროკლეს ბერძნული დედნის გამომცემელმა, ინგლისურ ენაზე მთარგმნელმა და კომენტატორმა ე. რ. დოდსმა ეს თავი პეტრიწის თხზულებაში გაუგებარ წარმომავლობისად, პროკლესთვის შეუფერებლად და გვიანდელ ჩანართად მიიჩნია.

ქვემოთ მივუთითებ ზოგიერთ მსგავსებაზე, რომლებიც გნოსეოლოგიურ სფეროში შეიმჩნევა პეტრიწის „განმარტებასა“ და მის ერთ-ერთ წყაროს — პლატონის „ტიმაიოსზე“ პროკლეს კომენტარს შორის; აგრეთვე შევეცდები გავარკვიო, შეესაბამება თუ არა „კავშირნის“ ქართული ვარიანტის 129-ე თავი ზოგადად პროკლეს ფილოსოფიას და როგორია ალბათობა ამ თავის დედანშვივ არსებობისა.

2. „კავშირნი ღმრთისმეტყულებითნის“ „განმარტების“ შესავალში პეტრიწი განასხვავებს გონებისა და სულის შემეცნებას, რომელთაც, შესაბამისად, „ნოემასა“ და „დიანასა“ უწოდებს: „ესე დიანაჲ არა არს მარტივი და შეუდგენელი იგი გონებაჲ, არამედ ვითარ მიერგონებაჲ გინა თუ მიდმოგონებაჲ, რამეთუ სულსა მიდმოობასა შორის აქუს ძალი გაგონებისაჲ და შედგულ და არა მარტივი, ვითარ გონებისაჲ [...] ესთადვე და სულიცჲ ამისგან ამისდად მიდგების მცირედ-მცირედ, ვიდრემდის არა ყოველი შემოისახოს და თჳს გუარ ყოს, რაჲც რაჲვე იყოს. ხოლო გონებაჲ ზედ მიესხმის მარტივად“ [2, გვ. 6—7]. მაშასადამე, პეტრიწის აზრით, დიანა სულის შემეცნებაჲ, იგი არ არის მარტივი და შეუდგენელი, როგორც გონება, და გონებისაგან განსხვავებით შესამეცნებელს ერთბაშად კი არა, თანდათანობით სწვდება (ეს დისკურსიული აზროვნება).

პროკლეს „კავშირნი“-ში ტერმინი *διάνοια* გვხვდება მხოლოდ ერთხელ, განმარტების გარეშე (§123). მაშასადამე, დიანვას სულის შემეცნებად განსაზრებისას და მისი თავისებურების აღწერისას პეტრიწი სხვა წყაროებიდან ამოდიოდა; ერთ-ერთ ავტორს, პორფირიოსს, იგი იქვე ასახელებს [2, გვ. 7].

პლატონის „ტიმაიოსზე“ პროკლეს კომენტარებშიც ბევრია თქმული *διάνοια*-ზე. მაგალითად, *διάνοια* განსაზღვრულია როგორც სულის შემეცნება, რომელსაც გარდამავალი სადევხური უკავია აზროვნებასა და შეხედულებას შორის და „რომელიც საგანს გადასვლით (*μεταβαίνων* — ანუ თანდათანობით, ნაბიჯ-ნაბიჯ) სწვდება“ [3, გვ. 249].

170-ე თავის განმარტებაში პეტრიწი წერს, რომ სული, გონებისაგან განსხვავებით, დროში იმეცნებს. ამავსე მოწმობს პროკლე: „ღვთაებრივ სულებსაც დრო

ახასიათებს და პლატონიც ამბობს, რომ ისინი არსს დროში ჰკრეტენ, რადგან ყოველგვარი გადასვლითი მოძრაობა დროსთანაა დაკავშირებული“ [4, გვ. 122].

საერთოდ, შემეცნების სახეები პეტრიწის „განმარტებაში“ უფრო ვრცელადაა წარმოდგენილი, ვიდრე „კავშირნიში“, თუმცა „ტიმაიოსის“ კომენტარში პროკლეს ამ საკითხზე გაცილებით მეტი უწერია, ვიდრე პეტრიწს. პროკლეს აზრით, უპირველესია გონების შემეცნება—აზროვნება (*νόησις*), რომელსაც გადასვლა არ ახასიათებს (*ἀναστροφῆς*), მომდევნო—სულის შემეცნება (პროკლესთან ეს არის *ἀρχαῖ*-ი და *δι΄αἴθερον*), შემდეგია შეხედულება (*ἰδέσθαι*), რომელიც ლოგოსით გრძნობადს სწვდება, და ბოლოს—შეგრძნება (*ἄσθησις*) [3, გვ. 248—249]. პროკლე დაწვრილებით იკვლევს შემეცნების თვითიუღ ტიპს, თავისი ქვესახეობებით [3, გვ. 243—252], პეტრიწი კი არსებითად მხოლოდ პირველ ორს ეხება. *Ἀδέξαι*-ს იგი არ განმარტავს, თუმცა რამდენჯერმე ახსენებს („თნებაა“), შეგრძნებაზე კი წერს, რომ, ის, სულას შემეცნებისაგან განსხვავებით, თავისსავე თავში კი არა ჰპოვებს შესამეცნებელს, არამედ მის გარეთ: „მოიღე სახედ, რამეთუ ოდეს რაა გაიგონოს სულმან, არა თუ გარეთაგან უკუნ იქცევის და მიიღებს განაგონსა; ნუ იყოფიან, რამეთუ ეს მოკუდავთაა არს ოდენ გრძნობა და არ გაგონებაა“ [2, გვ. 52]. ანალოგურა წერს პროკლე: „ყველა შემეცნებისათვის საერთო ისაა, რომ შესაცნობა მაგნათ აქვს; რადკა შეგრძნებისაგან შემეცნებას სწორედ ეს განასხვავებს“ [3, გვ. 244].

კიდევ ბევრი მსგავსების აღნიშვნა შეიძლებოდა ამ ასპექტით „ტიმაიოსის“ კომენტარსა და პეტრიწის „განმარტებას“ შორის. მაგალითად: „ჩანს, ყოველგვარი შემეცნება სხვა არაფერია, თუ არა უკუქცევა შესაცნობისკენ, გათვისება და შეწყობა მასთან“; „საკუთარი თავისკენ უკუქცევა შემეცნება თავისა“. წერს პროკლე [4, გვ. 287, 286]. ამავეს ამბობს პეტრიწი 186-ე თავის განმარტებისას: „ხოლო თუ რაა არს უკუქცევა თვსდადვე? ესე იგი არს ცნობაა თვთ თვისსა არსებისაა“ [2, გვ. 194]. მაგრამ საქმე ის არის, რომ ეს აზრი „კავშირნის“ 186-ე თავშიცაა გამოხატული. ბევრ სხვა შემთხვევაშიც კომენტარებისას პეტრიწი „კავშირნი“-დანვე ამოღის და წყაროს შორს ძებნა არა გვეჭირდება. 3. პეტრიწის მიერ თარგმნილი „კავშირნი ღმრთისმეტყუელებითნი“ ასახავს იმ ბერძნულ ტექსტს, რომელიც ერთი საუკუნით ძველია პროკლეს ტექსტის დღეს არსებულ უძველეს ბერძნულ ხელნაწერზე [6, გვ. XLI]. ამიტომ დედნის აღდგენისათვის და ვარიანტების დადგენისათვის ქართულ თარგმანს თითქოს დიდი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მაგრამ, ე. დოდსის აზრით, პეტრიწის თარგმანის მხოლოდ რამდენიმე ადგილი თუ შეუწყობს ხელს ბერძნული დედნის აღდგენას [იხ. 6, გვ. 343—344]. ძირითადად კი, იგი ფიქრობს, რომ „პეტრიწის თარგმანი ბერძნულ ორიგინალს, სამწუხაროდ, ზუსტად არ ასახავს. ეს თავისუფალი თარგმანია, და მასში ბევრი შეცდომაა, რომელიც ბერძნულში არ უნდა ყოფილიყო. ზოგიერთი მათგანი, ცხადია, რომ პროკლეს შეხედულებათა გაუგებრობის შედეგია [...] ეს კი ამცირებს იმ ღირებულებას, რომელიც ქართულ ვარიანტს ბერძნული ტექტის აღდგენისათვის უნდა ჰქონოდა“ [6, გვ. 343]¹.

¹ ეს აზრი ე. დოდსმა „კავშირნის“ ქართული თარგმანის გამოცემის შემდეგ გამოთქვა. პეტრიწის თარგმანს ე. დოდსი მის გამოცემამდე იცნობდა ს. ყაუხჩიშვილის დახმარებით, რომელმაც მას I—V თავების დედანთან შედარების შედეგები მიაწოდა. მაშინ ე. დოდსმა პეტრიწის თარგმანზე თავისი შეხედულება ასე ჩამოაყალიბა: „პეტრიწი შედარებით თავისუფლად თარგმნის, ზოგჯერ ისეთ სიტყვებს ხმარობს, რომლებიც დედანში არ არის, ცვლის სიტყვებისა და კონსტრუქციების

ერთ-ერთი მიზეზი ე. ლოდის ასეთი შეხედულებისა პეტრიწის თარგმანზე 129-ე თავის ქართულიდან ინგლისურ ენაზე არასწორი თარგმანი იყო.

როგორც უკვე ითქვა, პეტრიწის თარგმანის 129-ე თავი ბერძნულ ხელნაწერებს არ შემოუნახავთ. ამ თავში ლაპარაკია ღვთაებრივი და ეშმაკებრივი სულებისათვის დამახასიათებელ შემეცნებაზე, მის თავისებურებებზე: „ყოველი სული ღმრთებრივი და ეშმაკებრივი გაიგონებს უკუე მიდმოცვალებით, და არა ვითარ. გონებაჲ უცვალებელად“ [1, გვ. 79]. ასე იწყება ეს თავი. ე. ლოდსთან ეს ფრაზა ინგლისურ ენაზე შემდეგნაირად არის თარგმნილი: „Every divine and diabolic soul (so *δαμωνία*) exercises thought in a variable way, and no intelligence does so in an immutable fashion“ [6, გვ. 343]². ამასთან დაკავშირებით მკვლევარი წერს: „ეს დებულება არ შეიძლება ავტორისეული იყოს, იგი ეწინააღმდეგება §170-სა და §184-ს, ხოლო ტერმინები *δαμωνია*, *δαμωνისი* „კავშირნიში“ სხვაგან არა გვხვდება. პარაგრაფის წარმომავლობა ჩემთვის უცნობია“ (იქვე).

ე. ლოდის თარგმანს ხელახლა თუ გადმოეპართულებთ, შემდეგს მივიღებთ: „ყოველი ღვთაებრივი და ეშმაკეული სული იმეცნებს გადასვლით, და არცერთი გონებაჲ არ აკეთებს ამას უძრაობაში“. ეს თარგმანი პეტრიწის ტექსტს არ შეესაბამება, და ამდენად მცდარია.

რაში ეწინააღმდეგება 129-ე თავი § 170-სა და § 184-ს, ამას ე. ლოდი არ განმარტავს. მაგრამ თარგმანიდან და ხსენებული პარაგრაფებიდან გამომდინარე, შესაძლებელია მისი შეხედულების დადგენა.

§ 170-ში ნათქვამია, რომ ყველა გონება ყველაფერს ერთბაშად იმეცნებს. და არა ერთი ობიექტიდან მეორეზე, ცნობილიდან უცნობზე გადასვლით. ზიარებული გონებაც, რომელიც უზიარებელზე დაბლა მდგომია, იმეცნებს ყველაფერს ერთბაშად და იმავე დროს ცალ-ცალკეც, რაღაც ერთის გამოჩენვით. § 170-ისაგან განსხვავებით, 129-ე თავი ლოდისეული თარგმანის თანახმად უარყოფს უძრაობაში მყოფი გონების შემეცნებას.

§ 184-ში ლაპარაკია სულის სამი ტიპის შესახებ: 1) ღვთაებრივი, ღვთაებრივ გონებას ზიარებული სული; 2) გონით გონებას (*γινεσθαι νοητός*) ზიარებული სული. არც პირველი და არც მეორე სახეობა გონიერებიდან უგონობაში არ გადადის; 3) სული ხან გონიერი, ხან კი უგონო, გონიერებიდან უგონობაში გარდამავალი. 129-ე თავის პეტრიწისეული „მიდმოცვალებით“³ ე. ლოდმა *variable way*-დ თარგმნა. როგორც ჩანს, ამ ტერმინში მან გონიერებიდან უგონობაში გარდამავლობა (*μεταβίβη* — პეტრიწთან „მიდმოქცევა“) იგულისხმა⁴, რაც

მიმდევრობას, ან ერთ ბერძნულ სიტყვას ორი ქართული შესატყვისით გამოხატავს. ეს აბრულებს იმ ბერძნული ვარიანტის რეკონსტრუქციას, რომელიც პეტრიწს ჰქონდა ხელთ“ [6, გვ. XLI—XLII].

² ეს ფრაზა, ისევე როგორც სხვა შერჩეული ადგილები პეტრიწის თარგმანიდან, ე. ლოდს დ. მ. ლანგმა უთარგმნა [იხ. 6, გვ. 343—344].

³ როგორც ჩანს, პეტრიწის „არა ვითარ გონებაჲ“-ს არასწორმა წაკითხვამ (არავითარი გონება) მთარგმნელის შეცდომა გამოიწვია: no intelligence.

⁴ ბერძნული შესატყვისია *παταμιαιαν*, სხვა საბუთების ვარადა, ამაზე პირდაპირ მიუთითებს 129-ე თავის პეტრიწის კომენტარი. სადაც ციტატაში ეს ტერმინი ბერძნული გამოთქმითა მოტანილი: „მეტავატი იოსაჲ“ [2, გვ. 165].

⁵ ლოდის თარგმანის სხვანაირ ვაგებინ შემთხვევაში 129-ე თავს არაფერი სერთოს არ ექნებოდა § 184-თან და მათი შედარებაც აზრს დაკარგავდა.

§184-ის თანახმად ღვთაებრივსა და მეორე ტიპის სულებს, მესამე ტიპისაგან განსხვავებით, არ ახასიათებს; ხოლო მეორე ტიპის სულებში დემონური (ეშმაკებრივი) სულები რომ იგულისხმება და ე. დოდსიც ასე ფიქრობს, ამას ქვემოთ ვნახავთ. მაშასადამე, ე. დოდსის აზრით, პეტრიწის 129-ე თავის თანახმად ღვთაებრივსა და დემონურ სულს შემეცნების პროცესში გონაერებიდან უგონობაში გარდამავლობა ახასიათებს, § 184-ში კი საპირისპირო აზრია გამოთქმული.

მაგრამ ე. დოდსის თარგმანი, როგორც ვთქვით, მცდარია. სინამდვილეში 129-ე თავი, პეტრიწის თარგმანის მიხედვით, გულისხმობს შემდეგს: 1) სული, ღვთაებრივი და ეშმაკებრივი, იმეცნებს გადასვლით (*μεταβατικῶς*), ე. ი. თანდათანობით, არაერთბაშად, რაც სავსებით შესაბამება პროკლესა და პორფირიოსის შეხედულებას ზოგადად სულის შემეცნებაზე (იხ. ზემოთ); 2) სულისაგან განსხვავებით, გონება იმეცნებს გადასვლების გარეშე. „უცვალებელად“ (აქ უეჭვლად აღდგება ბერძნული „*ἀμεταβάτως*“-შდრ. „კავშირნი“, §§ 52, 211, აგრეთვე 3, გვ. 248, 472), რაც ციხნებმა, სხვათა და სხვათა შორის, § 170-საც. ამრიგად, 129-ე თავში ეშმაკებრივის გარდა „კავშირნის“ მკითხველისათვის მოულოდნელი არაფერია⁶.

4. „დემონი“ და „დემონური“ ფართოდ გავრცელებული (ქნებებია ნეოპლატონურ ლიტერატურაში და განსაკუთრებით პროკლეს შრომებში [იხ. 6, გვ. 290]. „კავშირნი“-შიც პროკლე დემონურ სულებზე მიგვანიშნებს, თუმცა პირდაპირ არ ასახელებს.

პროკლეს აზრით, დემონებსა და დემონურს (დემონური კი მრავალი რამ შეიძლება იყოს: რიგი, გვარი, წილი, სული, ძალა, სიცოცხლე, გონება. იხ. 5, 411: index verborum: „*δαίμωνις*“) გარდამავალი საფეხური უკავია ღვთაებრივსა და მოკვდავს შორის [5, გვ. 165]. დემონები ღმერთების თანამგზავრები არიან [3, გვ. 142; 5, გვ. 154], და სამყაროში წესრიგს ამყარებენ [3, გვ. 34, 192]. დემონურ სულს, გარდამავალს ღვთაებრივსა და ნაწილებითს შორის, პროკლე არაერთგზის ახსენებს თავის კომენტარებში [მაგ. 4, გვ. 254]. დემონური სული ღვთაებრივზე დაბლა მდგომია და თუ დროში შემეცნება, როგორც ზემოთ ითქვა, ღვთაებრივ სულსაც ახასიათებს, დემონური სულისათვის ის მოთუშტეს იქნება დამახასიათებელი, „რადგან ყველა სული ასე (იგულისხმება თანდათანობით, გადასვლით — *μεταβατικῶς*) იმეცნებს, და სწორედ ამით განსხვავდება სული გონებისაგან“, წერს პროკლე „ტიმოთისის“ კომენტარებში [4, გვ. 289—290].

ამრიგად, პროკლეს სხვა შრომებში გამოთქმული თვალსაზრისი ღვთაებრივ და დემონურ სულზე, მის შემეცნებასა და გონებისაგან განსხვავებაზე სავსებით ეთანხმება 129-ე თავის შესაბამის დებულებას.

„კავშირნი“-ში დემონურ სულებზე მსჯელობა იმიტომაც არ არის მოულოდნელი, რომ ამავე ნაწარმოების § 183—185-ში ლაპარაკია ღვთაებრივი, ნაწილებითი და იმ სულების შესახებ, რომელთაც მათ შორის გარდამავალი საფეხური უკავიათ. ეს საშუალო სულები დემონურ სულებს შესაბამება. ე. დოდსის აზრითაც, ისინი იგივეობრივნი არიან [6, გვ. 295], და ალბათ, მცდა-

⁶ ე. დოდსის საწინააღმდეგო მოსაზრება, რომელიც მხარს უჭერს 129-ე თავის დედნი-სულ წარმომავლობას, გამოთქვა გ. თევზაძემ. მისი ერთ-ერთი მთავარი არგუმენტი დემონებს ეხება: 129-ე თავში დემონები ისევეა დახასიათებულია, როგორც პროკლეს სხვა თხზულებებში, მაგ. „ტიმოთისზე“ კომენტარებში (10, გვ. 264).

რი თარგმანი რომ არა, ე. დოდსი თვითონვე აღიარებდა 129-ე თავის ორიგინალობის შესაძლებლობას.

პეტრიწი §§ 183—185-ის კომენტარებში საშუალ სულებს დემონურს (ეშმაკებრივს) არ უწოდებს. საშუალი სულის მაგალითად იგი ასახელებს შზის სულს [1, გვ. 193], ცისა და ციურ სხეულთა სულებს [1, გვ. 194]. ეს, თითქოს, არ შეესაბამება პროკლეს შეხედულებას, რომლის თანახმად კოსმიური (ანუ ცის) და ციურ სხეულთა სულიც ღვთაებრივია [4, გვ. 290; 5, გვ. 255. იხ. 6, გვ. 295]. მაგრამ პროკლე ღვთაებრივი და დემონური სულების განსაზღვრებისას თანამიმდევრული არ არის. ღვთაებრივი, მისი აზრით, ზეკოსმიურიც შეიძლება იყოს. „კავშირინი“—ში ღვთაებრივ სულში სწორედ ზეკოსმიური სული იგულისხმება [§ 167, იხ. 6, გვ. 295]. ამიტომ, ბუნებრივია, ამ ნაშრომში (რომელიც „ტიმაიოსის“ კომენტარებისაგან განსხვავებით ფიზიკის კვლევას არ ეძღვნება). ღვთაებრივთან ერთად დემონურ სულთა რანგიც აიწვედა⁷ და ალბათ ამიტომ პეტრიწმა ისინი ცის, შზისა და ციურ სხეულთა სულებად განსაზღვრა.

5. 129-ე თავის კომენტარში პეტრიწი ღვთაებრივ სულებს ასე განსაზღვრავს: „ხოლო ღმრთებრივად ითქუმის სული, ვითარ ზესთ გამგონე და ერთის სახე და ღმრთის სახე, ვითარ სულები ღმერთთა და ირთთაჲ. ხოლო ეშმაკებრივად სულად იტყუან, ვითარ მიდმოთა, ვითარ ჭელოვნებათა შინა მომპარჯუთა, ვითარ არა განმვლელთა სხეულთა სფერობისაგან“ [2, გვ. 165]. დაახლოებით ასევე განსაზღვრავს ღვთაებრივს პროკლეც: „კოსმოსში ყველაფერი მონადური ღვთაებრივია და თუ შეიძლება ასე ითქვას, ერთის ხატს წარმოადგენს [...] რაც მონადური არ არის, წარმოიქმნება და ნადგურდება, მოკვდავი ბუნებისაგან იხრება და ყოველგვარი ღვთაებრივისაგან განსხვავდება“ [3, გვ. 436].

გმირი (ჰერაჲ) პროკლესთან გარდამავალი კატეგორიაა ღვთაებრივსა და მოკვდავს შორის. იგი დემონთა კლასში შედის, ანგელოზებთან და საკუთრივ დემონებთან ერთად [6, გვ. 295]. არ ციცი, რა მონაცემების საფუძველზე ანიჭებს პეტრიწი გმირებს ღვთაებრივ თვისებებს, ეშმაკებრივს კი მათგან განსხვავებულად მიიჩნევს. პროკლესთან გმირი დემონთა კლასში ანგელოზისა და დემონის შემდეგაა მოხსენიებული (იხ. 5, გვ. 165; აქ დაწვრილებითაა აღწერილი ანგელოზების, დემონებისა და გმირთა ფუნქციები), გმირებს სულთა ზეაყვანა და ღმერთთან დაბრუნება აკისრიათ. შეიძლება, ამიტომაც არიან ისინი, პეტრიწის თანახმად, სიმრავლის შემქმნელ დემონებზე მეტად „ერთის სახე“. მაგრამ პროკლესთან, ვიმეორებ, გმირი მაინც დემონთან უფრო ახლოსაა, ვიდრე ღმერთთან.

129-ე თავის განმარტებაში პეტრიწი ღვთაებრივსა და ეშმაკებრივ სულს ერთმანეთს აღარებს: „ორნივე კეთილ და კეთილთა წყაროსაგან. ღმრთებრივი უკუე ვითარ ღმერთი და მადლრთი სულთაჲ. ხოლო ეშმაკებრივი ვითარ ჯელოვნებაჲ და მასუენი აღმქნულთაჲ და ვითარ ერმის თბეთაგანი. ხოლო ზესთ ნეტარი ღმრთებრივი სული ვითარ კრონოას გონიერთა სისაესეთათ დამთრვალი“ [2, გვ. 165].

ნეოპლატონური ემანაციიდან გამომდინარე, ეშმაკებრივი სული, ბუნებრივია, არ შეიძლება ბოროტი საწყისიდან მომდინარეობდეს. პროკლე, ისევე როგორც პეტრიწი, ამას აღნიშნავს. იგი წერს, რომ პლატონთან სულთა წყარო

⁷ პროკლეს აზრით, დემონებიც გარკვეულად ღვთაებრივნი არიან: „ღვთაებრივს იმსაჲც ვუწოდებთ, რაც ანგელოზურია და დემონური და რაც ნაწილებით სულებშია; თვითული მათგანი ღვთაებრივია, რამდენადაც საკუთარ ღმერთთანაა კავშირში“ [3, 436].

კრატერია, ბარბაროსები კი (იგულისხმება ქალდეველები) „ცხოველყოფილ მიზეზს წყაროს სულს უწოდებენ, რომელიც წყაროდან მომდინარე სიკეთესთან ერთად მთელი ცხოველყოფილი ღვთაებრიობის სიღრმეებიდან ამოდის. იგი ყოველგვარი სიცოცხლის წყაროს შეიცავს: ღვთაებრივის, ანგელოზურის, დემონურის, ფსიქიკურის, ფიზიკურის“ [4, გვ. 249].

დემონებისათვის დადებითი თვისებების მინიჭებით პროკლე ანტიკურ ტრადიციას განაგრძობს, სადაც დემონის თვისებები ღვთაებრივს უახლოვდებოდა და ზოგჯერ იგივეობრივიც იყო [9, გვ. 938; აქვე იხ. კეთილი და ბოროტი დემონების გარჩევის შესახებაც ანტიკურ ლიტერატურაში]. „ტიმიასის“ კომენტარში პროკლე იმეორებს ორფიკულ ლექსს, რომელშიც ზევსს დემონი ეწოდება [3, გვ. 451]. ქრისტიანულ ლიტერატურაში კი დემონმა აშკარად უარყოფითი გაგება მიიღო [იხ. 8, გვ. 328—331], რომლის თანახმადაც დემონი იმთავითვე ღმერთის მიერ ბოროტად კი არ იყო შექმნილი, არამედ თავისუფალი არჩევანის (ή *πρᾶξις*) შედეგად გახდა ბოროტი (იქვე). ნიკოლოზ მეთონელის კომენტარებშიც პროკლეს „კავშირნიზე“ ნათქვამია, რომ დემონები „კეთილი ბუნებიდან თავისუფალი არჩევანის შედეგად ბოროტად იქცნენ“ [7, გვ. 26]. შესაძლოა, ქრისტიანი ავტორების უარყოფითი დამოკიდებულება დემონებისადმი იყო მიზეზი იმისა, რომ 129-ე თავი „კავშირნიდან“ ამოიღეს. პეტრიწი კი ამ თვალსაზრისით გამონაკლისს წარმოადგენს და დემონის თვისებების განსაზღვრებისას თარგმანშიცა და კომენტარშიც პროკლეს შეხედულებებს იცავს.

ეშმაკებრივი სული რომ არის „მაშუენი აღმქნულთაჲ“, ამასაც მოწმობს პროკლე: „დემონები არიან მცველები და მხსნელები ღმერთებისა, ისინი მათ ქმნილებას უძღვებიან და კოსმოსში ყოველგვარ უწესრიგობას სპობენ“ [3, გვ. 34]. პორფირიოსი, პროკლეს თქმით, მატერიისაკენ მიმართულებებს (ἀλλοίως *πρῶσις*) დემონებს უწოდებდა [3, გვ. 171], ხოლო სულის სხვადასხვა მდგომარეობას, ისევე როგორც პეტრიწი, იგი სხვადასხვა ღმერთს ადარებდა: უმაღლესი სახეობა სულისა გონიერი და კრონოსულია, რამდენიმე სტადიის მერე პერმესული მდგომარეობაა, „პერმესი კი ფიზიკური ლოგოსების მეთაურია“ [3, გვ. 148].

ამრიგად, „კავშირნი ღმრთისმეტყუელებითნის“ 129-ე თავის პირველი ფრაზა პროკლეს ფილოსოფიას საესებით შეესატყვისება. პეტრიწის კომენტარიც, ძირითადად, პორფირიოსისა და პროკლეს შეხედულებებს მისდევს. დასაშვებია, რომ 129-ე თავი ორიგინალშივე არსებობდა, ხოლო მოგვიანებით, ქრისტიანი რედაქტორების მიერ დემონის უარყოფითად გააზრების შედეგად, იგი ტექსტიდან ამოიღეს.

Л. З. АЛЕКСИДЗЕ

СТУПЕНИ ПОЗНАНИЯ В ТРУДАХ ПРОКЛА ДИАДОХА И ИОАННА ПЕТРИЦИ

Резюме

В статье рассмотрены те места комментария Прокла к платоновскому «Тимею», которые могли послужить источником Иоанну Петрици при изложении проблемы познания в своих комментариях к «Первоосновам теологии» Прокла. В статье особо обсуждается проблема аутентичности 129-ой главы «Первооснов», которая содержится лишь в

переводе Петрици и отсутствует в ныне существующих греческих вариантах трактата. В итоге неверного перевода с грузинского на английский язык первой фразы вышеуказанной главы, издатель и комментатор «Первооснов» Э. Р. Доддс признал её неаутентичной. По мнению автора статьи, фраза, гласящая о различных способах познания души (божественной и демонической) и ума, вопреки мнению Э. Доддса, не противоречит основным положениям остальных параграфов «Первооснов», так же как и философии Прокла в целом. Вполне допустимо, что 129-ая глава входила в состав первоначального текста. Позднее же, по определенным причинам (отрицательная трактовка термина «демон» в христианском мировоззрении) она была изъята из оригинала, сохранившись, однако, в переводе Иоанна Петрици.

ლიტერატურა

1. იოანე პეტრიცი, შრომები, ტ. I, თბ., 1940.
2. იოანე პეტრიცი, შრომები, ტ. II, თ., 1937.
3. Proclus Diadochus, In Platonis Timaeum commentaria, I, Lipsiae, 1903.
4. Proclus Diadochus, In Platonis Timaeum commentaria, II, Lipsiae, 1904.
5. Proclus Diadochus, In Platonis Timaeum commentaria, III, Lipsiae, 1906.
6. Proclus, The Elements of Theology (A revised Text with Translation, Introduction and Commentary by E. R. Dodds), Oxford, 1963.
7. Nicolai Methonensis Refutatio, Francofurti ad Moenum, 1825.
8. C. W. H. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, Oxford, 1961.
9. W. H. Roscher, Ausführliches Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie, I, Leipzig, 1884—1890.
10. Иоанн Петрици. Рассмотрение платоновской философии и Прокла Диадокха, (вступительная статья и примечания Г. Тевзадзе), Москва, 1984.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

ირინე ზარაზანიძე

რიცხვითი მიმართებების თეორიასთან დაკავშირებული
პითაგორული პრობლემები

პითაგორაიზმს, როგორც აზროვნების ერთიანი პრინციპებიდან გამომდინარე მოძღვრებას მთლიანი სახით ჩვენამდე არ მოუღწევია. ამის მიზეზი არ ყოფილა მხოლოდ ის, რომ ანტიკურობაში ადრევე, პითაგორაიზმის ჩამოყალიბებისთანავე ვრცელდებოდა ლეგენდები დაუწერელ პითაგორულ მოძღვრებაზე; და რომ პითაგორული მოძღვრების ჩანაწერები — თუკი ისინი საერთოდ არსებობდა — დღეს ჩვენთვის, ფაქტიურად დაკარგულია. დაკარგულია იმდენად, რამდენადაც ელინისტურ პერიოდში შექმნილმა ე. წ. პითაგორულმა თხზულებებმა წაშალა ზღვარი პითაგორულ მოძღვრებაზე პარაფრაზებსა და მათზე ფალსიფიკაციებს შორის. პითაგორული მოძღვრების ერთიან სისტემად რესტავრაციისათვის არსებითი დაბრკოლება იყო ისიც, რომ აზროვნების ამ მიმართულებამ განვითარების ხანგრძლივი გზა — თითქმის საუქუნენახევარი განვლო და რომ პითაგორული მოძღვრების ცალკეულ ასპექტებზე მოღწეულ პარაფრაზებს შორის დღეს უკვე ძნელია კავშირის აღდგენა.

საქმეში ჩაუხედავ მკითხველს პითაგორული ფრაგმენტები თავდაპირველად შეიძლება აბსურდული აზრების გროვად მოეჩვენოს. თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაშიც, პითაგორაიზმის კვლევის ერთმანეთისაგან განსხვავებული მეთოდები არსებობს [5, გვ. 8—18; 8, გვ. 171—2; 10, გვ. 5—7]. განსხვავებებს კი უპირატესად პითაგორული ფრაგმენტების წყაროთა სანდოობის საკითხი განაპირობებდა. ამ ვითარებაში, სრულიად კანონზომიერად, ჩნდებოდა ურთიერთსაწინააღმდეგო აზრები აღნიშნული საკითხის თაობაზე. მაგრამ ყველაზე დიდი სირთულე ისაა, რომ პითაგორული ფრაგმენტების წყაროთა შერჩევის, ცალკეულ ფრაგმენტთა ანალიზის და სხვა მოძღვრებებთან პარალელულების ძიების დროს ხშირად უგულვებელყოფილი რჩება პითაგორაიზმის გამაერთიანებელი თეორიული პრინციპები.

პითაგორაიზმის ცალკეული ასპექტების განხილვა, როგორც ერთმანეთისაგან იზოლირებულ ფრაგმენტთა ანალიზის მარტივი შეჯამება, ყოველთვის იძენდა ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ, განვითარების სხვადასხვა სტადიაზე განსხვავებულ დებულებათა უსისტემო ერთობლიობის სახეს. ამ ვითარებაში აუხსნელი რჩება პითაგორაიზმის ის თავისებურება, რომელიც განვითარების ნებისმიერ სტადიაზე თავისებურ სახეს უნარჩუნებდა მას. და რამდენადაც ჩვენ ვეცადეთ განგვეხილა პითაგორაიზმი, როგორც ევოლუციის შედეგად ჩამოყალიბებული მოძღვრება, წინა პლანზე ამ მოძღვრების შემადგენელ ელემენტთა გამაერთიანებელი პრინციპის ძიებამ წამოიწია; დასადგენი გახდა ის არსებითი თავისებურება, რომელიც არ არღვევდა აზროვნების ამ მიმართულების ერთიანობას. თუმცა მოძღვრებას განვითარების გზაზე მრავალრიცხოვანი გავლენა და წინააღმდეგობა უნდა განეცადა. პითაგორული ფრაგმენტების თარგმანისა და კომენტარებზე მუშაობის გამოცდილებამ ამ მოძღვრების ერთიანობის დამადასტურებელ ძირითად თეორიულ პრინციპად წარმოგვიდგინა დებულება რიცხვთა მიმართებაზე, ანუ, ფაქტიურად, პროპორციათა

თეორიის სამ ელემენტარულ სახესხვაობაზე; ჩვენს ნაშრომში წარმოჩენილია სწორედ ეს პითაგორული პრინციპი, როგორც ყველაზე აქტუალური თეორიული საფუძველი. ჩვენის აზრით, პითაგორაიზმის განვითარების ნებისმიერ ეტაპზე და პითაგორული პრობლემების ნებისმიერ სფეროში პროპორციათა თეორიის პრინციპი იმდენად მყარი და ქმედითი იყო, რომ იგი ანტიკური აზროვნების ნებისმიერ სხვა მიმართულების ფონზეც და პითაგორული აზროვნების წიაღშივე აღმოცენებული სირთულეების წინაშეც უცვლელი დარჩა.

რიცხვთა მიმართებებზე დამყარებული პითაგორული პრინციპები დანახული უნდა იყოს პითაგორაიზმისათვის დამახასიათებელი იმ ლოგიკის საფუძველზე, რომელსაც ანტიკური მეცნიერული აზროვნების ტრადიციაც არ ეწინააღმდეგებოდა. ამ თვალსაზრისით საგანგებო ყურადღებას იპყრობს პითაგორული დებულება იმის თაობაზე, რომ სამყაროში ყოველივე არსებული არის რიცხვი და რიცხვითი მიმართებები [6. fragm. 45 B ციკლი]. უფრო კონკრეტულად, —ერთ-ერთ წამყვან პრინციპად პითაგორაიზმი აღიარებდა „პირველად რიცხვებს“, ანუ რიცხვებს 1-დან 10-მდე (ან 12-მდე) [6. fragm. 33A 13]. ეს რიცხვები და მათი შესაბამისი საგნები, მაგ. გეომეტრიული ფიგურები, ციური სხეულები, კოსმიური ელემენტები ღვთაებრივ ხარისხადაც კი იყო აყვანილი [6. fragm. 32A 14]. აქვე უნდა აღინიშნოს, ისიც რომ ამ თუ იმ რიცხვის ან რიცხვთა ღვთაებრივობა უძველესი აღმოსავლური სამყაროს თითქმის ყველა კულტურულ ქვეყანაში იყო აღიარებული. ამასთანავე ყველგან, სადაც კი სცნობდნენ ღვთაებრივ რიცხვს, რიცხვთა შესაბამის საკულტო მნიშვნელობის ზოგიერთ საგანსაც ღვთაებრივად მიიჩნევდნენ. განსაკუთრებული ყურადღება ენიჭებოდა პლანეტებს, გეომეტრიულ ფიგურებს, და სხვა მათ მსგავსს. ეს კი ხდებოდა იმიტომ, რომ უძველესი აღმოსავლური სიბრძნის თანახმად, სამყაროში არსებულთა შორის უპირველეს ყოვლისა ამ საგნებზე გადმოდიოდა რიცხვის ღვთაებრივი ფუნქცია [4, გვ. 62—71]. რიცხვის განსაკუთრებული ფუნქციის აღიარებით, როგორც აღვნიშნეთ, გამონაკლისს არც პითაგორული აზროვნება არ წარმოადგენდა. მაგრამ პითაგორაიზმისათვის მხოლოდ საგნისა და რიცხვის შესაბამისობათა დადასტურება, როგორც ჩანს, უნდა წარმოგვიდგენდეს თეორიულ მეცნიერებათა წარმოშობის სათავეებთან დაკავშირებული საკითხის ერთ-ერთ და არა ერთადერთ მხარეს. სამყაროში არსებულ საგანთა თუ მოვლენათა გარდაქმნების, იგივეობის, ტოლობების ნათელსაყოფად პითაგორაიზმი წარმოადგენდა მიმართებათა რთულ სახეობებს, ამგვარი მიმართებები, მარტივად რომ ვთქვათ, ნიშნავდა არა მარტო მიმართებას, მაგალითად, საგნისა რიცხვთან, ან რიცხვისა რიცხვთან და ა. შ. არამედ, უმეტეს შემთხვევაში, გათვალისწინებული იყო ამ მიმართებათა ერთობლიობაც. შესაძარებლად შეიძლება დავიმოწმოთ ანტიკურ ტრადიციაში პითაგორელად აღიარებული მოქანდაკის, პოლიკლეტის სახელთან დაკავშირებული ფრაგმენტი [6. fragm. 28A 3], სადაც რთულ მიმართებათა თეორიულ განზოგადობაზე ერთგვარი მინიშნება შეიძლება ამოვიკითხოთ და აქვე უნდა გავითვალისწინოთ ის ფაქტი, რომ ფრაგმენტებში დამოწმებული ტერმინი „თანაფარდობა“ (*συσμμερία*) კი მოცემულ კონტექსტში „მიმართების“ სინონიმად შეიძლება გაუიზაროთ. მაშასადამე, ცნობა გვაუწყებს: „..... სილამაზე კი არის არა ელემენტა“. (იგულისხმება სხეულის ფიზიკურ შემადგენელთა)“ არამედ ნაწილთა თანაფარდობა (სიმეტრია)—მაგალითად, თანაფარდობა თითისა თითთან, ყველა თითისა—მაჯასთან და მკ. 4. „მაცნე“, ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია, 1984, № 2

ლაფთან, ამ უკანასკნელისა კი—მხართან; მხრის თანაფარდობა ხელთან და საერთოდ ყოველი ნაწილის თანაფარდობა ნებისმიერ სხვა ნაწილთან“.. (De plac. Hipp. et Plat. 425, 14 Müll).

საკმაოდ ძველი წარმომავლობის პითაგორულ ფრაგმენტებში დამოწმებულია უმარტივეს პროპორციათა სამი ელემენტარული შუაწევრის (μέση)—ართიმეტიკულის, გეომეტრიულის და ე.წ. „ურთიერთმიმართებადის“ (ἀπεναντία) სახეობები. ერთ-ერთი ძვ. წ. მე-5 ს. პითაგორელის, ჰიპასოსის სახელთან დაკავშირებული ცნობა [6. fragm. 18 (8), 15] ამ საკითხთან დაკავშირებით გვაუწყებს: „ძველად, პითაგორასა და მის მიმდევარ მათემატიკოსთა წრეში დამოწმებული იყო მხოლოდ სამი შუაწევრი—ართიმეტიკული, გეომეტრიული და რიგით მე-3, ე.წ. ურთიერთმიმართებადი, რომელსაც... ისევე, როგორც ჰიპასოსთან, პარმონიული დაარქვეს...“ (Jambl. in Nicom. P. 100, 19 Pist.) ძვ. წ. მე-4 ს. პითაგორელის, არქიტას სახელთან დაკავშირებული ცნობა კიდევ უფრო ვრცელია (და უფრო სანდო). აღნიშნული ცნობა [6. fragm. 35B2] პითაგორულ პროპორციათა შუაწევრების პრინციპებსაც წარმოგიდგენს... „მუსიკაში არსებობს სამი შუაწევრი—ართიმეტიკული, გეომეტრიული და მესამე, ურთიერთმიმართებადი, რომელსაც პარმონიულსაც უწოდებენ. ართიმეტიკულ (პროპორციაში) სამ კიდურა წევრს შორის გვაქვს შემდეგი მიმართება—რა ნაწილითაც პირველი კიდურა წევრი აღემატება მეორეს, იმ ნაწილით აღემატება მეორე მესამეს და ამ პროპორციის უდიდეს კიდურა წევრთა მიმართება (ინტერვალი) უფრო მეტრეა, უდიდესთან კი, პირიქით, მეტი. გეომეტრიული პროპორციის პირველი კიდურა წევრი ისევე აღემატება მეორეს, როგორც მეორე მესამეს. აქ უდიდეს წევრთა შორის მიმართებები თანაბარია. ხოლო ურთიერთმიმართებად, ე. წ. პარმონიულ პროპორციაში პირველი კიდურა წევრი საკუთარი სიდიდის იმავე ნაწილით აღემატება მეორეს, რა ნაწილითაც მეორე აღემატება მესამეს. ამ პროპორციაში უდიდეს წევრთა შორის მიმართება (ინტერვალი) მეტია, უმცირესთა შორის—ნაკლები“... (Forph in Ptolem. Harm.) მსგავსი განმარტებების პრინციპი სეკუტაკოს მკვლევარებსაც კი ძველ პითაგორულ მოძღვრებაზე დაყავდათ, და სწორედ იმის საფუძველზე, რომ მოგვიანებით, დაახლოებით ძვ. წ. მე-4 ს. შემდეგ, პლატონიკოსებმა და ნეოპითაგორელებმა პროპორციათა სამ, პითაგორულ შუაწევრებს პროპორციათა კიდევ უფრო რთული სახეობებიც დაუმატეს. პითაგორელთა წრეში ადრევე შესაძლებელია, უკვე ძვ. წ. მე-5 ს. დასაწყისისათვისაც კი მოახდინეს პროპორციის შუაწევრთა (μέση) კანონიზაცია და რაც პითაგორია, ეს პრინციპები პითაგორული ფრაგმენტების მიხედვით ყველაზე მკიდრო კავშირს მუსიკის თეორიასთან ამკლავებდნენ. პროპორციის ართიმეტიკული და ე. წ. „ურთიერთმიმართებადი“ (ἀπεναντία), რომელსაც მოგვიანებით დაერქვა „პარმონიული“ — შუაწევრებით დაიყო მუსიკალური ინტერვალი — ოქტავა, ანუ მიმართება 1:2 და მიღებული იყო რიცხვითი ეკვივალენტები ოქტავის შემადგენელი ძირითადი ინტერვალებისათვის — კვინტის, კვარტის და ამ უკანასკნელთა სხვაობისათვის, მთელი ტონისათვის. ეს იყო მიმართებები 4:3, 3:2, 9:8. ძირითად ინტერვალთა თანაფარდი ამ რიცხვებით განისაზღვრა პითაგორული დიატონური სკალა, დორიული კილოს შესაბამისი. ეს სკალა კი შემდგომ, ძვ. წ. მე-5 ს. შუაწლებისათვის პითაგორელად აღიარებულმა ფილოლოასმა ახალი ინტერვალების შესაბამისი ახალი რიცხვებით შეავსო [6. fragm. 32 A26, 32, B2]. ფილოლოასმა გაავრცელა პროპორციის ართიმეტიკული შუაწევრით მიღებულ ინტერვალთა შორის სხვაობების ძიება და ამ

გზით თქტავის ძირითადი ინტერვალები მან კიდევ უფრო მცირე ინტერვალებად დაყო. ასე იქნა მიღებული უმცირესი სხვაობები ტონიდან, კვარტასა და კვინტას შორის სხვაობიდან; ასეთები იყო დიესისი (ლათ.—diesis, ბერძნულად—*ძესის*; ანუ ფსევდონახევარი ტონი (= 243:256), მისი ე. წ. ნახევარი კომე (ლათ. comma, ბერძნ. *ξήμισ*) და აგრეთვე ამ უკანასკნელის ე. წ. ნახევარი დიასქისმა (diaschisma. *διασχισμα*), რომელიც ინტერვალთა ფილოლოაოსისეული წყობისათვის ირაციონალურ წერტილად იყო აღიარებული [6. fragm. 32 A6. Boëth. inst. mus. II 5P. 276, 15 Friedl; 32B2, B 6-Stob. Ecl.-Nicom. Harm. 9. 252, 17 Jani; 1.22—3; 13, 147—155] ირაციონალური იყო ეს წერტილი იმდენად, რამდენადაც რაციონალურ, ანუ მთელ რიცხვთა მიმართებების პითაგორული პრინციპი უარყოფდა უწყვეტ წილადებს. მაგრამ ფილოლოაოსის ირაციონალური ინტერვალებით საქმე არ დასრულებულა, ძე. წ. მე-4 ს. პითაგორელმა არქიტამ ინტერვალთა პარმონიული შუაწევრით კომბინირების გზით კვლავ მიიღო ირაციონალური წერტილი და ა. შ. ამაზე ჩვენ აღარ შევაჩერებთ ყურადღებას, რადგან ჩვენთვის ამჯერად საინტერესოა ამგვარი დაყოფის მხოლოდ თეორიული შედეგები.

ჩვენამდე მოღწეული ფრაგმენტები საშუალებას გვაძლევენ, რათა თვალი გავადევნოთ ამ პროცესს. პითაგორული პროპორციის შუაწევრთა პრინციპით მიღებული ახალი ინტერვალებით არქიტას საშუალება მიეცა აეწყო ენჰარმონიული და ქრომატიული სკალები [6. fr. 35A16, 36 A 17, 36A19]. ამ მეთოდთა ლოგიკური შედეგი იყო საკრავი ინსტრუმენტის სიმთა წყობის ახლებური გადახალისება, ხოლო პროპორციათა შუაწევრებით ინტერვალის დაყოფის პითაგორული პრინციპი კვლავაც არ შეცვლილა. მათემატიკის ისტორიკოსები თქტავის დაყოფის ანალოგიურ ოპერაციებს უკავშირებენ ანტიკურ ტრადიციაში დამკვიდრებულ პროცესს, რომელიც ანტიკურ გეომეტრიაში „თანამიმდეგრული გამოკლების“ (*ἀντανάμειρος*) სახელით იყო ცნობილი. ევკლიდეს „ელემენტთა“ და არისტოტელეს „ტოპიკის“ (Eucl. El. X. 2. Arist. Topica 155, 8) მიხედვით, ამ სიტყვის ვარიანტია *ἀντιμειρος* [2, 72; 13, 72—3; 15, 409]. ეს იყო პრინციპი გამოყენებული საერთო საზომის ძიების დროს. როგორც აღვნიშნეთ, მას იყენებდნენ გეომეტრიული მონაკვეთების მიმართ, მაგრამ მისი აქტუალურობა, როგორც ინტერვალთა დაყოფის ნიმუშებმა გვიჩვენა, მარტოოდენ, გეომეტრიით არ ამოიწურებოდა. თანამიმდეგრული გამოკლების პრინციპს სწორედ მუსიკალურ ინტერვალთა დაყოფასთან დაკავშირებით ვხვდებით ყველა იმ პითაგორულ ფრაგმენტში, რომელთა საფუძველზეც გამოვითქანეთ დასკვნები ინტერვალთა დაყოფის პრინციპებთან დაკავშირებით. ხოლო ცნობები პითაგორელ არქიტაზე ამ პრინციპს სწორედ რიცხვთა მიმართებების თეორიის კერძო შემთხვევას—რიცხვების საერთო ძირთა (*πυμύνη*) ძიების პროცესს უკავშირებდნენ (6. fragm. 35A17).

სანდო წყაროები იმასაც გვიდასტურებენ, რომ პითაგორული რიცხვი და რიცხვითი მიმართებები მოიპოვებოდა საგანშივე და არა საგნისაგან აბსტრაქციის სახით [6. 45 B ციკლი] და, როგორც ჩანს, ამიტომაც რიცხვის თეორიასთან დაკავშირებული პრობლემები, მაგ. ინტერვალთა დაყოფა, პითაგორულ ფრაგმენტებში ყოველთვის რალაც კერძო შემთხვევას ასახავდა. პითაგორელთა წრეში შემუშავებული თეორიული დებულება საგნისა და რიცხვის იგივეობის თაობაზე, მკვლევართა უმეტესობის აზრით, [8; 9; 10; 12], არქაული პერიოდის პითაგორაიზმისათვის უნდა ყოფილიყო სავარაუდო. რაკი

მოძღვრების გვიანდელ სტადიაზე, განსხვავებულ მოძღვრებათა ფონზე იქმნებოდა იმის ტენდენცია, რომ რიცხვი საგნისაგან განყენებულ მათემატიკურ აბსტრაქციად ელიარებინათ. აზრი იმის თაობაზე, რომ გვიანდელ ანტიკურობაში საბოლოოდ გაემიჯნა ერთმანეთს კონკრეტული საგნის ამსახველი რიცხვი და რიცხვი — აბსტრაქცია, პითაგორულ ფრაგმენტებშიც კი არის დადასტურებული. საკუთრივ პითაგორულ ფრაგმენტთა უმეტესობა [6. fragm. 45B] არ მეტყველებს იმ ჰიპოთეზის სასარგებლოდ, რომლის თანახმადაც პითაგორელებს, თუნდაც გვიანდელი თაობის პითაგორელებს, უთუოდ უნდა გაეზიარებინათ ტრადიციული აზრი საგნისაგან განყენებული რიცხვების თაობაზე. მეცნიერებათა კონკრეტული ასპექტების მომცველი პითაგორული პარაფრაზები ყოველთვის ჯეროვნად ვერ გამოკვეთდა თეორიას რიცხვთა მიმართებებზე, ანუ, იგივე პროპორციებზე, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ თემატურად ერთმანეთისაგან იზოლირებულ ფრაგმენტებშიც კი ადვილად მიინიშნება მეცნიერებათა სხვადასხვა ასპექტების გამაერთიანებელი პრინციპი. ამდენად, თუკი ამ პრინციპის ძიებაზე და არა ცალკეულ მომენტთა ანალიზზე ავაგებთ გამოკვლევას, შეიძლება აღმოჩნდეს, რომ რიცხვითი მიმართებების ყველა ასპექტის — გეომეტრიის, ასტრონომიის და ა. შ. ფოკუსი კონცენტრირებულია რიცხვთა მარტივ მოქმედებებზე, ანუ, უფრო გასაგებად რომ ვთქვათ, ნებისმიერი რიცხვითი მიმართებები არსებითად იყო იგივე პროპორციათა თეორია, ხოლო ამ უკანასკნელს, როგორც აღვნიშნეთ, საფუძვლად ედო არა მარტო მიმატების, არამედ გამრავლების ოპერაციებიც. ამ თეორიის მიხედვით, ერთისა და სიმრავლის რთულ მიმართებათა თვალსაზრისით გამრავლება და გაყოფა იგივეობრივად შეიძლება წარმოგვედგინა — რაკი გამრავლებისა და გაყოფის შედეგები არსებითად იყო ერთი და იგივე სიმრავლე (— „არ არსებობს ორი ორმაგის გარეშე“....) [6. fragm. 18(8)14].

აღნიშნული პრინციპი დამოწმებულია ძვ. წ. მე-5 ს. პითაგორელის, ჰიპასოსის სახელთან დაკავშირებული ფრაგმენტის მიხედვით (ap. Boëth. inst. mus. II, 19). თავისთავად, მსგავსი პრინციპი უნდა ყოფილიყო იმ, ანტიკური რიცხვთა თეორიის საერთო საფუძველი, რომელიც ცნობიერად თუ გაუცნობიერებლად, პითაგორული პრინციპების მიხედვით რთულ მიმართებებს აღიარებდა. გამოკლება, ამ პრინციპის თანახმად, შეიძლება ყოფილიყო მიმატების, გამრავლების, იგივე გაყოფის რთული კომბინაციები — ეს არითმეტიკული მოქმედებები ყოველთვის მიინიშნებოდა პითაგორული ფრაგმენტების ქვეტექსტებად. მიინიშნებოდა უმეტეს შემთხვევაში მეტისმეტად ბუნდოვნად, მაგრამ ჩვენ მეტნაკლები სიზუსტით თითქმის ყოველთვის შეგვიძლია ამოვიკითხოთ იგი. მიმართებების ერთ-ერთი ძირითადი მომენტის ანუ გამრავლების (და შესაბამისად გაყოფის) ფუნქციათა ნათელსაყოფად შეიძლება წარმოვიდგინოთ პითაგორელებზე არისტოტელეს ერთ-ერთი ცნობა [6. fragm. 45 B 27], სადაც პითაგორულ ამოსავალს, ანუ რიცხვთა რთულ — გამრავლებასა და მიმატებებზე დაფუძნებულ მიმართებას არისტოტელე უპირისპირებს საკუთარ აზრს — „საგანთა გვარს (γέννη), — აღნიშნავს არისტოტელე, განაპირობებს რიცხვთა ჯამი და არა ნამრავლი....“ მაგრამ პითაგორული პროპორციათა თეორია, როგორც აღვნიშნეთ, ცხადყოფდა მიმართებათა ისეთ სახეობას, რომლის პრინციპი ემყარებოდა სწორედ რიცხვთა შეჯამებას, და არა მარტო შეჯამებას, არამედ გამრავლებასაც და ჯამისა და ნამრავლის კომბინაციასაც. შესადაარებლად ჩვენ შეგვიძლია დავიმოწმოთ რიცხვთა მოქმედების, ანუ მიმართებების ორი სახეობა, დაკანონებული, როგორც პითაგორულ, ასევე საერთო ანტიკურ ტრადიციაში — ეს იყო მი-

მართებები—ე. წ. „მრავალჯერადები“ (πῖλλαπλασιασμοί), რაც, მარტივად რომ ვთქვათ, ემყარებოდა გამრავლებას და ე. წ. „ეპიმორული“ (ἐπιμορφές), რაც სიტყვისიტყვით ნიშნავს „ზე-ნაწილობრივი“, ანუ „ამა თუ იმ რიცხვით მნიშვნელობაზე ერთი ნაწილით აღმატებული“ მიმართებები. მათი თანამედროვე ფორმულა არის $\frac{n+1}{n}$ [9, გვ. 85—86]. ამ ფორმულის მიხედვით, ძნელი არ არის წარმოვიდგინოთ მიმართების ელემენტარული პრინციპები—გამრავლება და მიმატება.

ელინისტური პერიოდის მეცნიერის, ევკლიდეს „ელემენტა“ კრებულში წარმოდგენილია ამ მიმართებათა წმინდა თეორიული განმარტებები. პითაგორულ ფრაგმენტებში კი „ეპიმორული“ და „მრავალჯერადი“ მიმართებები დამოწმებულია კერძო შემთხვევებთან დაკავშირებით—მაგალითად, ეპიმორულ მიმართებებს შეესაბამება პითაგორული ძირითადი ინტერვალები. ოქტავა (2:1) კვინტა (3:2), კვარტა (4:3) და მთელი ტონი (9:8). მათ აერთიანებს „ეპიმორულობის“ საერთო პრინციპი— $(n \times 1):n$. [13, გვ. 217]. მსგავსი კერძო შემთხვევები, თუკი მათ საფუძვლად დავუშვებთ თეორიულ პრაქტიკს, ჩვენ შეგვიძლია განვაზოგადოთ იმდენად, რომ წარმოვიდგინოთ აზროვნების შემდეგნაირი ლოგიკა: ყველა ის მოაზროვნე, ვინც მრავალჯერად და ეპიმორულ მიმართებებს აღიარებდა (და მათ შორის არც პითაგორელები ყოფილან გამონაკლისი), სამყაროში არსებულ საგნებსა და მოვლენებს ერთმანეთს დაუკავშირებდა არა რაოდენობრივი მატების, არამედ რაოდენობათა კომბინაციების რთული სისტემის მიხედვით. ასეთი სისტემის კლასიკური ნიმუში კი არის პითაგორული რიცხვითი მიმართებები. ამ შემთხვევაში საგანთა რაობის არსებითი განმსაზღვრელი, ანუ არისტოტელეს ენაზე „გვარი“ ვერ იქნება მხოლოდ რიცხვთა ჯამი. მაშასადამე, პროპორციათა პითაგორული თეორია რაგინდ კერძო შემთხვევის სახით არ უნდა ყოფილიყო იგი წარმოდგენილი, თავისი არსით ცხადყოფდა რთულ მიმართებებს, სადაც მატერიალიზებულ რიცხვთან, იგივე საგანთან დაკავშირებული ყოველი კონკრეტული შემთხვევა დაიყვანებოდა რიცხვთა ჯამზე და ნამრავლზეც, ანუ რიცხვთა პოზიციაზე, ერთი რიცხვის მიმართებაზე მეორე რიცხვთან.

მაგრამ ჩვენ ზემოთ აღვნიშნეთ ის ფაქტი, რომ ტრადიციული ანტიკური და პითაგორული მოძღვრებიდან გამომდინარე თეორია აუცილებლად გულისხმობდა მთელ რიცხვთა რთულ მიმართებებს. წილადები ამ თეორიისათვის მიუღებელი იყო [9, გვ. 90—1; 15, გვ. 173—4]. მაშინ იბადება კითხვა: რაწარად დაუშვა ირაციონალურობა პითაგორულმა მიმართებების თეორიამ ოქტავის დაყოფასთან დაკავშირებით. პითაგორულ ინტერვალთა სისტემაში ხომ ტონის არც ერთი შემადგენელი—არც ლეიმა, არც დიასქისმა არ ემყარებოდა რაციონალურ, ანუ მთელ რიცხვთა მიმართების პრინციპს იმდენად, რამდენადაც მათი შესაბამისი რიცხვები არც „მრავალჯერადობის“, არც „ეპიმორულობის“ პრინციპს არ ასახავდა. გარდა ამისა, ირაციონალურობის სხვა, დღეს კიდევ უფრო ცნობილი შემთხვევებიც იყო დადასტურებული პითაგორელთა წრეში: მაგალითად გეომეტრიის იმ სფეროში, რომელიც დღეს სპეციალისტთა წრეში პითაგორულ გეომეტრიად არის აღიარებული—რაკი მას რიცხვითი თეორიის პრინციპები უღვევს საფუძვლად—აღმოჩნდა კვადრატის გვერდისა და დიაგონალის, ანუ 1 და 2 რიცხვის შესაბამის მონაკვეთთა უთანაზომობა ($-\sqrt{2}$ ირაციონალურობა). ამ ფესვსაც არ მოჰყვება მთელი რიცხვების შესაბამისი რაციონალური პასუხი, მაგრამ შეიძლება თუ არა ირაციონალურობის ყველა ზემოთ დამოწმებული კერძო შემთხვევა დღევანდელ მკვლევართა კვალდაკვალ [მაგ., 10, გვ. 15] პითაგორ-

ული აზროვნების განვითარებისათვის სერიოზულ დაბრკოლებად ჩაგვეთვალა? საგანგებოდ ვიმოწმებ ამ აზრს, რაკი მას აღიარებს თითქმის ყველა თანამედროვე სპეციალისტი, ვინც კი იკვლევს პითაგორაიზმის ისტორიას; თუმცა აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ პითაგორული მეცნიერების ისტორიკოსები [2; 3; 9; 13] ირაციონალურობის კერძო შემთხვევათა აღმოჩენებს პითაგორულ რიცხვთა თეორიისათვის გამოუვალ დაბრკოლებად არც კი აღიარებენ. მაგრამ საერთოდ, პითაგორულ უთანაზომობასთან დაკავშირებით თეორიათა სიმრავლეს განაპირობებს შემდეგი ფაქტი: ჩვენ რიგიანად არც კი ვიცით საქმის რეალური ვითარება, უფრო სწორად ხელთ არა გვაქვს მასალა და შესაბამისად, არა გვაქვს სანდო კრიტერიუმები ტრადიციულ ანტიკურ და პითაგორულ მეცნიერებათა შეპირისპირებისათვის, ჩვენ შეგვიძლია, მაგალითად, ვისაუბროთ პითაგორულ რიცხვთა მიმართებების პრინციპზე, მაგრამ მხოლოდ მიახლოებით თუ შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ პითაგორულ-სისტემაში ერთიანობის ამოსავალი, პირველი რიცხვი „ერთი“ (τὸ εἶς, 6.fr.45B28, 29), მისი გამრავლების პრინციპები, მიმართებების შუაწევრები, როგორცდავინახეთ, უფრო ადვილად დასტურდება. ერთ-ერთ სირთულეს ქმნის ის ფაქტიც, რომ პითაგორულ მოძღვრებაში რიცხვი „ერთი“ არ იყო ერთმნიშვნელოვანი, პითაგორელთა მსოფლმხედველობის მიხედვით იგი შეიძლება ყოფილიყო სამყაროც, რიცხვიც და, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რიცხვითი მიმართებების გამაერთიანებელი პრინციპიც. შეიძლება ყოფილიყო იგი საერთო საზომიც, რომელიც ნებისმიერ სიმრავლეს, ნებისმიერ გარდაქმნას და ცვალებადობას განასახიერებდა. მართალია სიმრავლე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ანტიკური მეცნიერული ტრადიციის თანახმად, მრავალი ერთის სახით გაიაზრებოდა, მაგრამ ეს სიმრავლე ანტიკური აზროვნების ნებისმიერი მიმართულების მიმდევარს სხვადასხვაგვარად შეიძლება წარმოგვედგინა.

! არისტოტელესათვის, როგორც ვიცით, ეს სიმრავლე იყო რიცხვთა ჯამი, პითაგორელთათვის—ჯამიცა და ნამრავლიც და მათი კომბინირებაც. ერთიანისა და სიმრავლის მიმართებას კონკრეტულად ასახავდა, მაგალითად პითაგორული კოსმოგონია [6.fr.45B28, 29, 30], ხოლო ამავე მიმართების ზოგად პრინციპს უნდა გვკარნახობდეს ის პითაგორული ფრავმენტი, რომელიც გვაუწყებს პრინციპს—არ არსებობს ნაწილი მთელის გარეშე, ანუ „ორმაგი ორის გარეშე, სამმაგი სამის გარეშე“ და ა. შ. [6. fragm. 18 (8)15] |.

მაშასადამე, რიცხვთან ანტიკური ტრადიციული თეორიის თანახმად, დაუყოფელი ნაწილი შეიძლება წარმოგვედგინა, როგორც იგივე მთელი, ოღონდ დასაშვები იყო ასეთი მთელი ერთიცა და მრავალიც. პითაგორული მოძღვრების მიხედვით, სიმრავლე აღიქმებოდა, როგორც ამ ელემენტარულ მთლიანობათა მიმართება. იყო თუ არა მსგავსი აზრები ასახული და ფიქსირებული ანტიკურ რიცხვთა თეორიაში? სანიშნოდ მოვიყვანოთ რიცხვთა ტრადიციული თეორია, წარმოდგენილი ევკლიდეს „ელემენტთა“ ყველაზე არქაულად აღიარებულ მე-7 წიგნში [7, გვ. 66—7; 3, გვ.47—9] Eucl. Elem. VII def. 3—„რიცხვი არის რიცხვის ნაწილი (μέρος) — იგულისხმება მაშასადამე, დაუყოფელი, რაციონალური ნაწილი—„უმცირესი უდიდესისა, როცა იგი უდიდესის საზომია“ შეად. იქვე def. 4: „ნაწილები არის (იგულისხმება „რიცხვი“), როცა იგი არ არის მისი“ (იგულისხმება მეორე რიცხვის)—„საზომი“. ეს ყოველივე უკვე მოწმობს იმას, რომ რიცხვთა ძველი თეორიაც წინდახედულად ითვალისწინებდა გამოსავალს თეორიულად დაუშვებელი ირაციონალურობისაგან თავის დასაზღვევად. ნაწილისა და ნაწილთა შეუთავსებლობის შემთხვევაში ირაციონალურობას განა-

პირობებდა უწყვეტი წილადი. ევკლიდეს „ელემენტთა“ მე-7 წიგნში დამოწმებულია რაციონალურის და ირაციონალურის სხვადასხვა გამოვლინებების მიმანიშნებელი სხვა, ჩვენის აზრით, საინტერესო დეფინიციები. მაგრამ სანიშნოდ ზემოთ დამოწმებულსაც შეიძლება დავკერძოთ. მეცნიერების თანამედროვე ისტორიკოსები დასაშვებად მიიჩნევენ იმ აზრს, რომ ევკლიდეს „ელემენტთა“ ამ წიგნში დადასტურებული დეფინიციების მსგავსი განსაზღვრებები არსებობდა ჯერ კიდევ არქაულ ხანაშიც, პითაგორელთა ადრინდელი თაობის დროს, და თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებთ, — ფაქტიურად, ამის საწინააღმდეგო საბუთები ჩვენ არ მოგვეპოვება—უნდა დავუშვათ ისიც, რომ უთანაზომო რიცხვების (ანუ იგივე „ნაწილისა“ და „ნაწილების“) აღიარებით ძველი ტრადიციების ამსახველი რიცხვითი თეორია თავად აღიარებდა და შეგნებულადაც დაუშვებდა ირაციონალურობების შემთხვევებს. ჩვენ შეიძლება არ გავიზიაროთ მეცნიერების ისტორიკოსთა კატეგორიული აზრი იმის თაობაზე, რომ ევკლიდეს „ელემენტთა“ მე-7 წიგნის დეფინიციები უთუოდ პითაგორულია [2; 7; 9]. ევკლიდე არასდროს არ ასახელებს თავის წყაროს. მაგრამ, აღნიშნული დეფინიციები არც ერთ შემთხვევაში არ უნდა ყოფილიყო ჩამოყალიბებული ძვ. წ. მე-5 ს-ზე. ანუ პითაგორაიზმის მეცნიერულ დებულებათა ჩამოყალიბების საეტაპო სტადიაზე უფრო წინა, რადგან, როგორც გვიმოწმებს იგივე ევკლიდეს „ელემენტთა“ აქ სხვა წიგნებში წარმოდგენილია რიცხვითი მიმართების სხვა, კლასიკურ ტრადიციასთან უფრო შესაბამისი დეფინიციები (მაგ. Eucl. Elem. მე-5 წიგნში), ირაციონალურობისაგან თავაზღვევის მიზნით დაახლ. ძვ. წ. მე-4 ს-დან უკვე შექმნილი იყო ახალი რიცხვითი თეორიები, მაგრამ რაკი ევკლიდეს VII წიგნი არ არის რიცხვის პითაგორულ თეორიებზე უშუალო წყარო, ამ წიგნში მოყვანილი დებულებები ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ შევეუბირისპიროთ პითაგორულ მონაცემებს და ამის საფუძველზე ვიმსჯელოთ—ლოგიკურია თუ არა აზრი იმის თაობაზე, რომ პითაგორულ მოძღვრებაში ირაციონალურობასთან დაკავშირებულ შემთხვევებს საფუძვლად უდევს ევკლიდესული, „ნაწილისა“ და „ნაწილების“ მსგავსი პრინციპი, ზემოთ ჩვენ სწორედ ამ მიზნით წარმოვადგინეთ უთანაზომო ინტერვალები, ანუ პითაგორულ ფრაგმენტებში დადასტურებული ინტერვალთა საზომი ერთეული — „ტონი“ და ტონთან შეუფარდებელი მისი ნაწილები მაგ. „ლეიმა“, („ნაშთი“) და „დიესისი“ (დაახლ.—„გაშვებული“).

პითაგორელთა მოძღვრების მიხედვით, ზემოთ დასახელებული ინტერვალები ანუ ტონი ($\tau\acute{o}\nu\sigma$) და მისი შემადგენელი უმცირესი, ტონის რიცხვებთან უკვე შეუფარდებელი ელემენტები მუსიკის თეორიაში გამოხატავენ იმავე პრინციპს, რაც რიცხვთა თეორიაში „ნაწილისა“ და „ნაწილთა“ დიფერენცირებას ელო საფუძვლად. ამ საკითხთან დაკავშირებით, ოქტავის შემადგენელ რიცხვთა ფიზიკურ კომპონენტზეც შეიძლება გავამახვილოთ ყურადღება. ავიღოთ, მაგალითად, ინტერვალთა მთავარი საზომი ერთეული, „ტონი“ — $\tau\acute{o}\nu\sigma$ (ზმნიდან $\tau\acute{\epsilon}\lambda\upsilon\sigma$ რომელიც ბერძნულ ენაზე ნიშნავს „დაძაბულობას“, კონკრეტულ შემთხვევაში კი „ზევრის სიმალეს“. სწორედ რაღაც, ფიზიკური კომპონენტის, მაგ. საკრავის სიმის დაძაბულობის შესაბამისად, გამოხატავენ ტონს რიცვი—9:8. რიცხვისა და მისი ფიზიკური შემადგენლის მიმართებათა თვალსაზრისით საგანგებოდ ყურადღებას იპყრობს პითაგორულ ფრაგმენტებში დადასტურებული ერთი საინტერესო დაკვირვება: პითაგორელთათვის, როგორც ჩანს, არ უნდა ჰქონოდა გადაწყვეტი მნიშვნელობა, თუ რომელი კონკრეტული სხეულით ანუ, რომელი საკრავით იქნებოდა წარმოდგენილი ტონთა თანამიმდევრობა, მთავარი იყო ის, თუ რა

სიმაღლის ბგერებს რომელი რიცხვები შეესაბამებოდა. მაგრამ მიმართებათა პრინციპი ყოველთვის უცვლელად იყო წარმოდგენილი—ერთნაირი მიმართებები ერთნაირი სიმაღლის ტონებს, განსხვავებულები კი—განსხვავებული სიმაღლის ტონებს. მუსიკის თეორიის სპეციალისტები, ზემოთ მოყვანილ აზრს პითაგორულ პრინციპად აღიარებენ. მაგრამ რადგანაც პითაგორულ ფრაგმენტებში ამ თემაზე კონკრეტულად არ არის საუბარი, ამიტომაც თავს ვიკავებთ იმისაგან, რომ ეს დებულება კატეგორიულად პითაგორელთა წრეს მივაკუთვნოთ. თუმცა ვითვალისწინებთ, რომ ტრადიციული და პითაგორული ლოგიკა მოცემულ შემთხვევაში ურთიერთს არ უნდა ეწინააღმდეგებოდეს (ამას მოწმობს ანტიკური მუსიკის თეორიაზე ჩვენამდე მოღწეული ნებისმიერი ტრაქტატი [11]). მაშასადამე პითაგორაიზმის პოზიციიდანაც შემთხვევითი არ უნდა იყოს დიფერენცირება: „ერთნაირი“ — „განსხვავებული“ სიმაღლის ბგერები და ამასთანავე გამორიცხული უნდა ყოფილიყო ის, რომ განსხვავებული სიმაღლის ტონთათვის განსხვავება მოეცა ტონის შემადგენელ რიცხვებს, 9-სა და 8-ს. ისინი ყოველთვის მუდმივ სიდიდებდა აღიქმებოდა. პითაგორულ სისტემაში „განსხვავებულ სიმაღლეთა შესაბამისი ტონების განსხვავება“ ოქტავის შემადგენელ ინტერვალთა ურთიერთმიმართებებზე უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული—ოქტავის ინტერვალთა „თანმიმდევრული გამოკლების“ პროცესთა შედეგები ხომ საბოლოოდ არ იყო რაციონალური. თუმცა ტონის ირაციონალურ შემადგენელთათვის ისევე, როგორც ტონისათვის, და საერთოდ, ძირითად ინტერვალთათვის პროპორციათა თეორიის საფუძველზე პითაგორელებს მონახული ჰქონდათ განსაზღვრული რიცხვითი ეკვივალენტები. უმცირეს ინტერვალთა შესაბამის ირაციონალურ რიცხვით მონაცემებს ფიზიკურად არ შეეფარდებოდა სიმის სიგრძე—რალაც გარკვეული სიგრძის სიმზე თანმიმდევრულად ნახევრის, შემდეგ 3/2-ის, 4/3-ის ამ უკანასკნელთა სხვაობის და ა. შ. გადაზომვის პროცესი უსასრულოდ გაგრძელდებოდა. თუმცა ამ შემთხვევაში ირაციონალურობასთან, ანუ უსასრულო დაყოფასთან დაკავშირებული „ხარვეზი“ იყო იმდენად მცირე, რომ ადამიანის სმენა უზუსტობას ვერც კი აღიქვამდა. მაგრამ რიცხვითი მიმართებების პრინციპზე დამყარებული პითაგორული თეორიისათვის არსებითი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა იმ ფაქტს, რომ 1:2 თანაფარდობის შესაბამისი სიმი, ან სიმები ვერ დაიყოფოდა რაციონალურ ნახევრებად. ეს უნდა ყოფილიყო სერიოზული დაბრკოლება, მაგრამ პითაგორელებზე არც ერთი ცნობა ამგვარ შეფასებას არ გვიღიასტურებს, საბოლოოდ $\frac{n+1}{n}$, „ეპიმორულ“ მიმართებათა, ანუ მუსიკის თეორიაში შესაბამის ინტერვალთა (1:2, 4:3, 3:2, 9:8) ირაციონალურობის დადასტურებით პითაგორელმა არქიტა ტარენტელმა ძვ. წ. მე-4 ს-ში ღირსეულად დააგვირგვინა პროპორციებით ოქტავის დაყოფის პროცესი, დაწყებული ჭერ კიდევ ძველი თაობის დაახლ. ძვ. წ. მე-5 ს. I ნახ. პითაგორელთა წრეში [3, გვ. 160—2; 13, გვ. 148—155; 15, გვ. 409—415] თანაზომად და უთანაზომო ინტერვალთა თეორიულ საფუძველთა დამადასტურებლად შეიძლება დავიმოწმოთ ე. წ. ევკლიდეს ტრაქტატი „კანონის კვება“ [11, გვ. 148 — 166] და, გარდა ამისა მუსიკალურ თეორიასთან დაკავშირებული სხვა ტრაქტატებიც [11].

მართალია, ამ თეორეტიკოსთა მოღვაწეობა თანხვედრებოდა პითაგორელთა მოღვაწეობის შემდგომ პერიოდს, მაგრამ მათ ტრაქტატებშიც ჩანს პითაგორული პრინციპების კვალი. უთანაზომო მონაკვეთები არა მარტო მუსიკის თეორიაში იყო აღიარებული, არამედ აგრეთვე რიცხვით თეორიაზე დაფუძნებულ პითაგო-

რულ გეომეტრიაში. გეომეტრიაში ხომ, როგორც აღვნიშნეთ, ჯერ კიდევ ძვ. წ. მე-4 ს-მდე იქნა აღმოჩენილი უთანაზომო რიცხვთა შესაბამისი უთანაზომო მონაკვეთები—კვადრატის გვერდი ($= 1$) და დიაგონალი ($= 2$). ირაციონალურობის აგრეთვე კანონიზაციას გვიანდელ პითაგორულ ტრადიციაში აღასტურებდა აგრეთვე პითაგორელ არქიტასთან დამოწმებული მოძღვრება თანახმოვან (ანუ კონსონანტ — *σύνφωνοι*) და არათანახმოვან (ანუ დისონანტ—*ἑσφαστοι*) მიმართებებზე (*ἀρμονία*), ხოლო რამდენადაც ამ თეორიის თანახმად არათანახმოვან, ანუ არარაციონალურ მიმართებათა შესაბამისი ინტერვალები დაშვებული იყო თანახმოვანი, ანუ რაციონალური მიმართებების შესაბამისი ინტერვალები პარალელურად, ამით არათანახმოვან მიმართებათა არსებობის ფაქტიც უკვე შეგნებულად თეორიის დონეზე იყო აღიარებული. დისონანსები, თუმცა ისინი არსებობდნენ, მაგრამ პითაგორულ ყაიდაზე მოაზროვნე თეორეტიკოსებს, საერთოდ, არ ევალდებოდა მათზე ყურადღების გამახვილება. პითაგორულმა და ტრადიციულმა ანტიკურმა თეორიამ დაადასტურა მხოლოდ ის, რომ დისონანსებს პროპორციის არავითარი შუაწევრი არ შეესაბამებოდა. აღსანიშნავია, რომ უკვე გვიანდელი პერიოდის მუსიკის თეორიული ტრაქტატები გვიდასტურებდა რაციონალური და ირაციონალური ინტერვალების განსაზღვრებათა ერთობ შეუსაბამო ტერმინოლოგიას. „რაციონალურს“ ამ ტრაქტატებში შეესაბამებოდა ტერმინი — *ἄρμονος* („გამოთქმადი“) ხოლო „ირაციონალურს“ — *ἄρμονος* (დაახლ. „უაზრო“). მაგრამ ესეც კი არ მეტყველებს თანაფარდობა-არათანაფარდობის, როგორც ძირითადი თეორიული პრინციპის წინააღმდეგ. საერთოდ, ყველა აღნიშულ შემთხვევაშიც ჩანს იგივე ლოგიკა, რომელიც ასახულია ევკლიდეს „ელემენტთა“ მე-7 წიგნის ღუფინიციებში ურთიერთის მიმართ თანაფარდ და არათანაფარდ რიცხვებზე — „ნაწილსა“ და „ნაწილებზე“. პითაგორული მოძღვრების თანახმად თანაზომადობასა და უთანაზომობაზე მიმანიშნებელი თეორიული პრინციპები, არსებითად, განუსაზღვრელის განსაზღვრების უზოგადეს პრინციპზე შეიძლება დაიყვანოს.

განსაზღვრულის პრინციპი, პითაგორული მოძღვრების მიხედვით, რიცხვით მიმართებაზე, ანუ არსებითად, ნებისმიერ თანაზომად სიდიდეებზე გავრცელდა. თანაზომადი კი პითაგორაიზმის შემადგენელი ნებისმიერი თეორიული მეცნიერების მიხედვით იყო ისეთი სიდიდეები, რომლებიც რიცხვითი მიმართებებით შეიძლება მოწესრიგებულყოფიერად განსაზღვრულიყო. მაშასადამე, სიმრავლეთა ერთიანობის პრინციპთა პარალელურად თავისი ადგილი დაიკავა თეორიაში არათანაფარდი, უთანაზომო სიდიდეთა სიმრავლემ, რომელთა აღმოჩენისა თუ გამოვლინების პროცესში დიდი როლი რიცხვთა მიმართების პითაგორულ თეორიას უნდა ეთამშა; და არ არის გამორიცხული პითაგორელთა თეორიის წვლილი არც უთანაზომობათა თეორიული კანონიზაციის პროცესში. ზემოთ წარმოდგენილი „არქიტას თეორემისა“ და თანახმოვანი და არათანახმოვანი მიმართებების თეორიის გარდა უთანაზომობის პრინციპს პითაგორულ კოსმოგონიურ ფრაგმენტებში წარმოადგენს კონცეპცია „განუსაზღვრელზე“, ანუ „უსასრულოზე“ [6. fr. 45 B ციკლი]. ფიზიკურ ასპექტში ამ სიტყვას შეესაბამებოდა განსაზღვრულ საგნებს შორის არსებული შუალედური სივრცე (*χῶρον*. ნ. 45B29) განსაზღვრელი წერტილებით ანუ კიდურა წევრებით (*ἄκρα*. fr. 33.2); გამოყოფილი ინტერვალი, პითაგორულ მუსიკის თეორიაში ეს შუალედური

მანძილი რიცხვთა მიმართებებს შორის მოქცეულ ინტერვალს (διάστημα) შეესაბამებოდა. ესა თუ ის გეომეტრიული ფიგურა, პითაგორული პრინციპების მიხედვით, უნდა გამოხატულიყო შუალედურ მანძილთან განსხვავებული წერტილების მიმართებით [6.fr. 32 A 12 და ა. შ.]

დასასრულს, შეიძლება დავიმოწმოთ პერიპატეტაეოსი ევდემოსის ის ცნობა პითაგორელებზე, სადაც უზოგადეს ფილოსოფიურ დებულებად არის წარმოდგენილი განუსაზღვრელის განსაზღვრების შემდეგი პითაგორული პრინციპი: „...ყოველთვის ბუნება ვერ იარსებებდა ამათ (ანუ ორი დაპირისპირებულ საწყისის) გარეშე, თუ ისინი თანაბარი წილით არ არიან წარმოდგენილნი, ან თუ ერთი საწყისი არ აღემატება მეორეს. ამიტომ დემოკრიტი ვერ წარმართავს ყოველივეს საუკეთესოსაკენ, წარმართავს მხოლოდ დასაშვების ფარგლებში“ [6.fr. 45B14. Theophr. met. 33]. სწორედ „დასაშვების ფარგლებში“ უნდა წარემართა საგანთა განსაზღვრება პითაგორულ რიცხვით მიმართებებს. პითაგორულ მეცნიერებათა ნებისმიერ სფეროში განსაზღვრულობის მომენტს განაპირობებდა მოძღვრება პროპორციის სამ ელემენტარულ შუაწევრზე. ი გ ი ი ყ ო პ ი თ ა გ ო რ ა ი ზ შ ი ს ყ ვ ე ლ ა ზ ე ა რ ს ე ბ ი თ ი თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ე ბ ა და ა მ ა ს თ ა ნ ა ვ ე მ ე ც ნ ი ე რ ე ბ ა თ ა თ ე ო რ ე ტ ი კ ო ს ი ს ა თ ვ ი ს ყ ვ ე ლ ა ზ ე უ ნ ი ე ვ რ ს ა ლ უ რ ი ს ა ხ ე ლ მ ძ დ ვ ა ნ ე ლ ო პ რ ი ნ ც ი პ ი. მაგრამ მხოლოდ რიცხვითი მიმართებების პრინციპებად ვერ განვითარდებოდა პითაგორული მოძღვრებიდან სხვადასხვა მეცნიერული დებულებები, რომ ყოფილიყო ისინი რაღაც კატეგორიული დოგმები და რომ არ ჰქონოდათ მათ განვითარების თავისუფლება. წინააღმდეგ შემთხვევაში პითაგორული აზროვნების პრინციპს მართლაც მოაქცევდა ჩიხში ნებისმიერი ისეთი აღმოჩენა, რომელიც ი აზრის განვითარების ახალ პერსპექტივას წარმოაჩენდა. მაგრამ პითაგორაიზმი, როგორც დევანახეთ, საკმაოდ მოქნილი აღმოჩნდა იმისათვის, რომ თავისი ხანგრძლივი განვითარებას მანძილზე ესოდენ ადვილად არ მოექცია იგი ჩიხში სიახლეებს. პირიქით, რიცხვთა მიმართების პითაგორული პრინციპი თავად იყო სტიმული მეცნიერებათა ცალკეული პრობლემების აღმოჩენისა და ამავე პრობლემის გადაწყვეტისათვის. მას თავისივე შინაგანი ლოგიკით შეეძლო გამოენახა ცალკეულ მეცნიერებასთან დაკავშირებულ პრობლემისგან გამოსავალი. დროთა განმავლობაში პითაგორაიზმსაც შეიძლება განეცადა აზროვნების განსხვავებულ მიმართულებათა გავლენა, მიეღო მონაწილეობა ამა თუ იმ მიმდინარეობისათვის დამახასიათებელ პრობლემათა გადაწყვეტის პროცესში, შეეძლო შეეცვალა პრინციპულ დებულებათა ზოგიერთი ფორმულირებაც. სწორედ ამგვარ გავლენათა გამოვლინებაზე აგებს კვლევის მეთოდოკას თანამედროვე მეცნიერთა დიდი ნაწილი. მაგრამ ამგვარად, მკვლევართა ნაცადი პოზიციისაგან განსხვავებით, ვეცადეთ პითაგორაიზმის არსებითი თეორიის განვითარებაზე გავვემახვილებინა ყურადღება. თავად ის ფაქტი, რომ პითაგორაიზმის ნებისმიერ სტადიაზე უცვლელად იყო წარმოდგენილი თეორიული ამოსავალი — რიცხვთა მიმართებები, აზროვნების სტაბილური პრინციპების სასარგებლოდ უნდა ამტკიცებულბდეს.

И. И. ГАРАҚАНИДЗЕ

ПИФАГОРЕЙСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В СВЯЗИ С ТЕОРИЕЙ ЧИСЛЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Реставрация учения, непрерывно развивающегося в течение ок. двух веков и дошедшего до нас в виде пересказов авторов разных периодов и различных направлений мысли, ставила перед исследователями, прежде всего, методологические задачи. На первый взгляд вероятнее всего было бы восстановить подобное учение путем анализа отдельных данных, вследствие чего метод обобщения результатов был бы, кажется, наиболее логическим и натуральным. Но в отношении пифагорейского учения проделать этот путь не так уж просто и, по-видимому, поэтому подавляющее большинство современных ученых наиболее приемлемым методом считает, прежде всего, исследование отдельных пифагорейских фрагментов; затем же, обычно, предполагаются попытки сопоставления элементов пифагорейского учения с элементами других древних учений и т. п. Таким образом, делается попытка восстановить различные (более примитивные и более сложные) стадии пифагореизма, фазы его прогресса и периоды, когда это учение, якобы, должно было стать в тупик перед лицом новой логики, новых методов античного научного мышления.

Данное исследование пифагорейского учения о численных отношениях, т. е. о принципах соизмеримости и несоизмеримости представляет собой часть работы, проделанной с целью восстановления пифагореизма как учения, развившегося вследствие собственной, присущей ему внутренней логики. Подобное учение должно было иметь для любого аспекта общий теоретический принцип, каким является, по нашему мнению, учение об элементарных численных отношениях.

Эта отличительная черта дает возможность представить все элементы пифагорейского учения во взаимосвязи. Пифагорейский принцип численных отношений сам по себе был настолько стабильным и, вместе с тем, гибким, что с его помощью было возможно и создавать и решать различные проблемы в рамках одного и того же учения, без какого-либо стимула или влияния извне.

Более конкретно данное исследование затрагивает вопрос учения о численных, рациональных отношениях, а именно — пифагорейского учения о трех средних пропорциональных в связи со сведениями о пифагорейской теории относительно рационального деления музыкальных интервалов (т. е. со сведениями, затрагивающими весь период времени развития т. н. древнего пифагореизма). Сопоставление с этими данными древних античных теорий о числах и численных отношениях дает, по нашему мнению, возможность более четко выявить сущность пифагорейского учения о числах. Подобное учение уже на ранней стадии общей античной теории могло дать возможность развить частные теории о несоизмеримых числах, несоизмеримых отрезках, музыкальных интервалах и т. п.

Наиболее общей теоретической основой всех этих частных теорий вполне могла быть внутренняя логика пифагорейского учения об элементарных численных отношениях, которая отражается во всех аспектах системы пифагореизма.

1. Die Absolute Harmonik der Griechen, Verf. v. o. Paul, Leipzig, 1966.
2. Bekker O. Das Mathematische Denken der Antike, Göttingen, 1957.
3. Bekker O. Frühgriechische Mathematik und Musiklehre, Archiv. f. Musikwiss. XIV (1957), Hft 3, 156—165.
4. Cumont F. Astrology and Religion among Greeks and Romans, N. York, (Dover publ.) 1960.
5. De Vogel C. Pythagoras and Early Pythagoreanism, Assen, 1966.
6. Diels H., Kranz W. Die Fragmente der Vorsokratiker, Berlin, 1956.
7. Greek Mathematical Works (from Thales to Euclid), I, Cambridge, 1967.
8. Guthrie W. K. C. A History of Greek Philosophy, I, London, 1962.
9. Heath Th. L. A History of Greek Mathematics, Oxford, 1961.
10. Philip J. A. Pythagoras and Early Pythagoreanism, Toronto, 1966.
11. Scriptorum Musicae Graeci, ed. Jan, Lipsiae MDCCCXVC.
12. Sinnige Th. G. Matter and Infinity, Assen, 1968.
13. Valens E. G. The Number of Things, Pythagoras, Geometry and Humming Strings, London, 1965.

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ფილოსოფიის ინსტიტუტმა

ფ ი ლ ო ს ო ზ ი ა

Г. Г. КИПИАНИ

ВНЕШНЯЯ МОТИВАЦИЯ И ОСОЗНАВАЕМОСТЬ СОЦИАЛЬНЫХ УСТАНОВОК К ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ

Социальная активность личности нередко представляет собой поведение, которое опирается на собственную, гомогенную мотивацию. Так, гомогенной, внутренней является познавательная мотивация учебной деятельности, а гетерогенными, внешними к ней будут утилитарные и социальные мотивы [7]. Семья, школа, другие общественные институты применяют для стимулирования социально-приемлемых действий индивида различные санкции, поощрения или наказания, которые часто имеют внешнюю природу по отношению к непосредственному исходу поведения. Вместе с тем, исполняемая для достижения поставленных извне целей познавательная активность может представлять для индивида самостоятельную ценность и в определенных случаях может быть выбрана и без внешнего принуждения.

В исследованиях Л. Харлоу, Д. Берлайна было показано, что познавательная потребность является независимой, внутренне присущей человеческому индивиду [8]. Главной характеристикой этой потребности является ориентация не только на результат, но еще и на сам процесс. Отсюда вытекает факт принципиальной ненасыщаемости познавательной потребности, само по себе осуществление познавательной деятельности усиливает ее мотивацию.

Какой результат будет иметь совместное действие внутренне и внешне мотивирующих факторов для формирования познавательной активности учащихся?

Определенный интерес к познавательной деятельности всегда можно констатировать у большинства учащихся, особенно в начальной школе. Однако современная система образования создает такую организационную структуру учебной деятельности, в которой ведущими являются внешние мотивы.

Социально-психологические исследования в рамках теории атрибуции открыли новый феномен, который имеет место в некоторых случаях одновременного действия внутренних и внешних стимулов: уменьшение внутреннего интереса к поведению при принуждении индивида использовать данное поведение как средство к достижению некоей внешней цели [5]. Одно из объяснений этого эффекта дает теория самовосприятия Д. Беа, согласно которой человек узнает о своих аттитюдах, намерениях и внутренних состояниях, исходя из знания о своем поведении и об обстоятельствах, в которых это поведение имело место. Чем слабее и противоречивее показатели внутреннего состояния, тем сильнее тенденция судить о них по внешним признакам поведения. Именно в таких обстоятельствах проявляется феномен ослабления внутренней мотивации, противоположной явлению когнитивного диссонанса. «Если в диссонансной ситуации (при недостаточном оправдании поступка, противоречащего аттитюду) индивид обнаруживает в самом стимуле (объекте своего поступка) причины своего поведения, то в ситуации сверхоправдания он будет игнорировать эти стимульные причины» [5].

Исследования эффекта сверхдостаточного оправдания показали, что чем нагляднее внешнее принуждение к включению в поведение, тем больше вероятность последующего уменьшения интереса к этому поведению [12]. Наглядность, очевидность внешнего давления связана некоторым образом с видом стимула. Так, денежное и символическое поощрение (звание хорошего игрока, призы) уменьшает впоследствии внутреннюю мотивацию, тогда как вербальная обратная связь о правильности действий индивида может иметь противоположный эффект. Ограничение свободы выбора (пусть даже иллюзорного) в виде значительной награды или работы в положении наблюдаемого и оцениваемого выступает для исполнителя в качестве признака, предрасполагающего к оценке своего поведения как средства к достижению какой-то внешней цели [5].

Эффект ослабления мотивации не отмечается у тех испытуемых, которые получают награду неожиданно [9]. Видимо, на последующее отношение к поведению влияет не само вознаграждение как его результат, а восприятие возможности награждения. Особенно значительно ослабление мотивации во время элементарного визуального контроля за действиями испытуемых в экспериментальной ситуации [12]. Эти факты свидетельствуют о важности субъективного восприятия индивидом ситуации перед включением в поведение и во время его исполнения для изменения социальных установок.

Мотивационный контекст ситуации создает целостность, фокусирующую все внутренние динамические отношения, опосредствующие в индивиде психологический эффект стимульных воздействий на него. На базе этого модуса целостного субъекта (установки по теории Д. Н. Узнадзе) и возникает деятельность определенной направленности [4]. По нашему предположению, внутренне и внешне мотивированная деятельность протекает на установочной основе разной направленности. В нашем исследовании мы попытались интерпретировать некоторые проявления эффекта ослабления мотивации на основе теории установки.

Многочисленные эксперименты подтвердили существование феноменов ослабления мотивации при сверхдостаточном оправдании у разных групп взрослых испытуемых [9], в отдельных работах они выявлены и у детей дошкольного и младшего школьного возраста [11], [12]. Часто обнаруживаемые в лабораторных условиях эффекты неблагоприятного влияния внешних стимулирующих факторов на внутреннюю мотивацию требуют проверки и на практике, ибо особенно часто к внешней мотивации прибегают в учебно-воспитательной работе.

Широко применяемая в современной школе оценка результатов учебных действий в виде отметок представляет собой именно внешнее стимулирование познавательной деятельности. Отметка содержит в себе, помимо оценки знаний, также и общественное мнение об ученике [1]. Этот компонент отметки несет в себе информацию, которая необязательна для нормального течения поведения, он же исполняет роль стимула учебной деятельности. Мотив получения высокой отметки является внешним, гетерогенным по отношению к познавательной активности, ибо ученик заинтересован не в получении знаний, а в упрочении своего социального престижа. Таким образом, были все основания предполагать, что использование отметки может при наличии определенного интереса к познавательной активности неблагоприятно влиять на внутреннюю познавательную мотивацию индивида. Как отмечается в исследованиях, учителя, пользуясь отметкой как мотиви-

рующим средством, тем самым перемещают центр мотивационной сферы его деятельности с самой деятельности на оценку ее, т. е. на что-то внешнее по отношению к этой деятельности. Отметка может в таких случаях приобрести самодовлеющую ценность и заслонить подлинную ценность познавательной деятельности [2]. Поэтому одной из задач нашего исследования было проверить воздействие отметки как мотивирующего средства на социальные установки к познавательной активности.

Исследователи мотивации часто подчеркивают различие между реально действующими и «знаемыми» учащимися мотивами учения [2]. Первые часто неосознаны детьми, а вторые не имеют практической силы. Не всегда ясно, какой результат может иметь осознание учащимися тех или иных мотивационных факторов для познавательного интереса. Поэтому нас также интересовало, как будет восприниматься испытуемыми ситуация стимуляции отметкой, осознается ли эта процедура как внешнее принуждение и какое значение может иметь осознание разных аспектов экспериментальной ситуации для социальных установок к познавательной активности.

Опыты были приведены в четвертых классах разных средних школ г. Тбилиси. Материалом эксперимента служили несложные для этого возраста задачи типа анаграмм. Опыты проводились в классных комнатах в обычной ситуации работы учителя с классом. Ученикам не говорили, что они являются объектом изучения, им объясняли, что проверяются задачи для их включения в программы в будущем. У половины испытуемых актуализировался мотив получения высокой отметки при правильном и своевременном решении задач, а другой половине задачи просто предлагали в свободное время на уроке. В этой группе внешнее принуждение было минимальным и можно предполагать, что у большинства испытуемых актуализировался внутренний познавательный мотив. После решения задач все испытуемые ознакомились со своими ответами, а затем часть из них отвечала на вопросы, в которых оценивалась сила внутренних и внешних мотивов при выполнении поведения. Оценка производилась по семиступенчатой шкале от -3 через нуль до $+3$; $+3$ и -3 обозначали крайнюю позицию и соответствовали слову «очень»; $+2$ и -2 обозначали средние выраженные позиции, а -1 и $+1$ слегка выраженные. Нуль соответствовал нейтральной позиции. На этом этапе обе группы с различной мотивацией разделялись еще на четыре группы. Первая группа оценивала степень внутреннего желания решать задачи, вторая оценивала только внешнее принуждение при выполнении задач, а третья отмечала на шкалах степень действия обоих факторов. Четвертая (контрольная) группа приступала непосредственно к оценке привлекательности задач. Как и испытуемые других групп, они отмечали на 7-балльных шкалах ответы на следующие вопросы:

1. Насколько интересными были для вас задачи?
2. Насколько развлекательными они были?
3. На что было похоже решение задач на работу или на игру?

На шкале для третьего вопроса деления слева от нуля соответствовали сфере «работа», а справа — «игра».

После этих вопросов все испытуемые отмечали на семиступенчатой шкале степень желания продолжать решение задач. Учитель говорил учащимся, что по этому показателю будут отобраны добровольцы, которые будут еще работать над задачами, но уже без выставления отметок.

Итак, экспериментальный план представлял собой исследование

восьми групп испытуемых (от 30 до 40 членов в каждой), по итогам которого можно было судить о влиянии на показатели социальных установок двух факторов: внешней мотивации и анализа мотивов поведения. Социальные установки к познавательной активности измерялись по двум критериям: по оценке характеристик задач и по желанию поработать с этими задачами. Первый показатель представлял собой измерение эмоционального компонента социальной установки, а второй определял поведенческую интенцию субъекта. Достоверность различий по социальным установкам между группами определялась по критерию Стьюдента.

Анализ полученных данных показал, что при оценивании внутренних мотивов поведения испытуемые отметили, что у них было достаточно сильное желание решать задачи (средняя оценка для всех групп колеблется от 2,2 до 2,7). Значимые различия по этому критерию между группами не отмечены.

При стимулировании познавательной активности отметкой учащимися отмечается несколько большая степень внешнего принуждения, но статистически значимые различия с группой без внешней мотивации получены по этому критерию в том случае, если анализируется только внешнее давление в учебной ситуации. Средняя оценка внешнего давления для группы с внешней мотивацией в этом случае равна 1,1, а соответствующая оценка группы с внутренней мотивацией равна — 0,4 (различие по t-критерию Стьюдента равно 2,82, $p < 0,001$). Следовательно, принуждение в учебной ситуации может осознаваться детьми только при направленном анализе возможных причин их поведения, в других случаях наличие внешнего давления не отмечается.

Как отражается различная мотивация на величине социальных установок к познавательной активности? Средние значения социальных установок по двум показателям приведены в таблице 1, а величины различий между социальными установками групп с различной мотивацией даны для первого показателя в таблице 2, а для второго — в таблице 3.

Таблица 1

	Оценка привлекательности задач		Желание решать задачи	
	внутренняя мотивация	внешняя мотивация	внутренняя мотивация	внешняя мотивация
1. Анализ внутренних мотивов	2,2	0,5	2,1	0,7
2. Анализ внешних мотивов	2,4	1,3	2,2	1,0
3. Анализ внутренних и внешних мотивов	2,5	1,0	2,1	1,2
4. Контрольная	2,3	2,0	2,3	1,0

Как видно из таблицы 2, значимые различия в оценке привлекательности задач для групп с разной мотивацией получены только в тех случаях, если испытуемые анализируют мотивы своего поведения. Испытуемые из группы с внешней мотивацией, которые не проводят такого анализа, оценивают задачи так же высоко, как и испытуемые,

решающие эти задачи без мотивации отметкой. Следовательно, анализ некоторых аспектов экспериментальной ситуации оказывает определенное влияние на показатели аффективного компонента социальной установки.

Таблица 2

Группы	Расхождение	t =	P <
1. Анализ внутренних мотивов	1,7	3,26	0,01
2. Анализ внешних мотивов	1,1	2,07	0,05
3. Анализ внутренних и внешних мотивов	1,5	2,83	0,01
4. Контрольная	0,3	0,94	0,2

Следует отметить, что величина первого показателя социальной установки контрольной группы с внешней мотивацией статистически значимо отличается от показателей других групп с внешней мотивацией ($p < 0,05$).

Согласно таблице 3, ослабление желаний решать задачи статистически значимо для всех групп с внешней мотивацией кроме одной, которая анализировала как внешние, так и внутренние мотивы поведения. Однако, если сравнить среднее значение второго показателя, общее для всех групп с внутренней мотивацией ($M = 2,1$), с соответствующим параметром для групп с внутренней мотивацией (среднее значение равно 0,9), то различие между ними будет статистически значимым ($t = 2,26$, $P > 0,05$). Таким образом, исполнение внешне мотивированного поведения может вести к ослаблению внутренних познавательных мотивационных компонентов.

Таблица 3

Группы	Расхождение	t =	P <
1. Анализ внутренних мотивов	1,4	2,75	0,05
2. Анализ внешних мотивов	1,2	2,45	0,05
3. Анализ внутренних и внешних мотивов	0,9	1,71	0,10
4. Контрольная	1,3	2,35	0,05

Следует отметить, что величины социальных установок групп испытуемых, которые анализируют внутренние мотивы своего поведения, несколько отличаются от социальных установок тех субъектов, которые анализируют только внешнее принуждение или оба аспекта экспериментальной ситуации. Однако эти различия не достигают уровня ста-

тистической значимости. Как видно, изменение шкальных позиций субъектов происходит после действия процессов осознания вне зависимости от направленности анализа экспериментальной ситуации.

На основе полученных результатов можно сделать вывод, что процессы осознания оказывают определенное влияние на шкальные ответы испытуемых. Это влияние имеет место в тех случаях, когда внутреннее состояние недостаточно определено для самих индивидов и имеются внешние причины, которые могут оправдывать включение индивида в поведение. В случаях, когда внутренние состояния более ясны и нет сильных внешних стимулов, влияющих на атрибутивные процессы, величины социальных установок не изменяются из-за действия процессов анализа и осознания (в таких условиях были наши испытуемые из групп с внутренней мотивацией).

Интересно отметить тот факт, что применение системы отметок в виде средства стимулирования познавательной активности осознается учащимися как принуждение только при направленном анализе ими этого аспекта экспериментальной ситуации. Однако наличие внешнего стимула (оценки преподавателя) оказывает подрывающее влияние на внутренний интерес к познавательной активности вне зависимости от того, осознается или нет индивидом принуждение в учебной ситуации.

Как было отмечено выше, внутренние мотивированная познавательная деятельность формируется на совершенно отличной от внешне мотивированной познавательной деятельности потребностной основе; если в первом случае действиями индивида движет потребность познания, то во втором случае поведение выполняется для достижения внешней к познанию цели и опирается на другие потребности человека. По нашему предположению, регулирование этих деятельностей происходит на основе принципиально отличных установок поведения. Актуализация установок внешне мотивированного поведения зависит от восприятия индивидом соответствующего мотивационного контекста ситуации и происходит неосознанно для субъекта поведения. При частом применении внешней стимуляции возможно фиксирование установки внешне мотивированного познавательного поведения, после чего соответствующая познавательная активность будет проявляться только в случае актуализации этой установки из-за наличия в ситуации достаточно сильных для включения индивида в поведение причин. В нашем исследовании проявилось действие подобной установки, зафиксированной в результате частого и длительного применения отметки как внешне стимулирующего средства. Испытуемые, решавшие задачи в ситуации оценки отметкой, впоследствии проявляли мало желания работать с ними без внешней стимуляции. У испытуемых из групп с внутренней мотивацией не происходила актуализация установки внешне мотивированного поведения, основным побудителем их действий являлся познавательный мотив. Учащиеся из групп с внутренней мотивацией дают высокую оценку задачам и выражают достаточно сильное желание работать с ними. Трудно предположить, что в этих обстоятельствах проявляется действие фиксированной установки той же силы, что и установка внешне мотивированного поведения.

Как показывают исследования, актуализация установки внешне мотивированного поведения ведет к выбору более легких задач, хотя индивиды при наличии внешне стимулирующих причин проявляют большую активность, но она низкого качества, стереотипна и полна ошибок [9]. Интересно, что в ситуации, где нет внешних стимулов, субъекты действуют по ассоциированным с установкой направлениям [14].

При внутренне мотивированном поведении индивидом предпочитают сложные проблемы, часты оригинальные и творческие решения задач [15].

Таким образом, подрывающее влияние гетерогенной мотивации на интерес учащихся к познавательной активности в четвертом классе средней школы поднимает вопрос о необходимости ограничения роли внешней мотивации в стимулировании учебной деятельности. Внешняя стимуляция должна применяться только тогда, когда она действительно необходима. Величина внешней мотивации должна быть достаточной лишь для побуждения к действию и не более, ее следует использовать на начальных этапах и постепенно уменьшать пределы ее применения. Внешнее подкрепление необходимо в тех случаях, когда: а) нет первоначального внутреннего интереса; б) награда обеспечивает индивида новой информацией о его способностях (возможностях), тем самым повышая чувство компетентности (награда имеет не прагматическое, а информативное значение) [5]. По мере снижения внешнего подкрепления следует организовать такие ситуации, в которых значительное место будет уделено внутреннему подкреплению. Поэтому должны быть изучены и выделены мотивационные компоненты внутренне мотивированных деятельностей.

Один из требующих объяснения результатов нашего исследования — несогласованность аффективного и интенционального компонентов социальной установки; индивиды из группы с внешней мотивацией дают высокую оценку привлекательности задач, но в то же время не выражают желания работать с ними. Аналогичное несоответствие часто встречается в аттитюдных исследованиях, когда в измерениях аффективного компонента социальной установки не отражается ослабление мотивации поведения, о чем свидетельствуют изменения поведенческой интенции или реального поведения. Поведенческие эффекты при этом более часты и сильны [13].

Согласно некоторым работам, индивиды констатируют существование новых состояний только после интерпретации мотивов их собственных действий [10]. Следует думать, что ослабление мотивации в наших опытах протекает незаметно для испытуемых и отражается в шкальных позициях после анализа ими некоторых аспектов экспериментальной ситуации, т. е. после начала активного действия процессов осознания. Зарубежные исследователи теории атрибуции Р. Нисбетт, Т. Вильсон считают, что люди не имеют доступа к атрибутивным процессам, в крайнем случае к их результатам, в том числе к новым внутренним состояниям [13], [16]. Наличие вербальных самоотчетов обязательно говорит о непосредственном доступе к когнитивным процессам, люди больше опираются на объяснительную систему сознания, которая может быть независима от процессов, опосредствующих поведение [13]. Ответы на самоотчеты больше являются функцией «имплицитных» каузальных теорий о детерминации поведения [16], поэтому заключения объяснительной системы корректны только тогда, когда стимулы, вызывающие внутренние состояния, наличествуют в памяти и воспринимаются как возможные причины этих состояний [15].

Как было показано в наших опытах, отражение изменения мотивации в аффективном компоненте социальной установки становится возможным, благодаря действию объяснительных процессов сознания. Является ли это непосредственным отражением изменения установки поведения?

Как известно, установочное отношение принятия — непринятия, измерение которого осуществляется с помощью шкальных самоотче-

тов, формируется и становится феноменом сознания при участии обратного воздействия процессов сознания [3]. Согласно данным, приведенным выше, процессы осознания могут иметь различные последствия в изменениях социальных установок, поэтому можно предположить, что шкальные показатели установок не всегда являются адекватным отражением внутренних состояний индивида. Установка оказывается представленной в сознании только опосредствованно, вторично через ту активность, которую она развивает, или те модификации психического состояния, которые она обуславливает, но ни эта активность, ни эти состояния не являются установками [6].

Таким образом, применение отметки как внешне стимулирующего средства в организации учебной активности школьников может иметь подрывающее влияние на их интерес к познавательной активности. При этом ослабление мотивации будет отражаться только в реальном поведении, а вербально учащиеся будут констатировать интерес к учебным задачам.

Опора на внешнюю мотивацию в учебно-воспитательном процессе может вести к формированию определенной установки учебной деятельности, актуализация которой будет возможна только в случае наличия в учебной ситуации внешне стимулирующих факторов достаточной силы. Без такого внешнего принуждения соответствующая установка познавательная деятельность не будет проявляться. Естественно, в таких обстоятельствах не формируются собственные мотивационные компоненты познавательной активности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амонашвили Ш. А. Психолого-дидактические особенности оценки как компонента учебной деятельности. «Вопросы психологии», 1975, № 4.
2. Маркова А. К., Орлов А. Б., Фридман Л. М. Мотивация учения и ее воспитание у школьников. М., 1983.
3. Надирашвили Ш. А. Особенности закономерностей действия установки на различных уровнях активности человека. В сб.: «Психологические исследования, посвященные 85-летию со дня рождения Д. Н. Узнадзе». Тбилиси, 1973.
4. Прангишвили А. С. Проблема установки на современном уровне разработки. В сб.: «Психологические исследования». Тбилиси, 1973.
5. Трусов В. П. Социально-психологические исследования когнитивных процессов. Л., 1980.
6. Чхартишвили Ш. Н. Некоторые спорные проблемы психологии установки. Тбилиси, 1971.
7. Чхартишвили Ш. Н. Мотивационные формы учения. «Школа и жизнь», 1975, № 12 (на груз. языке).
8. Юркевич В. С. Развитие начальных уровней познавательной активности у школьника. «Вопросы психологии», 1980, № 2.
9. Condry G. Enemies of exploration-selfinitiated versus other-initiated learning. *Journal of personality and social psychology*. 1977, v.35, pp. 459—477.
10. Kruglanski A. W., Alon S., Levis T. Retrospective misattribution and task enjoyment. *Journal of experimental social psychology*, 1972, № 8 pp. 493—501.
11. Leppen M. R., Green D., Nisbett R. E. Undermining children's intrinsic interest with extrinsic rewards. *Journal of personality and social psychology*. 1973, v. 38, pp. 129—137.

12. Lepper M. R., Green D. Turning play into work: effects of adult surveillance and extrinsic reward on children's intrinsic motivation. *Journal of personality and social psychology* 1975, v. 31, pp. 479—485.
13. Nisbett R. E., Wilson T. D. Telling more than we can know. Verbal reports on mental processes. *Psychological review* 1977, v 84, pp. 231—259.
14. Pittman T. S., Emery J., Boggiano K. Intrinsic and extrinsic motivational orientations: reward-induced changes in preference of complexity. *Journal of personality and social psychology* 1982. v 42, pp. 789—797.
15. Shapira T. Expectancy determinants of intrinsically motivated behaviour. *Journal of personality and social psychology*. 1976, v. 34. pp. 1235—1244.
16. Wilson T. D., Hull J., Johnson G. Awareness and self-perception: verbal reports of internal states. *Journal of personality and social psychology*. 1981, v. 40, pp. 53—71.

Представлена Институтом психологии им. Д. Н. Узнадзе АН
Грузинской ССР

И. В. ИМЕДАДЗЕ

НЕКОТОРЫЕ ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ А. Н. ЛЕОНТЬЕВА

Теория деятельности, наибольший вклад в создание которой внес виднейший советский психолог А. Н. Леонтьев, уже давно является предметом пристального внимания и живого интереса со стороны представителей школы Д. Н. Узнадзе. Это вполне понятно, поскольку и теория установки, и теория деятельности имеют претензию на статус общепсихологической концепции, разработанной на единой для них обеих методологической основе марксистской философии. Уже в начале 50-х годов в грузинской психологии появились первые оценки теории деятельности. В монографических исследованиях З. И. Ходжава и Ш. Н. Чхартишвили дан развернутый критический анализ теоретических взглядов А. Н. Леонтьева [26; 27]. Некоторые критические замечания, высказанные ими, не потеряли своего значения и поныне. Вместе с тем можно проследить и определенное влияние идей А. Н. Леонтьева на некоторые теоретические разработки грузинских психологов. Так, модели структуры поведения З. Ходжава и Ш. Н. Чхартишвили, несомненно, несут на себе отпечаток влияния структуры деятельность—действие—операция, представленной в работах А. Н. Леонтьева. И хотя природа структурных единиц активности и критерии их выделения трактуются представителями теории установки иначе, чем это делает А. Н. Леонтьев, сам принцип структурности активности и поиски соответствующих структурных элементов были, несомненно, стимулированы изысканиями в этом направлении, осуществленными в рамках теории деятельности¹.

Здесь невозможно уделить должного внимания анализу всех нюансов взаимопроникновения идей и схем, разработанных в теории установки и теории деятельности². Однако необходимо констатировать, что новый этап во взаимоотношениях этих концепций начинается в 70-е годы. Резко возрастает степень взаимной заинтересованности. Не последнюю роль в этом, очевидно, сыграли известные статьи А. Н. Леонтьева, из которых в дальнейшем родилась его последняя книга [16]. Результатом серьезного и заинтересованного отношения со стороны грузинских психологов стала острая дискуссия по проблемам теории деятельности на Боржомской конференции в 1979 г. В последнее время появился целый ряд исследований, авторы которых с позиций отстаиваемых ими теорий дают интересный анализ оппонированных концепций, оценивая друг друга довольно критически. Вместе с тем делаются серьезные попытки разобраться в общих и отличительных осо-

¹ Вопрос о том, как можно реализовать модель структуры поведения в теории установки, подробно рассмотрен нами в исследовании «Структура деятельности и теория установки» [11].

² Заинтересованный этими вопросами читатель может многое почерпнуть для себя из работы А. С. Прангшвили [20].

бенностях этих теорий, найти пункты соприкосновения, понять, осмыслить и по возможности ассимилировать все лучшее, что в них заложено [3;5; 9; 11; 12; 21; 24; 28]. Данное исследование полностью укладывается в русло подобных разработок.

Понятие установки и понятие деятельности на первый взгляд имеют одинаковую методологическую нагрузку — оба внесены в психологию с целью преодоления «постулата непосредственности». В последней своей книге А. Н. Леонтьев признал, что его теория как общепсихологическая концепция призвана решить «задачу» Д. Н. Узнадзе. Эта задача, по А. Н. Леонтьеву, сводится к преодолению двучленной схемы анализа S—R, согласно которой воздействие объекта непосредственно вызывает текущие состояния субъекта. А. Н. Леонтьев предлагает трехчленную схему, опосредующим звеном в которой будет выступать деятельность [16].

Д. Н. Узнадзе также требует пересмотра двучленной схемы «среда — поведение» и замены ее трехчленной. В интерпретации Д. Н. Узнадзе, она выглядит так: среда — субъект (установка) — поведение [22, с. 89]. При такой трактовке трехчленной схемы установка выступает в качестве универсального опосредующего звена. Она опосредует как саму активность (поведение, деятельность), так и сознание, ибо сознание понимается как явление, возникающее и функционирующее исключительно внутри поведения (деятельности) и для поведения. Сознание, если можно так выразиться, является рабочим органом поведения. Необходимость осознания чего-то возникает в процессе осуществления поведения и зависит от конкретных условий его протекания. Более подробно об этом пойдет речь ниже в связи с проблемой осознания и теорией объективации. Тут же мы хотим вернуться к вопросу о деятельности как опосредующем звене. Дело в том, что если в приведенной схеме Д. Н. Узнадзе установку заменить деятельностью, то получим схему среда—деятельность — деятельность. Стало быть, получаем положение — деятельность опосредует деятельность — тавтологичное по форме и не понятное по смыслу. Вероятнее всего, именно это обстоятельство и служит источником скептицизма представителей школы Д. Н. Узнадзе в отношении методологического потенциала категории деятельности в том случае, когда она выступает в качестве звена, опосредующего двучленную схему.

Поэтому, должно быть, права М. С. Балиашвили, когда полагает, что схема, по которой реально работает теория деятельности, имеет следующий характер: О-Д-С (Объект—деятельность—сознание) [5]. Но в таком случае получается, что основной задачей теории деятельности является объяснение порождения и функционирования сознания, иными словами, она представляет собой теорию сознания. Мы не будем более останавливаться на этом аспекте взаимоотношений теории установки и теории деятельности, поскольку он достаточно подробно освещен в указанном исследовании М. С. Балиашвили.

В данном исследовании на первый план будет выдвинут вопрос о деятельности как предмете исследования, о том, как описывается и объясняется явление деятельности в концепции А. Н. Леонтьева и его последователей. Приходится констатировать, что и тут для представителей грузинской психологии многое остается неясным. Прежде всего, нам представляется, что установление взаимопонимания между сторонниками теории установки и теории деятельности во многом осложняется обстоятельствами чисто терминологического характера. Дело в том, что в грузинском языке нет слова, прямо соответствующего русскому слову деятельность. В поисках грузинского эквивалента дея-

тельности было предложено несколько терминов, в частности, მოღვაწეობა, საქმიანობა, ქმედება. В каждом из них фиксируется определенный характер активности. При этом, первые два термина явно соотносятся только с активностью человека, более того, с наивысшими, типично социальными его формами. Так, совершенно невозможно охарактеризовать ими активность животного. Невозможно это сделать и в отношении таких чисто интрогенных форм деятельности, как игра, развлечение и пр. Между тем, согласно концепции А. Н. Леонтьева, с момента зарождения психики в филогенезе все, что делает живое существо, есть деятельность. Деятельностью является и активность человека и активность животного. Деятельность возникает там, где возникает психическое отражение. Обсуждая вопрос о развитии психики, А. Н. Леонтьев постоянно говорит о деятельности животных, находящихся на разных ступенях филогенетической иерархии [15].

В этом смысле термин ქმედება носит более нейтральный характер, приближаясь по своему содержанию к термину активность³. Таким образом, фиксация в термине деятельность содержания, соответствующего терминам მოღვაწეობა и საქმიანობა, может повлечь за собой подмену предмета исследования, неадекватную идентификацию реальности, изучение которой является целью теории деятельности. Необходимо подчеркнуть, что эту реальность в грузинском языке наиболее адекватно, полно и точно выражает слово и термин ქცევა, что буквально переводится как поведение. Далее мы убедимся в том, что содержание, вкладываемое в понятие поведения в школе Д. Н. Узнадзе, мало чем отличается от характеристик деятельности, осуществленных А. Н. Леонтьевым и его последователями. Однако принципиальное неприятие А. Н. Леонтьевым и психологами его ориентации поведения в качестве предмета исследования побудило грузинских психологов к поискам иных терминов, адекватных деятельности, и не позволило им с самого же начала решиться на содержательную идентификацию понятия поведения и деятельности. Сделать этот шаг необходимо, хотя и непросто, так как А. Н. Леонтьев специально предупреждает, что в его теории «речь идет именно о деятельности, а не о поведении и не о тех первичных физиологических процессах, которые реализуют деятельность. Дело в том, что вычленяемые анализом «единицы» и язык, с помощью которых описываются поведенческие, церебральные или логические процессы, с одной стороны, и предметная деятельность — с другой, не совпадают между собой». [16, с. 80]. К сожалению, ни сам А. Н. Леонтьев, ни другие представители теории деятельности не уточняют содержания, вкладываемого ими в термин поведение. Однако весь контекст их исследований позволяет предположить, что столь негативное отношение со стороны представителей теории деятельности понятие поведения заслужило исключительно по причине своей вероятной зараженности «бациллой» бихевиоризма, в котором единицы анализа и язык описания поведения действительно не совпадают с аналогичными характеристиками предметной деятельности. Но то обстоятельство, что понятие поведения стало центральным в бихевиористической психологии, еще не основание ни для его игнорации, ни для его замены другим термином. Ведь, если на то пошло, совершенно очевидно, как трудно (если вообще возможно) найти сегодня в психологии абсолютно стерильные, не отягощенные ассоциациями с какими-то неприемлемыми

³ В этой связи представляется показательным, что на английский язык слово деятельность самим А. Н. Леонтьевым переводится как (активность). См. заглавие книги: Деятельность. Сознание. Личность [16].

для нас теориями и направлениями термины и понятия. В этой связи нелишне напомнить, что и само понятие предметной деятельности впервые введено в науку Гегелем и тем самым в известной мере овеяно духом его философского учения.

Но дело ведь не в термине, а в содержании. А если обратиться к содержанию, то выяснится, что понятие поведения в теории Д. Н. Узнадзе не имеет ничего общего с его бихевиористической трактовкой. Более того, очерчивая для себя ту реальность, которую охватывает понятие поведения, Д. Н. Узнадзе отверг все варианты интерпретаций в духе бихевиоризма. Молекулярное поведение, описываемое в терминах $S-R$, согласно Д. Н. Узнадзе, попросту не является предметом изучения психологии. Подобный подход к поведению оправдан в физиологии как в науке, изучающей рефлексы [23]. В психологии поведение нельзя сводить лишь к объективно наблюдаемой последовательности движений, к внешнему выражению того, что в действительности «делается». «В этом случае и в этом смысле мы могли бы говорить о физическом поведении. Этика и криминалистика, конечно, имеют в виду это физическое поведение и интересуются его достоинствами и недостатками» [23, с. 401]. Но термином поведения можно и должно описать такую реальность, которая является важнейшим объектом психологического исследования. В этой связи Д. Н. Узнадзе пишет о том, что «поведение как физическая данность, как комплекс определенных движений вовсе не является поведением. Психологически этот комплекс может считаться поведением только в том случае, когда он переживается как носитель определенного смысла, значения, ценности. В поведение его превращает именно этот смысл, эта ценность, это значение. Без этого оно было бы простым физическим фактом, изучение которого во всяком случае меньше всего спрашивается с психологии» [23, с. 402]. Согласно Д. Н. Узнадзе, поведение, как предмет психологического исследования, представляет собой сложный, молярный вид активности, который всегда реализует определенное отношение субъекта к среде. Без учета субъекта и без учета среды принципиально невозможно объяснить, понять и раскрыть его психологическую сущность [23, с. 332]. Более того, субъективные и объективные моменты представлены в поведении в неразрывном единстве; поведение — это сплав субъективного и объективного. Поэтому объяснить поведение для психологии означает найти психологический механизм, обеспечивающий порождение и функционирование этой сложной системы. На описательном уровне в поведении можно выделить целый ряд структурных элементов, единство которых и составляет психологическую картину поведения. Различные соотношения этих элементов создают своеобразные формы поведения; их можно и нужно классифицировать и систематизировать.

Для человека, хорошо знакомого с теориями, о взаимоотношении которых идет речь, нетрудно заметить, что характеристики поведения в теории установки Д. Н. Узнадзе и деятельности в концепции А. Н. Леонтьева во многом сходны, а в существенных моментах и идентичны. Так, поведение (Д. Н. Узнадзе) и деятельность (А. Н. Леонтьев) являются реализацией определенного отношения субъекта к действительности. Поведение, как и деятельность, является предметным. Как известно, принцип предметности для теории деятельности является основополагающим и составляет, по выражению В. В. Давыдова, ядро теории деятельности [6]. Если активность является деятельностью, то она должна быть направлена на какой-то предмет, который, отражаясь субъектом, определяет, что и как будет делаться. Д. Н. Узнадзе так-

же придает предметности поведения самое существенное значение. Чтобы показать это, достаточно, наверное, сослаться хотя бы на следующее высказывание автора теории установки: «То, какие силы приведет субъект в действие, каково будет его действие, зависит от нужного субъекту предмета, на который он направляет свои силы: особенности действия, активности, поведения определяются предметом. Активность всегда имеет предметный характер, беспредметное действие всегда было бы хаотично, бессмысленно, лишено всякой определенности, так что никто и не смог бы его назвать поведением» [23, с. 332]. Предмет потребности, предметная действительность определяют ситуацию удовлетворения потребности и, тем самым, входят в состав установки в качестве ее объективного фактора.

Не нужно больших усилий, чтобы заметить, как созвучны позиции Д. Н. Узнадзе и А. Н. Леонтьева в вопросе о предметности поведения и деятельности. Правда, среди грузинских психологов нередко высказывалось мнение о том, что в теории деятельности происходит определенная гипертрофия принципа предметности. В этом пункте представители теории установки, пожалуй, солидарны с мнением К. А. Абульхановой-Славской, которая не без основания считает, что в теории деятельности принцип предметности поглотил субъекта деятельности [1; 2].

Далее можно указать на то, что в обеих теориях источником поведения и деятельности постулирована потребность. Взаимодействие потребности с предметным миром, встреча потребности с предметом и создает возможность осуществления поведения (деятельности) [12].

Как в теории Д. Н. Узнадзе, так и в теории А. Н. Леонтьева реализуется принцип соответствия мотива и поведения (деятельности). Поведение и деятельность вычлняются по критерию мотива. Мотив определяет содержательную характеристику активности. Каков мотив, таково и поведение (деятельность) [10].

В обеих теориях поведение и деятельность рассматриваются как сложная система, имеющая свою структуру, состоящую из соподчиненных элементов [11].

Сказанное представляется достаточным для того, чтобы убедиться в том, что поведение в теории установки и деятельность в теории деятельности имеют целый ряд одинаковых характеристик и существенных признаков. Данное обстоятельство позволяет заключить, что указанными терминами Д. Н. Узнадзе и А. Н. Леонтьев обозначали одну и ту же реальность, эмпирию. Оба автора пытались описать и объяснить одно и то же явление, используя для его обозначения разные термины: один — поведение, другой — деятельность. Деятельность не является какой-то особой, своеобразной формой активности, которую бы не изучали представители школы установки, исследуя поведение. Поэтому, очевидно, не стоит особенно заострять вопрос о грузинском эквиваленте термина деятельность. Как бы этот термин не переводился, следует постоянно помнить, что деятельность, о которой говорится в концепции А. И. Леонтьева, представляет собой, по существу, то же самое явление, которое исследовалось Д. Н. Узнадзе и его учениками при изучении поведения. Именно единство предмета исследования и дает возможность производить сравнительный анализ этих теорий.

Теперь нам предстоит непосредственно обсудить вопрос о том, как же описывается и объясняется деятельность в концепции А. Н. Леонтьева. Вопрос об описании деятельности сводится, по существу, к проблеме структуры деятельности. Анализ позволяет выделить две триады явлений, составляющих эту структуру и определяющих друг друга.

Первая триада: деятельность—действие—операция; вторая: мотив—цель—условия. Причем парные элементы триад четко соотносятся друг с другом по следующей закономерности — наличие вторых является критерием для вычленения первых.

Деятельность представляет собой сложный процесс взаимодействия субъекта со средой. Главное, что отличает одну конкретную деятельность от другой, состоит в различии их предметов. Предмет, удовлетворяющий потребность, предмет, в котором потребность конкретизируется, понимается А. Н. Леонтьевым как мотив. Следовательно, «...понятие деятельности необходимо связано с понятием мотива. Деятельности без мотива не бывает, «немотивированная» деятельность — это деятельность, не лишенная мотива, а деятельность с субъективно и объективно скрытым мотивом» [16, с. 102]. Мотив может быть как сознательным, так и бессознательным. В концепции не уточняется, в какой форме отражения дан бессознательный мотив. Определенные трудности возникают и при уточнении аналогичного статуса сознательного мотива. Подробно о понятии мотива в анализируемой концепции мы поговорим ниже, тут же остановимся на вопросе взаимоотношения понятий «мотив» и «цель», т. к. именно тут, как будет показано в дальнейшем, заложена одна из основных трудностей концепции.

Основным критерием, отличающим процесс* деятельности от процесса действия, является то, что в деятельности мотив и цель совпадают друг с другом, а в действии нет. То же самое можно выразить в терминах побуждения и направления активности. Активность побуждается мотивом и направлена на определенный результат—цель. Если предмет, который побуждает — мотив, есть одновременно и то, что направляет или на что направлена активность—т. е. цель, то мы имеем дело с деятельностью. Тогда, когда активность направлена на другой предмет, другую цель, перед нами предстает процесс, называемый действием. В первом случае мотив и цель являются одним и тем же психологическим явлением, они совпадают.

Деятельность всегда строится из действий. «Человеческая деятельность не существует иначе, как в форме действия или цепи действий» [16, с. 104]. Вместе с тем, хотя действие и является основной «образующей» единицей человеческой деятельности, оно представляет собой процесс, характеризующийся относительной самостоятельностью. Это выражается в том, что одна и та же деятельность может осуществляться различными действиями, а одно и то же действие может включаться в различные формы деятельности. Всякая «сколько-нибудь развернутая деятельность предполагает достижение ряда конкретных целей, из числа которых некоторые связаны между собой жесткой последовательностью. Иначе говоря, деятельность обычно осуществляется некоторой совокупностью действий, подчиняющихся частным целям, которые могут выделяться из общей цели; при этом случай, характерный для более высоких ступеней развития, состоит в том, что роль общей цели выполняет осознанный мотив, превращающийся благодаря его осознанности в мотив-цель» [16, с. 105].

Автор приводит следующий пример. Предположим, что у нас возникает определенная цель — прибыть в пункт А, и мы начинаем это делать. Очевидно, что данное действие может иметь совершенно разные мотивы и, следовательно, данное действие может реализовать совершенно разные деятельности. Значит, когда мы анализируем какую-то активность, то со стороны ее отношения к мотиву она будет выступать в качестве деятельности, а как подчиненная цели — в ка-

честве действия. Определителем конкретного вида деятельности является мотив, а конституционным элементом действия — цель.

Третьими парными элементами приведённых выше триад являются операции и условия осуществления действия. Действие всегда осуществляется в конкретной ситуации в конкретных условиях среды. «Поэтому помимо своего интенционального аспекта (что должно быть достигнуто) действие имеет и свой операционный аспект (как, каким способом это может быть достигнуто), который определяется не самой по себе целью, а объективно-предметными условиями ее достижения. Иными словами, осуществляющее действие отвечает задаче; задача — это и есть цель, данная в определенных условиях. Поэтому действие имеет особое качество, особую его «образующую», а именно способы, какими оно осуществляется» [16, с. 107]. Способы осуществления действия А. Н. Леонтьев называет операциями.

Операции, в отличие от действий, не имеют цели. Они определяются условиями осуществления действия. Если, предположим, в процессе осуществления действия внезапно изменяется условие среды, то (в случае, если эти изменения не повлекут за собой смены цели действия) данное действие будет продолжаться, однако уже другим операционным составом, т. е. субъект будет стремиться к достижению той же цели, но другими средствами.

Например, если возникает цель физически расчленив предмет, то данное действие в одном случае может осуществляться операцией резания, а в другом — операцией пиления.

Каждая операция является результатом преобразования действия, которое происходит в результате его включения в другое действие и его «технизации». Очевидно, можно говорить о том, что процесс формирования операции есть по сути дела процесс формирования навыка. На примере, который приводит сам автор, можно проследить процесс формирования операций, необходимых для успешного управления автомобилем. «Первоначально каждая операция, например, переключение передач, формируется как действие, подчиненное именно этой цели и имеющее свою сознательную «ориентировочную основу». В дальнейшем это действие включается в другое действие, имеющее сложный операционный состав, например, в изменение режима движения автомобиля. Теперь переключение передач становится одним из способов его выполнения — операцией, его реализующей, и оно уже не может осуществляться в качестве целенаправленного сознательного процесса. Его цель уже реально не выделяется и не может выделяться водителем, для него переключение передач психологически как бы вовсе перестает существовать. Он делает другое: трогает автомобиль с места, берет круглые подьемы, ведет автомобиль накатом, останавливает его в заданном месте и т. п.» [16, с. 108].

В концепции А. Н. Леонтьева, как можно видеть, достаточно подробно разработана психологическая структура деятельности. Поэтому мы попытаемся подвергнуть ее всестороннему критическому анализу с тем, чтобы выделить те позитивные мысли и теоретические находки автора, которые несомненно должны найти свое отражение в любой другой модели психологической структуры деятельности (поведения).

Начнем с понятия мотива, которое, несомненно, является центральным в анализируемой концепции. Но мотив неразрывно связан с понятием потребности, поэтому прежде всего эти понятия и станут предметом обсуждения.

Согласно А. Н. Леонтьеву, мотив — это предмет, то объективное, которое отвечает потребности. Мотив выполняет, с одной стороны, фун-

кции побуждения и направления деятельности, а с другой — функцию смыслообразования. Что касается понятия потребности, то Леонтьев различает потребность как внутреннее условие и предпосылку деятельности и потребность — как то, что направляет и регулирует деятельность. Потребность, не нашедшая свой предмет, не может служить основой деятельности. «Лишь в результате ее «встречи» с отвечающим ей предметом она впервые становится способной направлять и регулировать деятельность» [16, с. 89]. И далее, только в результате обнаружения потребностью своего предмета, встречи потребности с предметом, «потребность приобретает свою предметность, а воспринимаемый (представляемый, мыслимый) предмет — свою побудительную и направляющую функции, т. е. становится мотивом [16, с. 190].

Первое, что бросается в глаза, это то, что предмет потребности, т. е. мотив, и сама опредмеченная потребность выполняет одни и те же функции. Потребности побуждают, направляют, регулируют деятельность. Мотивы делают то же самое. Закономерно возникает вопрос: не являются ли в таком случае потребность и мотив одним и тем же? Нельзя ли определить мотив как опредмеченную потребность? Здесь, очевидно, прежде всего следует разобраться в том, что именно обозначает понятие предмета потребности.

Авторский текст, на наш взгляд, допускает две интерпретации. В первом случае дело касается того, что «в самом потребностном состоянии субъекта предмет, который способен удовлетворить потребность, жестко не записан. До своего первого удовлетворения потребность «не знает» своего предмета, он еще должен быть обнаружен» [16, с. 190]. «В качестве определителей конкретной деятельности потребности могут выступать только своим предметным содержанием, а это содержание прямо в них не заложено, и, следовательно, не может быть из них выведено» [16, с. 193].

Итак, существуют т. н. потребностные состояния, которые не являются собственно психологическим феноменом потребности, так как в них не дан соответствующий им предмет; они лишь условие, предпосылка деятельности. В этом случае «потребность выступает лишь как состояние нужды организма, которое само по себе не способно вызвать никакой определенно направленной деятельности; ее функция ограничивается активацией соответствующих биологических отправлений и общим возбуждением двигательной сферы, проявляющимся в ненаправленных поисковых движениях» [16, с. 87].

Трудно сказать, что вообще подразумевается под принципами «первого удовлетворения» и «встречи потребности и предмета» и по отношению к каким потребностям они вообще могут быть применены. Если имеются в виду первичные, витальные потребности, с которыми организм появляется на свет, то вряд ли это правомерно. Организм не рождается лишь с нуждами, т. е. предпосылками к поведению, а с готовыми, т. е. опредмеченными потребностями, с самого же начала направляющими его на предмет своего удовлетворения. Организм не постепенно научается находить предмет своего удовлетворения, а изначально обращается именно к тому, что может удовлетворить его потребность [23, с. 367]. Это положение подтверждается специальными экспериментами над животными [19; 27]. Отстаивание принципа «первого удовлетворения» по отношению к первичным витальным потребностям порождает прямую опасность соскальзывания на методологически совершенно неприемлемую теоретическую позицию, которую в свое время Д. Н. Узнадзе назвал «эмпирическим постулатом» [23].

Согласно этому постулату, живое существо без предварительного научения не в состоянии выделить в среде предмет, удовлетворяющий его потребность. Для этого оно вынуждено обратиться к слепому поиску методом «проб и ошибок», в результате чего случайно находит необходимый предмет. Однако в действительности выделение из среды предмета потребности не происходит путем «проб и ошибок». С помощью этого метода происходит обнаружение средств достижения предмета. Сам же предмет безошибочно узнается, и для этого не надо обращаться к слепому перебору всех попадающихся на пути предметов «в надежде» случайной встречи с предметом нужным. Ненаправленные поисковые движения, возникающие как результат действия, не знающего своего предмета состояния нужды, принципиально не могут привести к успеху, так как исключают узнавание нужного предмета. Если потребностное состояние не знает своего предмета, оно и не может найти и узнать его. Однако, поскольку первичные потребности изначально «несут в себе предмет», то и поисковую активность, инициируемую ими, можно назвать ненаправленной лишь условно, имея в виду не отсутствие направленности на предмет потребности, а отсутствие или незнание конкретных путей достижения предмета. Таким образом, в первичных потребностях предмет записан и заложен с самого начала и поэтому нет необходимости их вторичного опредмечивания путем «первого удовлетворения», т. е. акта «встречи потребности и предмета».

Сложности, возникающие перед концепцией А. Н. Леонтьева в этом вопросе, в какой-то мере объективировали и его последователи. Так, В. В. Давыдов специально обсуждает вопрос об общих или поисково-опробывающих движениях, порождаемых нуждой [6;7]. По его мнению, без введения в теорию представления об этих движениях остается неясным, каким образом нужда, встречаясь с предметом, наконец-то становится предметно-определенным состоянием, т. е. потребностью в собственном смысле слова. Ведь именно эта встреча переводит потребность на собственно-психологический уровень, делая ее реальной основой направленной деятельности [16]. А это означает, что ни нужда, ни активируемые ею общие и поисковые движения не достигают психологического уровня. И, следовательно, остается непонятным, как объяснить смысл этих движений. «В данном случае это качество, как и нужду, придется считать лишь условием и предпосылкой деятельности, а не ее неотторжимой психологической характеристикой. Но в итоге необъяснимыми становятся источники активности субъекта и универсальный характер его деятельности» [6, с. 33]. Поэтому В. В. Давыдов считает необходимым включить в сферу психологического изучения природу потребностей-нужд и возникающих на их основе общих, ненаправленных поисковых движений. В. В. Давыдов ставит эту задачу перед всей психологией. Однако правильнее было бы адресовать ее к психологическим концепциям, строящимся на эмпирическом постулате. Ведь хорошо известно, что бихевиористическая психология, реализуемая, в частности, в многочисленных теориях научения, еще со времен Уотсона и Торндайка пытается как-то справиться с этой задачей. Что же касается психологических концепций, основывающихся на постулате «дифференциации целостности», в том числе и теории установки, такая постановка вопроса является методологически неприемлемой [18]. Еще раз повторим, что если нужда — это нечто принципиально лишенное качества предметности, а поисковые движения являются разновидностью деятельности, пусть даже ее «первичной формой», то психологический анализ этой деятельности неминуемо будет

основываться на эмпирическом постулате, подразумеваемом, говоря словами Ш. А. Надирашвили, принципиальную гетерогенность организма и среды. Следовательно, остается необъяснимым и психологический смысл этой деятельности, и то, как в процессе ее реализации узнается нужный предмет, поскольку нужда его «не знает».

На первый взгляд, иначе обстоит дело со вторичными, прижизненно возникающими потребностями. Ведь если у живого существа нет какой-то потребности от рождения, то она, стало быть, формируется в процессе деятельности, в результате потребления предмета, т. е. через встречу потребности с соответствующим предметом. Однако можно показать, что и в этом случае не следует говорить о нахождении потребности своего предмета. Дело в том, что в реальном процессе формирования новой потребности встречаются, контактируют не потребность с собственным предметом, а потребность с предметом irrelevantным, или не специфическим. Ведь если потребность еще не сформирована, то ее специфический предмет, потребляемый субъектом, выступает как неспецифический предмет какой-либо актуальной потребности, обуславливающей всю деятельность и, в частности, данный акт потребления. Эта потребность в свою очередь направлена на потребление внутренне присущего ей предмета, а предмет будущей потребности может выступать либо в качестве промежуточной цели, т. е. средства достижения релевантного предмета, либо в качестве его вынужденного заменителя. Потребление предметов в такой форме и открывает два пути прижизненного формирования потребностей. На первый путь указал сам А. Н. Леонтьев, убедительно раскрыв механизм сдвига мотива на цель. В качестве примера этого пути можно сослаться на поведение подростка, начинающего курить, потому что это считается престижным в его референтной группе, и обнаруживающего впоследствии в себе потребность в курении. Примером второго пути может служить случай, когда человек впервые пьет пиво из-за отсутствия или плохого качества воды. Повторение этого действия может породить потребность в пиве. В обоих примерах происходит формирование новой потребности. Но если в первом случае возникает принципиально новая потребность, то во втором новая потребность как бы вырастает из первой⁴.

Анализ механизма формирования новых потребностей показывает, что не потребности находят свой предмет, а то, что возникновение предмета потребности и есть происхождение самой потребности. Первое удовлетворение, конечно, имеет место и тут, но, впервые удовлетворяясь, эта потребность уже опредмечена. Ведь до этого данный предмет прямо или косвенно удовлетворяет не саму потребность в этом предмете, а какую-то другую потребность субъекта. До этого самой этой потребности и не существует. Не существует и никакой нужды, потребностного состояния, не знающего своего предмета, поскольку объективное наличие нужды означает, что соответствующая предметная потребность уже существует. Почувствовав тягу к курению и впервые выкурив сигарету с удовольствием, подросток, можно считать, впервые удовлетворил новую для него потребность. Этот акт в опре-

⁴ В таких случаях обычно говорят о расширении предметного содержания потребностей [8; 16] или о дифференциации исходной потребности на самостоятельные, но в некотором роде родственные потребности. Эмпирическим критерием односторонности этих потребностей может служить доходящая до определенного предела взаимозаменяемость их специфических предметов [25].

деленном смысле может быть квалифицирован как первая встреча потребности со своим предметом. Однако нельзя утверждать, что данная потребность опредметилась именно в этом акте. Она «знала» свой предмет с того самого момента, как впервые дала о себе знать. Таким образом, потребности, впервые возникающие и впервые удовлетворяющиеся, с самого начала предметны. Это касается как первичных биологических, так и высших психогенных и социогенных потребностей. Следовательно, и в отношении вторичных, приобретенных потребностей принципы «первого удовлетворения» и «встречи потребности с предметом» приобретают несколько иное звучание.

Как первичные, так и вторичные потребности изначально предметны. В них предмет записан и для этого не нужно специального акта встречи потребности с предметом. Но существует и второй вариант того, как понимать опредмечивание потребности. Думается, что в концепции А. Н. Леонтьева этот вариант учтен, хотя и недостаточно четко размежеван с первым. А это сделать необходимо, поскольку если в первом случае говорится о том, отражен ли предмет в самом потребностном состоянии, то во втором случае речь, по-видимому, идет уже о другом. Для иллюстрации последнего можно привести слова И. М. Сеченова, которые, впрочем, с той же целью цитируются самим А. Н. Леонтьевым: «Голод способен поднять животное на ноги, способен придать поискам более или менее страстный характер, но в нем нет никаких элементов, чтобы направить движение в ту или другую сторону и видоизменить его сообразно требованиям и случайностям встреч» [16, с. 87]. Как видно, здесь говорится о конкретной направленности поведения; о том, что в самом потребностном состоянии не заложена информация о том, где, в каких конкретных условиях среды находится данный предмет и какая активность необходима для успешного овладения им. Но все это уже не предмет потребности, точнее, не только предмет потребности, а ситуация удовлетворения потребности, центрируемая предметом. Следовательно, утверждается, что без наличия ситуации поведение не может осуществиться. Однако сама по себе среда, ситуация так же бессильна вызвать поведение, как и потребности. Стало быть, необходима встреча потребности и ситуации. По Д. Н. Узнадзе, такая встреча является условием возникновения установки. Если теперь под встречей потребности и предмета (опредмечивание) понимать встречу потребности и ситуации, то положение вещей, описываемое А. Н. Леонтьевым как необходимое условие возникновения направленной предметной деятельности, мало чем будет отличаться от закономерностей, описанных Д. Н. Узнадзе.

В самом деле, ни потребность (знающая свой предмет), ни ситуация в отдельности вызвать направленную деятельность не могут. Лишь их встреча, соединение создает некое новообразование (опредмеченную, т. е. наполненную полученным из среды содержанием потребность), которое и порождает деятельность. Обозначив это новообразование термином «установка», мы получим следующее суждение: потребность и ситуация, соединяясь, создают установку, которая возникает до деятельности и ложится в ее основу. Так несколько неожиданно некоторые основные положения теории деятельности оказываются прочитанными на языке теории установки.

И это не случайность и не прихоть нашей интерпретации. Такую возможность создает по принципиальному обстоятельству, что и Д. Н. Узнадзе и А. Н. Леонтьев строят свое понимание поведения (деятельности) на одном и том же теоретическом постулате, который гласит, что ни потребность, ни ситуация (предметная действительность) в от-

дельности не могут породить направленного поведения (деятельности). Для этого необходима их встреча (А. Н. Леонтьев), их единство (Д. Н. Узнадзе)⁵. Но для дальнейшего продвижения вперед необходимо раскрыть реальное психологическое содержание того феномена, явления, которое возникает в результате такого «черезвычайного акта». Именно в этом пункте и начинается расхождение точек зрения Д. Н. Узнадзе и А. Н. Леонтьева. Последний полагает, что в этом акте происходит изменение самой потребности или внутри потребности, т. е. опредмечивание потребности. Положение вещей описывается так, будто до появления ситуации потребность не знала своего предмета и не могла вызвать деятельность, а с появлением последнего опредметилась, наполнилась конкретным содержанием из окружающего мира, в силу чего видоизменилась и сама стала реальной основой деятельности.

Существенно иначе ставится данная проблема в теории установки. Основополагающим здесь становится вопрос о том, что среда, предметная действительность, а точнее сказать, ситуация, встречаясь с потребностью, не может входить и не входит в ее состав. Она воздействует на субъект предметно определенной потребности, вызывая его целостную модификацию в соответствии с конкретными условиями ситуации. Это изменение субъекта Д. Н. Узнадзе обозначает термином установка. Таким образом, встреча потребности с ситуацией в теории установки означает не изменение в соответствии с ситуацией самой потребности, а возникновение новой реальности — установки, онтология которой раскрывается не простой суммацией потребности и ситуации, а заключается в модификации всего субъекта как целого, в приведении в состояние готовности определенных жизненных сил. Благодаря этому поведение приобретает целесообразный характер. Стало быть, при объяснении порождения и целесообразного протекания поведения Д. Н. Узнадзе и его последователи обращаются к понятию субъекта и его целостной модификации (установке), представляющим собой некое единство потребности и ситуации. Центр тяжести этой теории приходится на понятие субъекта. В теории же деятельности А. Н. Леонтьева понятие субъекта, вольно или невольно, остается на втором плане. Во всяком случае, порождение конкретно направленной деятельности в этой теории описывается и объясняется только в терминах опредмечивания — распределмечивания потребностей, что не позволяет автору увидеть и распознать в акте опредмечивания потребности ту реальность, которую подметил Д. Н. Узнадзе.

Положение А. Н. Леонтьева о том, что мотивом является предмет потребности, побуждающий и направляющий деятельность, вызвал энергичные возражения многих исследователей [1; 8; 12; 13; 14; 27 и др.]. Особенно много нареканий вызывает вынесенность мотива за пределы субъекта. Отстаивая концепцию А. Н. Леонтьева, А. Г. Асмолов по этому поводу пишет, что: «ни на каком объекте, взятом самом по себе, не написано, что он является мотивом деятельности, и в то же время любой объект может превратиться в мотив (предмет потребности), приобрести такие сверхчувственные системные качества как «характер требования» тогда и только тогда, когда он попадает в определенную систему деятельности» [4, с. 16]. Это возражение было бы вполне приемлемо, когда бы критика касалась того, что, если предмет

⁵ Нетрудно также заметить принципиальную схожесть этой позиции с точкой зрения К. Левина [30].

есть мотив, то он сохраняет свою мотивирующую силу в любых обстоятельствах, становясь как бы постоянным мотивационным фактором. Совершенно прав А. Г. Асмолов, предостерегая от подобного рода интерпретаций. В теории деятельности предмет становится мотивом, только будучи предметом потребности. Но ведь будучи предметом потребности, он продолжает объективно находиться вне субъекта. И даже приобретя благодаря своей связи с потребностью характер требования, он не может выполнять функции мотива, хотя бы той из них, которая касается побуждения.

В поисках аргументации положения о том, что именно предмет потребности, т. е. мотив побуждает деятельность, представители рассматриваемой теории все чаще обращаются к феномену «характера требования» предметов, который был открыт и изучен К. Левиным и его учениками. В этой связи интересно вспомнить, что в своих ранних работах А. Н. Леонтьев, обосновывая свое понимание мотива, не упоминает К. Левина. На это, между прочим, в свое время обратил внимание и Ш. Н. Чхартишвили, отметив, что если бы А. Н. Леонтьев имел в виду нечто похожее на описанный Левиным «характер требования» предметов, он бы непременно указал на это [27]. В своей последней книге А. Н. Леонтьев лишь однажды обращается к понятиям теории Левина, говоря, что потребности могут управлять деятельностью лишь при условии, если они являются предметными. «Отсюда и происходит возможность оборота терминов, который позволил К. Левину говорить о побудительной силе самих предметов» [16, с. 88]. При этом, к сожалению, читатель остается в неведении относительно того, согласен ли автор с таким оборотом терминов; действительно ли именно предметы потребностей побуждают деятельность. Однако, поскольку неоднократно говорится о побудительной функции мотива, а мотив — это предмет потребности, то не остается иного пути, как предположить, что А. Н. Леонтьев согласен с положением о побудительном характере предметов. В одной из своих работ, стараясь пояснить свое понимание мотива, А. Н. Леонтьев приводит пример, фактически описывающий ту же реальность, которую имел в виду Левин, говоря о характере требования предметов. «В ненастный день озябший путник испытывает потребность в тепле. Он чувствует, что продрог, и хочет согреться. Он осматривается вокруг, но нигде не видно ни одной постройки, ни одного огонька, и он продолжает идти вперед. Но вот он замечает разложенный в стороне костер. Тепло костра, представляемое им как то, что даст тепло телу, побуждает его прервать свой путь. Оно как бы движет им, становится мотивом его поведения: путник идет к костру» [17, с. 368]. Тут же А. Н. Леонтьев говорит о том, что для осуществления деятельности недостаточно одной лишь потребности; для этого «необходим объект, который, отвечая потребности, явился бы побудителем деятельности, придав бы ей определенную конкретную направленность» [17, с. 368]. Итак, недвусмысленно утверждается, что предмет, находящийся вне субъекта, будучи мотивом, побуждает деятельность, придает ей конкретную направленность. Создает впечатление, что функции побуждения и направления не очень четко размежеваны друг от друга. Но если направляющая функция предмета вполне очевидна, то рассмотрение предмета (мотива) как реального побудителя деятельности представляется совершенно необоснованным. И то обстоятельство, что некоторые предметы в силу их связи с потребностями наделяются «характером требования», вовсе не доказывает того, что именно они и побуждают деятельность.

В самом деле, хотя К. Левин и говорит о побуждающем характере предметов, но это положение ни в коем случае нельзя понимать буквально, в том смысле, что именно предметы представляют собой побуждающий фактор деятельности. Вопрос о побуждении — всегда вопрос об энергии, о движущем начале активности. Поэтому естественно, что в поисках побудителей деятельности психологи, в том числе, конечно, и К. Левин, обращаются к такому состоянию или состояниям организма, в которых заложена тенденция, импульс к активности. Но если объективно нет предмета, то буквально не будет материала, с которым сможет соприкоснуться побуждаемое этой тенденцией существо. Поэтому К. Левин пишет, что уже существующее состояние напряжения, которое сводится к намерению, потребности или к полю выполненной деятельности, направляется на определенный предмет или происшествие, которое переживается как нечто привлекающее, так что именно эта напряженная система получает теперь господство над моторикой. О таких предметах автор говорит, что они обладают «характером требования». Подобного рода «характеры требования», будучи переживаниями, действуют как силы поля, влияя на психические процессы и поведение «в смысле управления», т. е. дают им определенную направленность [29, с. 318 — 320]. Эти положения К. Левина не оставляют сомнения в том, что «характер требования» предметов указывает на направляющую и регулирующую, но никак не на побуждающую к деятельности функцию предметной деятельности.

К. Левин со всей определенностью пишет о том, что, наделяясь «характером требования», предмет, встречаясь с потребностью или намерением, влечет за собой тенденцию к определенной деятельности. Но тут же подчеркивает, что «связь между характером требования и деятельностью нельзя понимать так, что явление сочетания между ними есть причина деятельности. Даже при потребностях, вытекающих из влечений, при всем значении внешнего возбудителя влечений, энергия деятельности в сущности имеет своим источником известные внутренние напряжения» [29, с. 355]. Итак, предметы способны лишь направлять деятельность, побуждаемую потребностью. Если предметы не даны непосредственно, то, как сказал бы К. Левин, «их активно ищут». Когда же поиск заканчивается успешно, деятельность получает конкретное направление. Вспомним пример с путником. Костер, когда он найден, несомненно, вызывает в путнике переживание, имеющее характер требования. Но это переживание сигнализирует лишь о том, что деятельность получила конкретную направленность. Предмет (в данном случае костер) направляет деятельность, а побуждает ее потребность (в этом примере потребность, вызванная нарушением температурного режима организма).

Таким образом, мотив (если его понимать как предмет потребности) не может выступить в качестве реальной основы деятельности, т. е. побуждать и направлять ее. Взять на себя эту роль может только такая психологическая реальность, которая действительно объединяет в себе побуждающее и направляющее начало деятельности. Каждый раз, когда мы сталкиваемся с феноменом «характера требования», это означает, что произошла встреча всех необходимых условий деятельности, что возник реально действующий динамический фактор, способный организовать деятельность [29, с. 353]. «Левин в этом случае дает фактическое наблюдение, которое соответствует предположению о возникновении установки в определенном направлении лишь у субъекта, имеющего определенную потребность, и при наличии ситуации, необходимой для его удовлетворения» [23, с. 168].

Завершая обсуждение вопроса о том, может ли феномен «характера требования» предметов служить в качестве аргумента в пользу понимания предмета потребности как мотива, побуждающего и направляющего деятельность, не лишено смысла отметить следующее: «характером требования» обладают не только предметы, непосредственно удовлетворяющие потребность (т. е. мотивы по А. Н. Леонтьеву), но и предметы, которые сами не удовлетворяют потребность, но делают возможным или приближают момент удовлетворения, т. е. овладения прямым предметом потребности [29, с. 351]. Последние в теории деятельности выступают в качестве целевых объектов, на которые направлены частные действия, из которых, в свою очередь, складывается деятельность, побуждаемая мотивом. По существу «характером требования» обладает любой предмет или событие, выступающее компонентом ситуации удовлетворения потребности. А это означает, что: если предмет приобрел «характер требования», то отсюда вовсе не следует, что он и есть побудитель деятельности, поскольку очевидно, что целевые объекты лишь направляют действия, но не побуждают их, а тем более, деятельность. Действия, согласно А. Н. Леонтьеву, побуждаются не целью (целевым объектом), а мотивом деятельности. Таким образом, в сказанном мы находим еще одно подтверждение тому, что «характер требования» указывает только на направляющую функцию предметов.

Мы оставляем открытым вопрос о том, что онтологически представляет собой мотив в концепции А. Н. Леонтьева. Он может быть и эмоциональным отражением предмета в потребностном состоянии, но в этом случае он не может быть тем, что направляет деятельность, т. к. для этого необходимо наличие ситуации; он может быть и отражением ситуации удовлетворения потребности, но тогда он не сможет побуждать деятельность, ибо ситуация сама по себе на это не способна; наконец, под мотивом может мыслиться и та реальность, то новообразование, которое возникает в результате встречи потребности и ситуации. Однако в этом случае мотив не будет «тем объективным, что отвечает потребности» или «предметом, в котором потребность находит себя», поскольку то, что возникает как результат встречи потребности и ситуации не есть предмет.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. М., 1980.
2. Абульханова-Славская К. А. Категория деятельности в советской психологии. «Психологический журнал», 1980, т. 1, № 4.
3. Асмолов А. Г. Деятельность и установка. М., 1979.
4. Асмолов А. Г. Основные принципы психологического анализа в теории деятельности. «Вопросы психологии», 1982, № 2.
5. Балиашвили М. С. О взаимоотношении теории установки и теории деятельности. «Мацне», серия философии и психологии, 1982, № 3 (на груз. яз.).
6. Давыдов В. В. Категория деятельности и психического отражения в теории А. Н. Леонтьева. Вестник МГУ. Психология, 1979, № 4.
7. Давыдов А. В., Зинченко В. П., Талызина Н. Ф. Проблема деятельности в работах А. Н. Леонтьева. «Вопросы психологии», 1982, № 4.
8. Джидарян И. А. Эстетическая потребность. М., 1976.
9. Зинченко В. П. Установка и деятельность: нужна ли парадигма? В кн.: «Бессознательное: природа, функции, методы исследования», под ред. А. С. Прагшвили, А. Е. Шерозия, Ф. В. Басина, т. 1, Тб., 1978.

10. Имедадзе И. В. Полимотивация и принцип соответствия мотива и деятельности. В кн.: «Проблемы формирования социогенных потребностей», Тб., 1981.
11. Имедадзе И. В. Структура деятельности и теория установки. «Мацне», серия философии и психологии, 1981, № 4.
12. Имедадзе И. В. Потребность и установка. «Психологический журнал», 1984, т. 5, № 3.
13. Кикнадзе Д. А. Система факторов действия и развития личности. Тб., 1982.
14. Ковалев В. И. К проблеме мотивов. «Психологический журнал», 1981, т. 2, № 1.
15. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972.
16. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975.
17. Леонтьев А. Н. Потребности и мотивы деятельности. В кн.: «Психология», под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна, Б. М. Теплова, М., 1962.
18. Надирашвили Ш. А. Социальная психология личности. Тб., 1975 (на груз. яз).
19. Нютен Ж. Мотивация. В кн.: «Экспериментальная психология», под ред. П. Фресс, Ж. Пиаже, т. 5, М., 1975.
20. Прагишвили А. С. Материалы к истории развития теории установки в системе советской психологии. «Мацне», серия философии и психологии, 1982, № 1, № 2 (на груз. яз.).
21. Сакварелидзе Р. Т. К вопросу об объяснительном характере понятия деятельности. В сб.: «Развитие эргономики в системе дизайна», Боржоми, 1979.
22. Узнадзе Д. Н. Общая психология. Труды, т. III — IV, Тб., 1964 (на груз. яз.).
23. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. М., 1966.
24. Хараш А. У. Теория деятельности и теория установки: согласие или диалог? В сб.: «Развитие эргономики в системе дизайна», Боржоми, 1979.
25. Ходжава З. И. К вопросу о потребности в системе советской психологии. В сб.: «Психология», под ред. А. С. Прагишвили, т. 10, Тб., 1956 (на груз. яз.).
26. Ходжава З. И. Проблема навыка в психологии. Тб., 1960.
27. Чхатишвили Ш. Н. Проблема мотива волевого поведения. Тб., 1958 (на груз. яз.).
28. Шерошня А. Е. Психика. Сознание. Бессознательное. Тб., 1979.
29. Lewin K., Vorats, will und Bedürfnis, mit Vorbemerkungen über Psychischen Kräfte und Energien und die Struktur der Seele. „Psychologische forschung“, № 7, 1926.
30. Lewin K., Principles of Topological Psychology, New-York, 1936.

Представлена Институтом психологии им. Д. Н. Узнадзе
АН Грузинской ССР

Т. О. БАКУРАДЗЕ

О ВОСПРИЯТИИ СЕМАНТИЧЕСКОГО ЗНАЧЕНИЯ МУЗЫКИ

В предыдущей нашей работе речь шла о нужности и плодотворности семиотического подхода к проблемам музыкальной психологии. В настоящей статье постараемся показать природу музыкальных звуков как своего рода знаков, их отношения к обозначаемому, что будет содействовать психологической характеристике восприятия семантического значения музыки.

Если мы будем рассматривать музыкальный язык как знаковую систему, тогда музыку можно представить в виде знаковой ситуации и поставить вопрос об отличии музыкальных знаков от других — как языковых, так и неязыковых.

Семантическая способность человека дает ему возможность придать своим духовным проявлениям внешнюю и для других воспринимаемую форму. Так возник словесный язык как средство материализации идеального. Однако семантическая способность человека реализуется не только в разговорной речи. В принципе она может стать источником выражения всех видов идеального, в том числе и чувств. К ним относятся и эстетические эмоции, объективация которых дана в музыкальных звуках. Лишь при предположении такой способности музыки можно объяснить возможность передачи смысла, вложенного композитором в свое музыкальное сочинение, слушателю или, говоря на языке семантики, реципиенту, т. е. получателю информации. Восприятие знака представляет собой понимание его значения. Без понимания субъектом значения знака он лишается коммуникативной функции и, следовательно, перестает быть знаком.

В семиотике хорошо известен семантический треугольник Фреге, изображающий соотношения различных сторон значения знака. Однако этот треугольник не может оказать услугу музыкальной семантике, ибо в нем не учитывается экспрессивное значение знака.

Начиная с Соссюра, в языкознании широкое распространение получило мнение о произвольности языковых знаков, о немотивированности наименования. Не вдаваясь в рассмотрение этого вопроса, будем считать установленным, что значение слова (точнее, его предметное или номинативное значение) состоит в том, что оно обозначает определенный предмет, а связь между обозначающим и обозначаемым не является внутренней, т. е. детерминированной сущностью предмета.

В аналогичных отношениях находятся сигнификативное и экспрессивное значения слова в его звуковой оболочке. Ни смысл, ни экспрессия, как правило, органически не связаны с данной звуковой системой и могут быть выражены при помощи других систем.

То же самое можно сказать о неязыковых знаках, таких, как знаки-сигналы и т. д. И здесь между знаками и обозначаемыми ими объектами нет необходимой связи и при наблюдении соответствующих условий можно без особого труда заменить их другими знаками, которые ничем не уступали бы первым в выполнении знаковой функции.

Природа музыкальных знаков иная. Музыкальные звуки тем и характеризуются, что их функция обозначения совпадает с их же функ-

цией выражения. Разделить их можно только в абстракции, но не в реальности. Нет музыки без экспрессии. Тем не менее, различать обозначение и выражение в музыке необходимо, ибо музыкальные звуки, как будет показано ниже, не сводятся к тому, что составляет их «ткань».

Формалистическая концепция Э. Ганслика направлена против такого подхода к решению вопроса о семантическом значении музыкального образа. Он исходит из того, что «содержание музыки — движущиеся звуковые формы» [2, с. 67]. «Музыка, — пишет он, — состоит из звуковых последований, звуковых форм, не имеющих содержания, отличных от них» [2, с. 170]. Ясно, что такое понимание содержания музыки не оставляет места даже для постановки вопроса о внутренней связи музыкальных знаков с отличным от «звуковой ткани» смыслом. А такая постановка вопроса возможна и нужна.

Традиционная психология, на которую ссылается Ганслик, как известно, ограничивалась рассмотрением лишь элементарных чувств. Усмотреть в них содержание музыки — задача не из выполняемых. Естественно, что ограниченность старой психологии создавала благоприятную почву для выставления всяких доводов против романтической музыкальной эстетики со свойственным ей культом человеческих чувств.

Семиотический подход к нашей проблеме не означает, что он приведет к «музыкальной символикe», согласно которой музыкальные звуки можно истолковать как символы, обозначающие чувства и т. д. Символизм в искусстве — явление интересное, заслуживающее внимания, однако его рассмотрение выходит далеко за рамки нашей проблемы. Мы ограничимся пояснением сущности символизма, как он представлен в теории музыки и поскольку имеет отношение к музыкальной психологии.

Указывая на неспособность музыки изобразить чувства человека, формалистическая теория музыки утверждает, что музыка может изобразить «только динамическую в них сторону. Она может подражать движению психологического процесса. За исключением этого момента движения, все то, что в музыке нам кажется изображением определенных состояний души, есть нечто символическое» [2, с. 36]. Следовательно, в музыке все, что может показаться содержанием, имеет лишь символическое значение.

Ставится вопрос: возможна ли символическая музыка? Несколько слово о символе вообще и о символе в искусстве, в частности.

Еще Гегель обратил внимание на специфику символа в искусстве [3, с. 353]. Он писал, что символ равнодушен к представлениям. Одно и то же представление можно выразить различными символами, напр., цветами, звуками. Однако в искусстве символ не следует брать в смысле равнодушия и безразличия.

Отмечая единство значения и знака, которое имеет место в искусстве, Гегель тем не менее характеризует символическое искусство как «предискусство», имея в виду то обстоятельство, что оно не есть свободное и адекватное выражение содержания. Таким выражением содержания искусства может быть художественный образ, а не символ, который вообще не является формой существования искусства.

Музыке чужд характерный для метода символистов «резко выраженный метафизический дуализм явлений и сущностей и символизация, связывающая эти два мира» [4, с. 244].

Музыкальный образ — это не маска, не идеальный покров какой-нибудь идеи или потустороннего мира. Он является вполне реальным выражением ценностно-эстетического отношения человека к действи-

тельности, а не интуитивным познанием, осуществляемым в звуках-символах. Поэтому неудивительно, что символизм не нашел широкого распространения в музыке, а в творчестве Скрябина он наметился лишь в виде некоторых тенденций.

Термин «музыкальная символика» явно непригоден для понимания природы музыкального образа, ибо он, этот образ, не сводится к простому звучанию, которое ассоциируется с любыми представлениями. Образ имеет смысл, внутренне с ним связанный, и в этой целостности последний находит адекватную форму своего выражения.

Нередко знаки имеют много значений. Такое явление особенно замечается в звуковом языке, где многие слова и предложения выступают как носители различных значений. Многозначность снимается в тексте и благодаря тексту, в котором они употребляются.

Спрашивается, какова роль субъекта в устранении многозначности слов или предложений? Вопрос заключается не в том, принимает ли субъект участие в установлении единого значения знака. Ясно, что весь этот процесс развертывания текста и, следовательно, «уточнения» значения проходит через сознание субъекта и переживается им как понимание текста. Речь идет о другом. Есть знаки, которые рассказывают только о предмете, не выражая при этом отношения субъекта к нему. Те же самые знаки в зависимости от текста могут приобрести экспрессивное значение, т. е. выражать эмоциональную позицию субъекта к предмету или событию. О них уже нельзя сказать, что они просто соотносятся с предметами, как обозначающие с обозначаемыми.

Если мы рассмотрим музыкальные знаки с этого угла зрения, то обнаружим, что экспрессивное значение составляет их существенную черту. Их связь с объектами не сводится к отношению обозначающего к обозначаемому или имени к денотату. Главная семантическая определенность таких знаков — это выражение эмоциональной направленности личности. Именно возможность такого выражения оспаривается формалистической музыкальной эстетикой.

Существует ли внутренняя связь между музыкальными знаками и отличным от них денотатом? Иначе говоря, имеет ли музыка смысл, состоящий не в звуковой ткани, а в нечто другом? Под этим «другим» обычно понимали чувства человека. От ответа на эти вопросы зависит в конечном счете решение проблемы семантического значения музыки и возможности музыкальной семантики вообще.

Надо заметить, что сторонники музыкального формализма вовсе не отрицают, что при слушании музыки нами овладевают чувства. Они возражают против взгляда, согласно которому чувства образуют содержание музыки или ее эстетическую сущность. Так, напр., Ганслик писал: «Тот факт, что между музыкой и нашими чувствами замечается живая связь, отнюдь не оправдывает утверждения, будто связь эта составляет ее эстетическую сущность... Чтобы возбудить ощущения, не нужно искусства, это может сделать отдельный звук, отдельный цвет» [2, с. 16—17]. Главный аргумент Ганслика, направленный против признания содержательности музыки, заключается в следующем: «В музыке связь между художественным творением и известным настроением слушателя существует не всегда, не необходимо, не в виде чего-нибудь безусловного и обязательного, она, напротив того, несравненно изменчивее здесь, чем во всяком другом искусстве» [2, с. 23]. Дальше следует заключение: «Таким образом, действие музыки на чувство не является ни необходимым, ни исключительным, ни постоянным, т. е. не обладает ни одним из качеств, которые должны

бы были представлять явление, если на нем основывать эстетический принцип» [2, с. 24].

Тезис, к систематическому обоснованию которого мы сейчас переходим, заключается в том, что музыка представляет собой выражение эмоционально-эстетического отношения человека к действительности. Это отношение составляет ее смысл. Тезис этот, являющийся результатом теоретических рассуждений, поддается экспериментальной проверке, которая и дана во второй части настоящей работы.

Было бы целесообразным начать с признания того, что содержанием музыки не может быть изображение чего-то, природного или неприродного. В этом, и только в этом формалисты правы. Следовательно, неправы те, которые придерживаются романтической точки зрения об изобразительном содержании музыки. Самым убедительным аргументом против ложного мнения, будто музыка изображает что-то в действительности, было бы указание на тот факт, что в природе нет музыкальных звуков, изображением которых занималась бы музыка. Следовательно, у музыки нет предмета изображения. Но она не обладает и средствами изображения. Ее средства не приспособлены к этой задаче, а служат совсем другой цели — выражать музыкально-прекрасное.

Отдельные моменты в некоторых музыкальных произведениях (Бетховен, Штраус и т. д.), оставляющие впечатление подражания природе, ничего не говорят в пользу изобразительной сущности музыки. Они, эти звуки, «человечены» в музыке и становятся музыкальными лишь в музыкальных предложениях, которые подчинены правилам мелодии, гармонии и т. д. Сами природные звуки лишены мелодичности и гармоничности, а один ритм, иногда действительно присущий природным звукам, не образует музыку. Подражание природе вообще ничего не дает искусству. Изобразительные искусства достигают свою изобразительность вовсе не тем, что подражают картинам природы. Тем более такая задача чужда выразительному искусству и, следовательно, музыке.

Стремление некоторых советских авторов доказать во что бы то ни было изобразительность музыки было продиктовано концепцией о познавательном назначении музыки. На помощь была призвана идея об интонационной изобразительности, преувеличивали роль речитатива в создании музыкального образа и т. д. и т. п. Однако все эти попытки обоснования мысли об изобразительности музыки ничего хорошего не дали — они только лишний раз подтвердили несостоятельность гносеологизма в эстетике и музыковедении.

При восприятии музыкального произведения у субъекта возникают различные представления, ассоциирующиеся с другими представлениями. Представления эти не составляют содержания музыки хотя бы потому, что они не являются музыкальными, г. е. выраженными музыкальными средствами. Нельзя согласиться с некоторыми музыковедами, которые видят в немзыкальных представлениях содержание музыки, ибо немзыкальное не может быть смыслом или содержанием музыки. Содержанием музыки является не то, что оно вызывает в субъекте, если даже оно не переживается как приятное, а то, что выражено музыкальными средствами, т. е. музыкальным языком. Бесспорно, что представления, возникшие в процессе восприятия музыки, их ассоциации находятся в связи с ее восприятием, но из этого никак не следует, что первые составляют смысл (содержание) последнего. Следствие вообще нельзя рассматривать как содержание причины. Музыка имеет свое, так сказать, музыкальное содержание, а вызванные ее вос-

приятным представлениям могут быть названы чем угодно, но только не содержанием музыки. Чтобы дать психологическую характеристику восприятия музыкального произведения, нам надо подробнее остановиться на вопросе образования и структуры этого восприятия.

Музыкальный образ как «звуковая ткань» представляет собой физический стимул, действующий на слуховой орган человека. Только благодаря физическому существованию он становится воспринимаемым для человека. Однако не менее очевиден тот факт, что воздействие музыкального образа на субъект не всегда порождает у него музыкальные эмоции и, следовательно, лишь иногда приводит к музыкальному восприятию. Этот факт сам говорит о себе — его объяснение надо искать в природе воспринимающего субъекта. Самым естественным и достоверным ответом на поставленный нами вопрос, конечно, будет указание на то, что в музыкальном отношении люди различаются между собой, одни более музыкальны, другие — менее и т. д. Но такое простое объяснение, почти равное констатации факта, порождает довольно сложную и интересную проблему — каков психологический механизм возникновения музыкальных эмоций у индивида, который воспринимает «звуковую ткань?». Проблема обостряется ссылкой на то, что музыкальные звуки, представляющие собой физические явления, не могут вступить в непосредственный контакт с эмоциями, неспособны служить причиной их возникновения. Эмоции — явления психические, в них нет ничего физического, вещественного. Они не могут быть в причинной связи ни между собой, ни с другими психическими феноменами или с физическими телами. Если это так, тогда придется допустить, что связь между музыкальными звуками и музыкальными эмоциями опосредствована таким механизмом, который не относится к сознанию, феноменам, данным в сознании, и в то же время способен обеспечить рождение музыкальных эмоций от музыкальных звуков, действительную связь между ними. Таким психологическим механизмом является установка.

Согласно теории установки, деятельность субъекта «в первую очередь зарождается в форме установки, которая в дальнейшем раскрывается в виде доступных наблюдателю внутренних и внешних актов поведения» [8, с. 42].

Установка является психическим состоянием, которое непосредственно не дано наблюдателю. О ней мы можем заключить на основе наблюдений над сознательными актами или внешним поведением человека. Вся теория установки служит оправданием этого заключения. Ту же самую мысль можно было бы выражать по-другому. Лишь исходя из гипотезы о существовании установки как бессознательного, целостного психического состояния индивида, можно объяснить структуру и динамику сознательных феноменов. Установка, таким образом, становится предметом объективного экспериментального исследования.

Естественно возникает вопрос: какие факторы определяют установку к музыкальной деятельности? (в дальнейшем ее будем называть музыкальной установкой).

Из психологии установки известно, что одной из разновидностей состояния установки является фиксированная установка. Экспериментально доказано, что, сыграв свою роль, установка не исчезает бес-

следно, а продолжает существовать и сохраняет способность оказывать влияние на поведение человека. Иначе говоря, она становится фиксированной. По этому поводу Д. Н. Узнадзе пишет: «Если верно экспериментально подкрепленное положение о том, что установка представляет собою целостную модификацию личности или субъекта вообще, то тогда не вызывает сомнений, что она, сыграв свою роль, сейчас же должна уступить место другой, новой, актуально действующей установке. Но это еще не значит, что она-то сама окончательно и раз навсегда выходит из строя. Наоборот, в случае, если субъект попадает в ту же ситуацию с теми же намерениями, что и раньше, в нем должна возобновиться прежняя установка заметно быстрее, чем это нужно было для возникновения новой установки в условиях совершенно новой ситуации. Это дает нам право считать, что раз активизированная установка, вообще говоря, не пропадает, что она сохраняет в себе готовность снова актуализироваться, лишь только вступят в силу подходящие для этого условия» [8, с. 42].

Восприятие, как одна из форм активности человека, подчиняется отмеченной закономерности. Однако восприятие у человека настолько разнообразны по своим источникам, содержаниям и назначениям, что нельзя оставить без ответа вопрос: какими особенностями отличаются те установки, которые лежат в основе этих восприятий?

Прежде всего надо отметить, что зафиксирование музыкальной установки, как результат музыкальной деятельности, связано с некоторыми, характерными для музыки, трудностями, которые обычно не возникают при других видах деятельности. Дело в том, что установки к обычным действиям образуются и фиксируются в повседневной жизни и деятельности людей. Хорошо известно и то, что музыкальные восприятия появляются не так уж часто. Ситуации, способные удовлетворять музыкальные потребности, встречаются не на каждом шагу. Несмотря на то, что музыка стала, как говорят, частью нашей жизни, музыкальные восприятия требуют особой среды, которая создается сравнительно редко. Следовательно, и фиксированная установка к восприятию музыки — явление не массовое. Поэтому такие установки, как правило, зафиксированы у людей, музыкально образованных или просто имеющих склонность к ней. Музыка не любит людей с грубыми ушами, ибо они могут только слышать, только заметить музыку. Но от замечания музыкальных звуков до их восприятия еще далеко — между ними лежит довольно длинный путь создания установки к восприятию музыки.

Очевидна эвристическая роль понятия фиксированной установки и в теории музыкальной психологии. Эту роль можно усмотреть прежде всего в том, что на базе фиксированной музыкальной установки создается возможность единого восприятия музыки, т. е. ее восприятия не как просто следующих друг за другом звуков или отдельных тонов, а как музыкального произведения, характеризующегося целостностью и организованностью по специфическим законам. То, что Б. В. Асафьев называет «интонационным запасом», с психологической точки зрения представляет собой фиксированную установку. «Но естественно, — пишет Асафьев, — что запоминание музыки при ее постоянной текучести и при необходимости постоянного сравнения тождественных и нетождественных интонаций предполагает наличие в сознании человека данной эпохи, среды и данного отрезка времени некоторой суммы издавна окристаллизовавшихся звуко сочетаний («интонационный запас»). У одного человека их больше, у другого меньше» [1, с. 24].

Понятие фиксированной установки имеет основополагающее значение для понимания такой черты музыкального восприятия, каковой является его категориальность.

В психологии восприятия установлено, что восприятие характеризуется категориальностью. Это означает, что содержание восприятия не сводится к индивидуальным признакам, а предполагает нечто общее, частным случаем которого оно является. Категориальность восприятия свидетельствует об участии интеллекта в восприятии, об осмысленности последнего.

Категориальный синтез, который свойствен восприятию, предполагает в качестве своего условия слово. Именно благодаря тому, что любое слово обобщает, оно может связывать в едином сознании различные ощущения и обеспечить формирование переживания идентичности между новым явлением и старым. Идентичность эта, конечно, касается лишь некоторых признаков, тех, которые позволяют субъекту под одним именем объединить новое и старое явления. Слово, как мы видим, служит орудием оформления не только мысли, но и человеческого восприятия.

Категориально и восприятие музыки. Ощущения звуков превращаются в их восприятие после того, как они будут сопровождаться сознанием их принадлежности к особому роду звуков — музыке. Восприятие это переживается субъектом как мелодия, ритм и т. д. Речь идет не о восприятии знакомых мелодий, а об узнавании ее как таковой, к категории которой субъект относит данную мелодию.

Следует обратить внимание на то обстоятельство, что в основе категориального синтеза, имевшего место при восприятии, лежит фиксированная установка, актуализация которой может происходить без возникновения сознательных процессов. Следовательно, для существования исходящей от фиксированной установки активности совсем не обязательно, чтобы она всегда сопровождалась сознанием.

То же самое можно сказать о музыкальном восприятии. Присущий ему категориальный синтез не всегда переживается человеком. Бывают случаи — и они характерны для музыкально развитого индивида, — когда человек воспринимает услышанную мелодию, как таковую, без переживания, т. е. осознания ее общности с другими мелодиями. Однако как только в сознании возникают сомнения относительно услышанного, как это часто бывает с теми, для которых музыкальная среда не стала привычной, разрешение этих сомнений переживается как отнесение услышанных звуков к мелодии как таковой.

До сих пор мы говорили о мелодии как главном элементе музыки, однако отмеченный категориальный синтез может осуществляться и при ведущей роли ритма. В большинстве случаев это замечается у детей, которые особенно чувствительны к ритму. Ясно, что чем меньше таких установок у индивида, чем менее стабильны они, тем труднее становится ему воспринимать музыкальные звуки и разобраться в их характере. В таких случаях субъект обычно обращается к интеллектуальной активности, актам мышления, чтобы определить предмет восприятия.

Трудно зафиксировать у индивида музыкальную установку во время экспериментов. Надо полагать, что это невозможно. Скорее всего, происходит актуализация фиксированной установки, а сама фиксация музыкальной установки является результатом всего прошлого музыкального опыта личности.

Несмотря на то, что виды музыкальной деятельности (творчество, исполнение, восприятие) существенно отличаются друг от друга, меж-

ду ними есть и много общего, а их больше, чем это обычно думают. Заключаются они в следующем.

Музыкальные звуки в той форме, как они организованы в музыке, не встречаются в природе. Как пишет Б. Асафьев, «не организованная человеческим сознанием акустическая среда еще не составляет музыки» [1, с. 23]. Это означает, что музыка является результатом человеческой активности. О ней нельзя сказать, будто она существует объективно, отражается в сознании человека и т. д. Очеловечение акустической среды делает последнюю способной выражать эмоциональный мир человека, притом мир, осознанный и идейно осмысленный. Человеческая активность, осознание акустической среды является обязательным условием музыки на всех уровнях ее существования, в том числе на уровне ее восприятия.

О единстве всех видов музыкальной деятельности свидетельствует такое явление как интонация. «Явление интонации, — пишет Б. Асафьев, — связывает в единство музыкальное творчество, исполнительство и слушание-слышание, тоже как культурное становление» [1, с. 357]. Спору нет, без интонации и интонирования нет творчества и исполнительства. Не вызывает сомнения и то, что слушание или восприятие музыки тоже предполагает становление интонации или интонирование. Следовательно, интонация, как органическая часть мелодии, выступает в качестве живой формы музыкального процесса лишь тогда, когда она воспринимается слушателем.

Кажется невероятным полагать, что музыкальная интонация произошла от речевой интонации. Объясняется это тем, что речевая интонация, в отличие от музыкальной, носит не точно определенный, музыкально не фиксированный характер и, что самое главное, лишена той выразительности, которой обладает музыкальная интонация. Значение первого момента подчеркивает Б. Асафьев, когда он пишет: «Без интонирования и вне интонирования музыки нет. Интонация речевая — осмысление звучаний музыкально не фиксированных, не стабилизированных в музыкальных расстояниях или в постоянных отношениях звуков, ставших тонами. Интонация музыкальная — осмысление звучаний, уже сложившихся в систему точно зафиксированных памятью звукоотношений: тонов и тональностей» [1, с. 198].

Одной из задач музыкальной психологии является разъяснение связи музыкального восприятия с другими видами восприятия, особенно со зрительными.

Нам представляется, что интерсенсорное родство дает ключ к пониманию функционирования музыкального восприятия при его вступлении в связь со зрительными восприятиями.

Высказанная впервые Сеченовым идея о взаимосвязи органов чувств нашла свое подтверждение в экспериментальных и теоретических исследованиях советских ученых. Так Д. Н. Узнадзе в 1922 году экспериментально доказал факт интерсенсорного родства. Им было показано, что «подавляющее большинство испытуемых для совершенно бессмысленного рисунка в качестве имени выбирает один и тот же комплекс звуков, как особенно подходящих» [9, с. 290]. Принципиальное значение имеет установленное в науке положение о том, что восприятие представляет собой результат взаимодействия различных органов чувств.

Музыкальное восприятие не составляет исключения из этого общего правила. Оно есть не простая модификация слухового восприятия, а образует особую «зону» в нем рядом с другими (сигнальной, оборотительной, «вещной» и т. д.) зонами [11, 87]. Наличие этой зоны у че-

ловека является необходимым условием настоящего восприятия музыки. Пока восприятие звуков ограничивается, допустим, сигнальной или «вещной» функциями, как это имеет место на низкой ступени музыкального развития человека, о подлинном слушании музыки не может быть и речи.

Особенно хорошо исследована связь слуховых и зрительных восприятий. Не считая нужным повторить то, что уже известно по этому вопросу, мы постараемся рассмотреть его с точки зрения музыкальной психологии.

Обычно при характеристике связи между зрением и слухом ведущую роль отводят зрению, и это понятно, поскольку имеется в виду ориентация в пространстве. Об интересном самонаблюдении, подтверждающем отмеченную связь, рассказывает С. Л. Рубинштейн [7, с. 222].

По существу аналогичную картину можно обнаружить и при восприятии музыки. Музыка воспринимается интенсивнее, когда перед нами находится живой исполнитель музыкального произведения, в совершенстве владеющий мастерством исполнения. Музыкальная запись, даже безупречная в техническом отношении, не может выдержать сравнения с живым исполнением. Объясняется это тем, что музыка представляет собой движение, непрерывное изменение во времени, и поэтому нет ничего удивительного в том, что соответствующее ей мускульно-моторное движение исполнителя оказывает благоприятное влияние на ее восприятие. Ведь это не простое движение, а движение, можно сказать, ритмизованное, организованное как бы подобно музыкальному ритму.

Слушая музыку, человек воспринимает звуки не как свойство какой-нибудь вещи, а как мелодию. Звуки рояля «рассказывают» не о рояле, а о чем-то другом.

Формирование музыкальной «зоны» в слуховом восприятии и ее значительное отчленение от других зон в определенной степени зависит не только от музыкального образования, но и от образования вообще. Поводом для возражения против этого тезиса не могут служить известные примеры из истории музыки, рассказывающие о вундеркиндах, сочиняющих музыкальные произведения еще в детском возрасте. Примеры подобного рода составляют исключения из массовой практики людей, которые обычно занимаются рецепцией музыки, а не ее созданием, даже не исполнением. Можно с уверенностью сказать, что уровень общего образования серьезно влияет на способность индивида к восприятию музыки. Объяснение этого факта надо видеть в том, что музыкальное восприятие, какими особенностями оно не отличалось бы, является активностью личности, а не слухового органа. Поэтому неудивительно, что музыкальное восприятие, как проявление деятельности личности, психическая жизнь которой представляет собой целостную и динамическую систему, находится в сложных и многосторонних отношениях с другими психическими способностями и сущностными силами человека. Общее образование, развитый интеллект делают способность человека к восприятию более острой и совершенной, давая тем самым ему возможность разобраться в таких тонкостях чувственного мира, которые недоступны животному.

Из вышесказанного не следует вывода, что более образованный человек более музыкален и т. д. Нет, речь идет о том, что образование не только не служит помехой на пути освоения музыки, а способствует развитию музыкальных способностей человека.

Наши многочисленные наблюдения, накопленные в результате педагогической деятельности в музыкальных школах, дают нам право

утверждать, что склонность детей к гуманитарным или математико-естественным наукам не создает никакого различия в их способности к музыкальному развитию. И те, и другие при наличии соответствующих условий успешно овладевают музыкальной деятельностью. Не просто достается человеку музыка, но раз она стала его достоянием, навсегда остается с ним.

На музыкальное восприятие значительное влияние оказывают мотивы слушания. Музыкальное восприятие относится к волевой деятельности человека и, следовательно, исходит из определенных мотивов. Мотив определяет цель деятельности, придает ей смысл. Если мы слушаем данное музыкальное произведение с целью сравнить его с другим произведением, наше восприятие музыки будет отличаться от музыкального восприятия, детерминированного другим мотивом, скажем, мотивом наслаждаться музыкальным искусством. В зависимости от этого восприятие музыки переживается по-разному. В первом случае возрастает интеллектуальная активность индивида и соответственно падает интенсивность эмоциональных процессов. Во втором случае, наоборот, в сознании человека доминируют эмоциональные переживания.

Из числа факторов, влияющих на характер музыкального восприятия, заслуживает упоминания и авторитет композитора. Порой этот авторитет оказывает такое сильное влияние на восприятие музыки, что заметно изменяет его. Имеются в виду не только любимые композиторы, но и такие, музыку которых субъект никогда не воспринимал, но знает их как великих. Влияние авторитета на музыкальное восприятие, в основном, зависит от самого авторитета и от суггестивности личности.

Говоря о восприятии музыки, следует всегда иметь в виду, что восприятие это различно у разных людей и что оно развивается как в филогенезе, так и в онтогенезе. Дети воспринимают музыку иначе, чем взрослые, музыкальные восприятия у музыкально развитого человека своеобразны по сравнению с неразвитым в этом отношении человеком и т. д. Поэтому характеристика музыкального восприятия должна сопровождаться указанием на соответствующего субъекта. Классификация музыкальных субъектов (музыкальных способностей) — предмет специального исследования. Здесь можно ограничиться следующим замечанием. В нашей работе везде, где нет оговорки относительно субъекта музыкального восприятия, подразумевается средний или рядовой слушатель. Понятие это, правда, само нуждается в определении, однако оно достаточно ясно для применения в наших целях. Это — слушатель, не имеющий специального музыкального образования, но довольно часто занимающийся музыкальной деятельностью, в частности, восприятием музыки.

Актуализация музыкальной установки, которая имеется у индивида в фиксированном виде, возможна лишь на базе восприятия музыки. Установочным стимулом музыкального восприятия может быть сама музыка, и ничто на свете не может заменить ее в этой роли. Однако у человека имеются и другие средства коммуникации, другие знаковые системы, которые способны выступать в качестве определенных установочных стимулов музыкального восприятия. Из этих систем в первую очередь надо назвать словесный язык.

Из психологии установки известно, что функции установочного стимула могут выполнять не только физические раздражители, воздействующие на субъект, но и слова, которые способны настраивать индивида на те или иные действия и переживания. При определенных условиях слова, через создание идейной ситуации, стимулируют индивида

к установке, которая может оказаться в несоответствии с предметом восприятия.

Прежде чем продолжать наш разговор об этом вопросе, нам надо указать на одну важную черту музыкальной установки, связанную со стимулирующим действием слов.

Как было сказано выше, музыкальное восприятие не является раз навсегда данным феноменом. Оно развивается. Развитие надо рассматривать не только в планах филогенеза и онтогенеза, но и в каждом отдельном случае восприятия музыки.

Музыкальная установка, т. е. установка, лежащая в основе переживаний музыкальных чувств, имеет свои, так сказать, предмузыкальные ступени или стадии. Первую ступень можно представить как диффузную, носящую общий характер. Это — общая готовность субъекта к восприятию музыки. Объективным фактором такой установки часто выступают и слова, как, например, в наших опытах, где испытуемые получали предварительную инструкцию о предстоящем им слушании музыки. По существу, такую же роль играет и программа музыкального произведения, названная композитором.

На второй ступени появляется стимулированная программой установка к восприятию музыкального произведения. Вернее было бы говорить о дифференциации общей или диффузной установки, возникшей на первой ступени. Дифференциация эта происходит под воздействием программы — установка становится более конкретной. Тем не менее, и вторая ступень относится к предмузыкальной установке, употребляемой нами в смысле этого термина. То, что она носит дифференцированный характер, не меняет сути дела. Понимание этого не составляет большого труда, если вспомнить, что слова никогда не могут выступать в качестве почвы музыкальных переживаний. Такой почвой является установка, возникшая на базе восприятия самой музыки. Никакая программа, будь она краткой или подробной, простым сообщением или литературным произведением, не в состоянии вызвать те чувства, которые переживаются в процессе слушания музыки.

Таким образом, музыкальная установка представляет собой сложный феномен, который в своем развитии проходит ряд ступеней. Первая ступень — диффузная установка, общая готовность к восприятию музыки. Вторая ступень — дифференциация установки под воздействием немusических ситуаций (слова и др.). И, наконец, качественно дифференцированная установка, отвечающая музыкальному произведению.

Исходя из вышеизложенного понимания актуализации фиксированной установки, можно так резюмировать его. Актуализация музыкальной установки возможна лишь на базе восприятия музыки, тогда как актуализация предмузыкальных форм этой установки происходит и при помощи вербальной или воображаемой ситуации. Однако нельзя довести понятие фиксированной установки до абсурда, представляя его таким образом, будто у индивида зафиксирована установка к восприятию того или иного музыкального произведения, и в каждом конкретном случае слушания музыки актуализируется соответствующая музыкальному произведению установка. Музыкальная установка никогда не является таким конкретным состоянием индивида, а представляет собой его готовность к восприятию музыки как таковой.

Осознание программы, как уже говорилось, относится к стадии предмузыкальной установки. Однако она, как ступень ее развития, оказывает определенное влияние на формирование этой установки. Это влияние может исказить восприятие музыки, если мы, с целью экспери-

ментальной проверки нашей гипотезы, дадим испытуемым программу, которая заметно расходится с музыкальным произведением. В таком случае субъект искаженно воспринимает саму композицию произведения. Особенно искажается восприятие первых тактов. Сила и распространение этого искажения зависят от ряда факторов, из которых в первую очередь надо назвать следующие.

Во-первых, воздействие на субъект контрастной программы зависит от самого субъекта, от глубины такого его состояния, каким является ожидание в виде определенной усгановки.

Во-вторых — степень контрастности программы. Если расхождение между программой и музыкальным произведением большое (так сказать, бросается в глаза), тогда субъект сравнительно легко освобождается от «обмана», искаженное восприятие первых тактов быстро уступает место адекватному восприятию. И наоборот, малозаметная контрастность программы дольше оказывает влияние на музыкальное восприятие и снижает его интенсивность.

Подытоживая вышесказанное, можно проследить некоторую закономерность относительно связи контрастной программы с музыкальным восприятием. Искажение музыкального восприятия под воздействием контрастной программы возрастает по мере роста контрастности при пропорциональном сокращении времени этого воздействия.

Субъект воспринимает музыкальное произведение как одно целое, в котором воедино слиты семантическая и экспрессивная стороны.

Проблема взаимоотношения значения и экспрессии — проблема не из легких. История музыкальной психологии красноречиво свидетельствует об этом. Поставить эту проблему совсем не трудно. Слушая музыку, всегда можно спрашивать, что она выражает и как она выражает. То, что она выражает, является семантическим значением музыки. Как она выражается — это составляет ее экспрессию или форму выразительности. Их взаимоотношения образуют сложную музыкальную структуру, психология восприятия которой пока еще мало разработана. Известный французский психолог Р. Франсис в своей книге «Восприятие музыки» пишет, что в психологии нет для постановки такой простой и для решения такой сложной проблемы, как проблема экспрессивности и значения в музыке [10].

Надо полагать, что путь решения этой проблемы проходит через эксперимент. Теоретические размышления, не базирующиеся на эмпирических данных, в лучшем случае могут служить выдвижению гипотезы, вероятность которой значительно мала и дальше от научной достоверности, чем это бывает с другими гипотезами музыкальной психологии. Здесь особенно важна роль эксперимента, как основного средства приближения к истине.

Учитывая своеобразный характер проблемы, мы ограничимся несколькими замечаниями по данному вопросу, надеясь найти ответ на поставленный вопрос в экспериментальном исследовании.

Значение или смысл музыкального произведения воспринимается человеком только и только в связи и единстве с экспрессией. Понимать семантическое значение музыкального произведения, не выраженное в соответствующей (эстетической) форме, — дело невозможное, ибо оно, это значение, не может существовать без своей собственной, характерной для него экспрессии. Не бывает художественного произведения с одной лишь художественной формой и средствами выражения. Такое произведение вообще не имело бы эстетической ценности. Следовательно, гипотезу об органической связи экспрессии и значения,

об их взаимообусловленности можно применять в качестве рабочей гипотезы в экспериментальных целях.

Одним из актуальных вопросов музыкальной психологии является вопрос о роли эстетического субъекта в восприятии музыки. Заключается она в его активной деятельности. Надо конкретно пояснить эту активность, которую можно назвать детерминантом эстетического отношения субъекта к объекту.

Активность субъекта музыкального восприятия проявляется не просто в том, что его отношение к музыке имеет волевой характер и, следовательно, если он действительно слушает ее, то должен быть сознательно настроен к этому. Главное состоит в том, что восприятие музыки означает освоение субъектом ее эмоционального содержания. Он делает это содержание своим, т. е. смотрит на музыкальные образы не только как на выражение чувств композитора, — о ком он в данный момент, может быть, вообще и не думает, — но и как на воплощение своих собственных. Превращая музыкальные образы в выражения своих эмоций, субъект тем самым как будто «присваивает» музыкальное содержание, делает его частью своего духовного мира. Узнать о радости или горе другого человека можно и издалека, но чтобы действительно понять их, надо самому пережить эти чувства, разделить их в прямом смысле этого слова. То же самое можно сказать о музыкальных чувствах. Восприятие музыки нельзя представить как процесс осмысления музыкального образа или составления о нем суждения. Эмоциональное содержание музыкальных звуков становится для меня доступным только тогда, когда я сам почувствую его. Такое перемещение эмоционального содержания музыкального произведения к субъекту можно назвать транспозицией музыкальных эмоций.

Транспозиция музыкальных эмоций является характерной чертой музыкального восприятия. Лишаясь этой черты, оно сразу же теряет природу музыкальности и становится обыкновенным объектом, осознание которого ничего общего не имеет с восприятием музыки.

Нетрудно видеть, что транспозиция музыкальных эмоций не сводится к коммуникативности музыкального языка, хотя первая была бы невозможна без существования другой. Коммуникативную функцию имеют и немусикальные знаки, знаки вообще, в семиотическом смысле этого слова. Однако не всем им присуще свойство транспозитивности. Оно характерно только для искусства, а восприятие музыки служит самым ярким примером этому.

Зависимость музыкального восприятия от субъекта еще раз указывает на значение его музыкальной подготовленности для глубины восприятия. Нельзя не согласиться с Е. Назайкинским, когда он пишет: «Полноценное восприятие музыки требует от человека, кроме чуткого, острого музыкального слуха, также и высокого уровня общего развития, богатой сенсорной и эмоциональной культуры, тонкой наблюдательности, творческого воображения» [5, с. 6].

Семантическое значение музыкального произведения полностью раскрывается именно для музыкального субъекта, готового к приему музыки.

Семиотический подход к музыкальной психологии, в частности — к вопросам музыкального восприятия, связан с рядом трудностей, из которых прежде всего надо назвать следующую.

Семантическая функция музыкального языка предполагает, что музыкальные звуки имеют социально мотивированное, отличное от их собственных, значение. Однако очевидно и то, что тоны такого значе-

ния не имеют и, следовательно, сами по себе семантической интерпретации не поддаются.

Отмеченная трудность снимается, если учесть, что основным знаком музыкального языка можно считать не отдельные тоны, а период, который, как известно, является простейшей композиционной формой, имеющей самостоятельное значение. Самый полноценный семантический знак в музыке (можно предположить) — это предложение, которое состоит из периодов.

Семантическим значением музыки являются музыкальные эмоции. Без такого значения одна звуковая ткань не выражала бы ничего музыкального, а музыкально прекрасное исчезло бы как эстетическая категория. Музыкальные звуки или выражают человеческие эмоции, или они вообще ничего не выражают. Мысль об их самостоятельном, независимом от семантического значения содержании иначе не назовешь, как формалистическим мифом.

Отстаиваемая нами точка зрения о семантическом значении музыки ничего общего не имеет с эстетическим гедонизмом, который сводит семантическое значение музыкального произведения к обыкновенным, сиюминутным эмоциям. В свое время Гегель справедливо упрекал традиционную эстетику в том, что она исследование искусства превратила в исследование эмоций [3, с. 53]. С тех пор многое изменилось в понимании эмоций, но Гегель еще раз может оказать нам добрую услугу против опасности субъективизма.

Суть субъективизма заключается в том, что он не выходит за рамки элементарных чувств, психологическая характеристика которых не дает знания об эстетической ценности. Такое знание содержит лишь объяснение специфики высших чувственных проявлений человеческой сущности — художественных эмоций вообще, музыкальных — в частности.

Существенную специфику художественных эмоций подчеркивает и С. Раппорт [6, с. 108—109]. Однако непонятно, как из этого факта он делает заключение о неверности «довольно распространенного определения эмоций как переживания человеком своего отношения к миру и самому себе». По Раппорту, в таком случае выходит, что эмоция есть эпифеномен и не выполняет высшей жизненной, общественной функции. Нам кажется, что все обстоит как раз наоборот. Именно благодаря тому, что художественные эмоции выражают эстетическое отношение человека к миру (и к самому себе), они обладают жизненной значимостью и играют общественную роль.

Социальная значимость музыкальных эмоций дает ключ для понимания такого явления, как многозначность музыкального произведения. Многозначность эта — факт, а факт, как говорят, вещь упрямая. Следует помнить и о том, что факт сам не говорит о себе, а требует объяснения в терминах теории.

Можно ли определить число интерпретаций музыкального произведения? Думаем, что нет. Не существует такого эксперимента, при помощи которого можно было бы установить число значений малых или больших множеств музыкальных знаков — оно бесконечно. Но дело не только в эксперименте. И теоретически немислимо, чтобы число значений музыкального произведения было ограниченным, так как его значение заключается в оценочном отношении человека к действительности, а не в изображении предметов или событий. Ценностное (эстетическое) отношение субъекта к объекту предполагает субъективный аспект и именно поэтому допускает возможность неограниченного числа интерпретаций.

Последнее нельзя понять в том смысле, будто значение это не определено. Диапазон значений музыкального произведения широк, но с семантической точки зрения он определен — для значений, число которых неограниченно, всегда можно найти общие признаки, благодаря которым они относятся к одной и той же сущности. Выявление этой сущности и составляет окончательный ответ на интересующий нас вопрос о семантическом значении музыки. Здесь необходимо подчеркнуть, что одни теоретические рассуждения вряд ли способны решить эту задачу. Последнее слово может сказать лишь эксперимент. Теоретическое исследование служит обоснованию четко сформулированной гипотезы, без которой научные эксперименты остались бы блужданием в темноте. Как и любая гипотеза, наше предположение о семантическом значении музыки тоже нуждается в теоретическом оправдании. Однако только тщательные экспериментальные проверки могут придать теоретическим выводам степень достоверности.

Параметры наших экспериментов, конечно, продиктованы спецификой исследуемого предмета. При экспериментальной проверке нами применяются метод верификации и метод фальсификации. Под верификацией мы понимаем подтверждение гипотезы, а фальсификация означает опровержение конкурентоспособной альтернативы.

Вторая часть нашей работы представляет собой экспериментальное исследование семантического значения музыки. Она так и называется — «Экспериментальная проверка гипотезы».

ЛИТЕРАТУРА

1. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс. Л., 1963.
2. Ганслик Э. О музыкальном прекрасном. М., 1895.
3. Гегель. Эстетика, т. I.
4. Михайловский Б. М. Русская литература XX века, М., 1939.
5. Назайкинский Е. О психологии музыкального восприятия. М., 1972.
6. Раппорт С. Искусство и эмоции. М., 1968.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1940.
8. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установок. Тбилиси, 1964.
9. Узнадзе Д. Н. Общая психология. Труды, т III—IV, Тбилиси, 1964 (на груз. яз.).
10. Frances R. La Perception de la Musique. Paris, 1958.
11. Шифман Л. А. К вопросу о взаимосвязи органов чувств. В кн. «Исследования психологии восприятия». М., 1948.

Представлена Институтом психологии
 им. Д. Н. Узнадзе АН Грузинской ССР

ИВЕТТА ГЕРСАМИЯ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ ПЕВЦА И ФЕНОМЕН УСТАНОВКИ

Успехи советской вокально-исполнительской школы настолько значительны и общепризнаны, что вряд ли необходимо в доказательство этого говорить о мировой славе наших певцов и многочисленных победах молодых исполнителей на международных конкурсах.

Отмечая столь бесспорные успехи, нельзя не сказать и о том, что достижения эти могли бы быть еще более значительными, если бы вокальные педагоги при воспитании певца-артиста пользовались научно обоснованной методикой. Однако, к сожалению, научно-теоретические основы вокальной педагогики все еще очень зыбки и не убедительны. Существует лишь множество эмпирических методов, применяемых путем «проб и ошибок», которые нередко приводят к неблагоприятным результатам.

Приведем известную цитату М. Л. Львова: «Случайность может превратить общественно полезную деятельность педагога-вокалиста во вредную, приносящую ущерб интересам государства. Есть различного рода случайности. Одни происходят из невежества и отсутствия ясных методических принципов. Но есть случайности, которых педагог мог бы избежать, если бы чаще обращался к науке и там искал объяснения фактов, с которыми он как педагог сталкивается» [8, с. 9—10].

Продолжая мысль Львова, считаем, что только исходя из знания психологических закономерностей поведения личности и на основе научного изучения индивидуальных особенностей ученика педагог может построить научно-объективный и плодотворный метод его воспитания, иначе педагогический процесс будет носить случайный характер. Умение разобраться в индивидуальных особенностях своего питомца, познать его природу, найти к нему подход — серьезная задача, стоящая перед педагогом-вокалистом.

К числу важных, но мало изученных вопросов вокальной педагогики относится и вопрос формирования исполнительской установки у певца при его работе над художественным произведением. Определенную помощь педагогу-вокалисту в воспитании и формировании художественно-исполнительских качеств ученика поможет знание им индивидуальных особенностей данного певца, влияющих на формирование у него исполнительской установки в процессе работы над художественным произведением.

Нами путем экспериментальных исследований выявлены три типа исполнителей, у которых исполнительская установка формируется по-разному.

1. «Словесный» тип, у которого исполнительская установка формируется под воздействием поэтического текста, когда музыка произведения воспринимается под влиянием установочного действия слов. Тут музыка воспринимается через установочное воздействие словесного текста.

2. «Музыкальный» тип, у которого исполнительская установка формируется под влиянием музыки произведения, а слова не играют при этом сколько-нибудь значительной роли. В данном случае словесный текст воспринимается через установочное воздействие музыки.

3. «Смешанный» тип, у которого и слово, и музыка участвуют в формировании исполнительской установки. При этом для одних превалирует словесное содержание, для других — музыкальное.

С сожалением приходится отметить, что индивидуальные особенности певцов в формировании исполнительской установки при работе над художественными произведениями не всегда учитываются в практической деятельности педагогов-вокалистов.

В вокально-педагогической практике наблюдаются частые случаи, когда студент исполняет вокально-художественное произведение механично, формально, невыразительно, с «пустыми», «ничего не говорящими», «холодными» интонациями. В таком случае педагог предлагает ему вдуматься в музыкальное содержание исполняемого произведения и спеть его музыкально, «с чувством». Привлекая основное внимание к музыкальной стороне произведения, к музыкальной выразительности, педагог (если учащийся относится к «словесному» типу) тем самым упускает из виду, что ведущим фактором в создании исполнительской установки для данного певца является слово. Слова, будируя его воображение, формируют исполнительскую установку, на основе которой происходит осмысление музыкального содержания, поиск выразительных средств музыкального языка.

Встречаются и обратные случаи, когда педагог при разучивании с учеником («музыкального» типа) художественного произведения предлагает ему вдуматься в его поэтический текст. Таким образом педагог в поисках вокально-художественного образа приковывает мысли и чувства студента к словесной стороне произведения, упуская тем самым из виду, что для него ведущим фактором в возбуждении активного отношения к идейно-смысловому содержанию является язык музыки.

Задача педагога в данном случае — привлечь основное внимание ученика к музыкальной стороне произведения, для того чтобы он услышал в звуковой картине воплощенное в музыке действие и превратил эту картину в зрительную, т. е. представил себе воображаемую ситуацию, диктуемую музыкальным текстом произведения.

Итак, при работе с учеником над художественным произведением важнейшая задача педагога — выработать у него, в органическом единстве музыки и слова, установку для раскрытия в совершенной вокальной форме идейно-смыслового содержания сочинения.

Естественно, при отсутствии у певца необходимых «ремесленных» вокально-технических навыков (т. е. без правильного певческого звукообразования, без гибкого нестандартного певческого дыхания и т. д.) трудно говорить о создании им убедительного вокально-художественного образа.

Поэтому считаем необходимым вкратце остановиться на вопросах выработки вокально-технических навыков и гибкого нестандартного певческого дыхания, поскольку эти вопросы, на наш взгляд, также являются частью поведения личности и, следовательно, их следует интерпретировать, исходя из закономерностей целостно-личностного поведения.

Вопрос выработки вокальной техники в традиционных представлениях связывается с пением гамм, упражнений и вокализов.

В наше время трудно найти педагога-вокалиста, который в своей деятельности не уделял бы особого внимания выработке вокальной техники посредством пения гамм, упражнений и вокализов. Гаммы и упражнения являются для них средством привития студенту вокально-технических навыков, доводимых со временем до автоматизма. Кажалось, можно было бы ожидать, что столь усердная тренировка на гаммах и упражнениях благотворно повлияет на практические результаты работы педагогов, а значит, и на вокально-технические успехи студентов. Однако эти ожидания далеко не всегда сбываются.

Нередко приходится наблюдать, как студент, только что успешно певший сложные гаммы и упражнения, при исполнении художественных произведений, сталкиваясь с особенностями музыкального стиля композитора, со словом (этим одним из важнейших компонентов искусства пения), требующими соответствующей «настройки» голосового аппарата и иных вокально-артикуляционных установок, оказывается беспомощным, ибо он не умеет применять выработанные на гаммах и упражнениях технические навыки при пении произведений с текстом, поскольку музыка и слово выбивают его из правильной певческой позиции, и зачастую найденные им вокально-технические достижения начинают разлаживаться.

Возникает вопрос: куда девается тот правильный вокально-позиционный настрой, который он обнаруживает при пении гамм и упражнений? Что происходит? Что изменяется в поведении певца, в частности, при исполнении художественных произведений? Попробуем проанализировать этот парадокс с точки зрения психологии установки.

Дело в том, что вокальная техника молодого певца, выработанная на гаммах и упражнениях, обусловлена установкой, порожденной его моторно-двигательной активностью, которая достигается в процессе тренировки на гласных, при «чистом» представлении им моторных действий мышц голосового аппарата.

Естественно, что вокальная техника, выработавшаяся у студента в результате пения большого количества гамм и упражнений на гласных, основанной на моторно-двигательной активности, облегчает ему пение гамм и упражнений на тех же гласных, но при исполнении художественных произведений с текстом таким методом выработанные технические навыки оказываются мало пригодными.

Ведь при исполнении вокально-художественного произведения моторную активность певца заменяет другая — не моторная, а специфически человеческая целостно-личностная активность, которая достигается им на основе специфического «вчувствования» и осмысления содержания художественного произведения и вызывает в нем адекватное данному произведению эмоциональное состояние, или настроенность.

Таким образом, перейдя от пения гамм и упражнений к исполнению художественного произведения, певец резко меняет характер и направление своего действия, переходит из одного состояния в другое, и это новое состояние требует от него соответствующих ему не только чисто вокально-технических, но и целого арсенала художественно-выразительных средств. К ним относятся как внешние действия, или движения (мимика, жестикуляция, поза), так и вокальные (разнообразие оттенков певческого звука, эмоционально-смысловая окраска звука и слова, интонация, акценты, динамика, нюансировка).

При исполнении художественного произведения перечисленные выразительные средства, вступая в органическую взаимосвязь с вокально-техническими средствами, представляют собой не цепь самостоя-

тельных действий, а целостный комплексный акт — целостное действие целостного индивида, что является принципиально иной формой поведения, чем фиксированная, вызванная тренировкой мышц голосового аппарата моторно-двигательная активность, которая является более периферической, чем глубокое состояние целостной личности, возникающее при активном специфическом «вчувствовании» и осмыслении содержания художественного произведения. И эта новая форма поведения, новое творческое состояние требует от певца совсем иной «настройки» певческой фонации.

Вот по какой причине, на наш взгляд, изолированно выработанная и оторванная от творческого состояния певца вокальная техника часто вступает в противоречие при претворении художественно-исполнительских задач.

Здесь, конечно, речь идет не об отдельных редких случаях, когда талант певца столь огромен, что, перейдя от пения гамм и упражнений к исполнению художественных произведений, у него легко и непринужденно, за сравнительно короткий срок, «срабатывает» оптимальная позиция певческой фонации, что обуславливается особенностями «личностного типа» его установки.

Исходя из нашей предпосылки, целесообразно с начала же воспитания и обучения певца вырабатывать у него вокальную технику на несложных, сильных классических произведениях, старинных ариях композиторов-классиков, народных песнях, доступных ему по tessitura и содержанию.

Подобные вокальные произведения предоставляют певцу большие возможности именно для вокально-технического совершенствования, которое протекает одновременно с приобретением художественно-исполнительских навыков. Ведь художественный материал содержит такое обилие эмоциональных состояний и связанных с ними разнообразных динамических и звуковых оттенков, интонаций, мелодических и ритмических рисунков, такое множество технических задач, какого не может предусмотреть ни одно специально написанное вокальное упражнение или экзерсис.

При этом, следует учесть, что на вокальных отделениях музыкальных учебных заведений учится молодежь, которая в большинстве своем уже имеет систематическое приобщение к искусству пения через участие в различных самодетельных коллективах, народных ансамблях, и что, кроме того, среди студентов есть многие, прошедшие военную службу, где они также были приобщены к искусству пения, поэтому пение художественных произведений с текстом для них является естественным и привычным процессом.

На основе приведенных соображений, педагог-вокалист, обучающий и воспитывающий будущего певца-исполнителя, должен в своей практической деятельности пользоваться комплексным методом преподавания, без деления на вокально-техническую и художественно-исполнительскую подготовку, т. е. должен соблюдать принцип единства вокально-технического и художественно-исполнительского развития студентов.

Вся работа по вокально-техническому и художественно-исполнительскому развитию студентов должна проходить на базе постоянно усложняющихся, специально и индивидуально подобранных вокальных произведений, которые позволяют объединить вокально-техническое развитие и художественно-исполнительские задачи в один целостный процесс.

Педагогу во время исполнения художественного произведения удобнее следить за певческой фонацией и, исходя из целого и живого процесса исполнения, исправлять отдельные вокально-технические недочеты ученика, не перегружая его, однако, обилием требований к чисто вокально-техническому процессу. Очень важно учесть и то, что чрезмерная фиксация внимания певца на решении чисто вокально-технических задач оказывает дезорганизующее влияние на целостный певческий процесс, пагубно действуя не только на художественную сторону исполнения, но, главным образом, на решение задач именно вокально-технического порядка. Только по мере того, как ученик начнет приобретать определенные навыки, педагог волен увеличить и количество требований к нему.

При подборе репертуара педагогу следует учитывать конкретные технические недочеты ученика и выбирать для него, с учетом его музыкально-слухового опыта, произведения, которые легко и непринужденно настроят его, вызовут в нем целостно-личностное изменение его внутреннего состояния, и это новое состояние — новый настрой — позволит ему органичнее включиться в певческий процесс и естественнее найти индивидуальную оптимальную позицию звукообразования, что будет способствовать выработке верных приемов певческой фонации и устранению вокально-технических недочетов.

Таким образом, при работе над художественным произведением ученик преодолевает технические трудности главным образом не развитием самой техники путем систематических упражнений, а посредством возникновения в нем соответствующей установки, способствующей выработке верных вокально-технических и исполнительских навыков.

Следует отметить, что сторонников выработки вокальной техники на базе художественных произведений немного. К их числу относятся певцы и педагоги А. П. Зданович (Новосибирская гос. консерватория), Н. М. Понтягин (ГИТИС, Москва), Г. М. Гогичадзе (Тбилисская гос. консерватория), который обнародовал свои методические установки на Всесоюзной научно-практической конференции вокальных кафедр музыкальных вузов страны в Киеве в 1982 году.

Вышеупомянутые педагоги в своей каждодневной работе вырабатывают у своих учеников вокальную технику в органической взаимосвязи с проникновением в суть художественных произведений, соблюдая тем самым принцип единства развития вокально-технической и художественно-исполнительской сторон певческого процесса.

Из зарубежных педагогов мы можем назвать Г. Кремерса (зав. кафедрой сольного пения в Веймаре) и Елизабет Плейн (руководитель вокальной кафедры Дрезденской консерватории).

Говоря о сторонниках данного метода обучения, нельзя обойти молчанием и то обстоятельство, что, как показала прошедшая в ноябре 1982 года в Киеве Всесоюзная научно-практическая конференция вокальных кафедр музыкальных вузов страны, подавляющее большинство педагогов считает, что вокально-техническая работа должна основываться на применении большого количества гамм и упражнений, которые являются для них основным материалом для развития вокально-технических навыков.

Однако, в силу всего вышеизложенного, нам трудно согласиться с теми педагогами, которые считают, что вокально-техническая работа над голосом происходит только во время пения гамм и упражнений и что-де педагоги, использующие в начале обучения посильные и удобные произведения, не занимаются вокально-технической стороной развития голоса.

К сожалению, веками установившаяся традиция — выработка вокальной техники посредством пения гамм и упражнений — весьма прочно вошла в практику вокальных педагогов и имеет много сторонников. Традиция эта до настоящего времени не подвергалась критическому пересмотру в свете достижений современной психологической науки, в частности, с позиции психологии установки, которая может внести, как мы пытались это показать, определенную ясность в остающийся столь долгое время неразрешенным вопрос — о целесообразности пения гамм и упражнений. И по сей день все еще издаются многочисленные сборники и циклы вокальных упражнений.

В заключение нам хотелось бы добавить, что наш вывод — о целесообразности выработки вокальной техники в органической взаимосвязи с постижением художественных произведений — находит подтверждение в общих законах музыкального исполнительства, а также в опыте и в высказываниях представителей смежных областей искусств.

«Из внутреннего движения рождается внешнее», — этими немногими словами определил Лист свою основную точку зрения на техническое искусство пианиста. «Знаменитое изречение Листа — «Из духа рождается техника, а не из механики», — ясно показывает, — пишет Мильштейн, — что техника не только подчиняется, служит художественному образу, но и рождается от него, что техника не «конструируется» сама по себе, не придумывается, а как бы вырастает из содержания исполнения, из смысла, истоки которого исходят из воображения. Техника вырабатывается в процессе творческой работы, в процессе приложения нашего организма к намеченной художественной цели. Эта мысль Листа свидетельствует о том, что перед лицом необъятности и изменчивости мира и мыслей и чувств, перед лицом непрерывных преобразований художественных форм он отвергал какие-либо канонические технические системы» [10, с. 96].

Годовский, Корто, Гофман являлись сторонниками точки зрения Листа. Они многократно и настойчиво рекомендовали ученикам строить свои собственные упражнения на материале, почерпнутом из высокохудожественных произведений.

Хорошо известно, что Бузони превращал музыкальные произведения в чисто технический материал для развития исполнительских навыков. Так, например, прелюдии Баха он использовал для выработки разнообразных технических приемов.

Для нас представляет определенный интерес и метод педагогической работы Л. Годовского. Как известно, он слыл в свое время «волшебником техники», а поэтому многие молодые пианисты всех стран стремились получить от него «рецепт» для достижения «виртуозной техники». Но, увы! Как вспоминает Г. Нейгауз: «Годовский почти ничего не говорил о технике в том смысле, как ее понимали эти молодые люди, все его замечания во время урока были исключительно направлены на музыку, на исправление музыкальных недочетов исполнения...».

«Годовский, — пишет далее Г. Нейгауз, — никогда не учил гамм, а играл их с таким блеском, ровностью, быстротой и красотой звучания, что я, пожалуй, лучше и не слышал. Он играл наилучшим образом гаммы, которые попадались в пьесах, и таким образом научился играть «гамму» как таковую. Маленькая, но значительная подробность» [13, с. 25].

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что Годовский выработывал технику в органической взаимосвязи с музыкой, исходя из содержания исполняемого музыкального произведения.

Великий русский художник Крамской в известном письме к Стасову (от 19 июня 1876 г.) иронизирует по поводу тех, кто считает, будто техника вырабатывается отдельно от содержания, «висит где-то, у кого-то на гвоздике в шкафу, и стоит только посмотреть, где ключи, чтобы раздобыться техникой». «А того не поймут,— добавляет он,— что муку их составляло вечное желание только (только!) передать ту сумму впечатлений, которая у каждого была своя собственная. И когда это удавалось, когда на полотне добивались сходства с тем, что они видели умственным взглядом, техника выходила сама собой» [6, с. 143].

Мнение мастеров искусств перекликается с мнениями представителей науки.

Вот что пишет психолог К. Н. Корнилов: «Новички обычно сосредоточивают свое внимание на своих собственных действиях, а не на объекте своей работы. Начинающий играть на рояле сосредоточивается почти всецело на движениях своих пальцев». По мнению автора, это... «чрезвычайно тормозит выработку навыка. И именно тогда, когда... музыкант уходит весь в мелодию и не следит за движениями рук... лишь тогда навык начинает быстро совершенствоваться...» [15, с. 253]. Эта истина целиком и полностью распространяется и на вокалистов.

Обобщая вышесказанное, можно прийти к заключению, что выработка вокальной техники путем пения гамм и упражнений в наше время вряд ли целесообразно и по той простой причине, что не отвечает целям и задачам воспитания и обучения современного певца-интерпретатора. Решение задач вокально-технического порядка должно идти в неразрывной и органической связи с постижением смысла художественного произведения.

Наконец, рассмотрим вопрос о целесообразности использования вокализов для выработки вокальной техники. Начнем с вопроса: чем объяснить использование вокализов в старой итальянской школе пения?

М. Гарсиа объясняет это случайностью, возникшей в XVI—XVIII вв., когда музыке обучали только с гдлоса; случайностью, перешедшей со временем в традицию обучать посредством вокализации не только сольфеджио, но и пению.

Как известно, обучение пению в старой итальянской школе осуществлялось тем же педагогом, который вел и сольфеджио. Начальный этап обучения пению связывался с сольфеджированием. Упражнения были построены на гексахордах, а иногда, чтобы избежать трудностей, которые встречались при чтении нот при переходе из одного гексахорда в другой, название нот заменяли гласными звуками. Постепенно этот прием, направленный исключительно на облегчение чтки нот с листа, превратился при обучении пению в прием вокализации и подменил собой упражнения для всесторонней обработки певческого голоса.

Как известно из специальной вокальной литературы, о целесообразности пения вокализов существуют различные мнения: одни педагоги считают, что вокализы дают большие возможности для вокально-технического совершенства, другие отказываются от их применения в своей работе над развитием голосового аппарата.

Еще М. Гарсиа (сын), воспитавший целую плеяду известных певцов и педагогов, считал, что вокализы в качестве учебного материала могут быть использованы «для учеников, уже умеющих владеть своим голосом, издавать его чисто, ровно, интенсивно, сглаживать регист-

ры, варьировать его тембр, владеть дыханием и исполнять гаммы, арпеджио, трели, мордент, одним словом, всеми ресурсами певца, кроме произношения. Вот эти отдельные трудности, будучи соединены в вокализах, задерживают ученика и его развитие» [2, с. 7].

Как мы видим, М. Гарсиа говорит о сложности вокализов для начинающих певцов и ограничивает их место в учебном процессе.

Другой представитель французской школы пения Ж. Фор считал, что вокализы могут быть полезны при условии, если они не являются обязательным дополнением к техническим упражнениям и особенно к работе над художественным произведением. Более того, Фор, полагавший, что самым естественным является пение со словами, указывал, что вокализы — форма гораздо менее органическая. «Почему, — спрашивал Фор, — человеческий голос должен лишать себя данных ему природой ресурсов и создавать себе трудности с единственной целью их преодоления?» [1, с. 234].

Вокализы на гласный звук а Фор считал самыми трудными, поскольку сохранение одного гласного звука на протяжении всего вокализа утомляет мышцы ротоглоточной полости и ведет к мышечному зажиму. Он предлагает петь вокализы с названием нот.

Рауль Дюгамель — яркий представитель французской вокальной педагогики первой половины XX в. — в своей статье «Вопрос о вокализах во французском пении» (1926) подвергает критике пение вокализов на один гласный звук, считая, что подобная тренировка приучает мышцы к однотипной работе и непригодна для пения произведений, требующих гибкого участия различных групп мускулатуры артикуляционного аппарата. Кроме того, вокализы, по его мнению, не вызывают интереса у ученика ни своей формой, ни содержанием.

Известный немецкий педагог прошлого Гей советует упражняться с текстом. Того же мнения придерживается другой крупный педагог Штокгаузен. Он считает, что сольмизация должна предшествовать вокализации, ибо присоединение согласных создает оптимальные условия для деятельности гортани, снимает излишнюю нагрузку.

В наше время педагогов, отрицающих целесообразность пения вокализов, немного. Один из них — А. П. Зданович. Ему представляется сомнительным, что вокализы могут принести пользу ученику в начальный период обучения. Более того: «Вокализы, исключая слово и его интонирование, — пишет он, — воспитывают голос в основном однопланово в тембральном отношении, тогда как для певца-реалиста владение красками голоса является первоочередной задачей. Вполне очевидно, что вокализы не могут служить материалом для развития художественного мастерства певца» [4, с. 45].

Вопрос о целесообразности пения вокализов в течение нескольких лет обсуждался и на Всесоюзной конференции по вокальному образованию в 1966 году (Москва) (О. И. Егорова — Уральская консерватория, Н. А. Вербова — ГМПИ, Москва) [12, с. 499].

Как показала прошедшая в Киеве в 1982 году Всесоюзная научно-практическая конференция вокальных кафедр музыкальных вузов страны, подавляющему большинству педагогов вокализы, наряду с гаммами и упражнениями, представляются основным вокальным материалом для развития вокально-технических навыков.

Какой же вывод можно сделать из вышесказанного? Целесообразно или нецелесообразно пение вокализов?

Нам кажется, что ответ следует искать в индивидуальных особенностях формирования у певцов исполнительской установки.

Исходя из выявленных нами трех типов формирования исполнительской установки, студентам «словесного» типа, в силу их индивидуальных особенностей (выработка установки стимулируется словом), по нашему мнению, пение вокализов для выработки вокальной техники целесообразно, т. к. у них будет наблюдаться пассивное состояние в отношении специфического «вчувствования» в них. Это пассивное состояние в процессе пения будет мешать им совершенствовать технику звукообразования, поскольку их пение будет носить «пустой», формальный характер и являться отвлеченным звукозвучением. Поэтому урок для студентов данного типа следует начинать либо с вокализов со словом (имеются в виду вокализы Ваккаи), либо с хорошо «впетых» художественных произведений, написанных в умеренной темпе на понятном им языке.

Примечательно, что некоторые студенты неохотно поют вокализы, чувствуя, видимо, что они не приносят им пользы. Отказываясь от вокализов, они пытаются доказать, что художественные творения композиторов выше вокализов и что вообще вокализы — произведения, лишённые идеи, и поэтому петь их не следует.

Пение вокализов, по нашему мнению, целесообразно для студентов «музыкального» и «смешанного» типов в силу их индивидуальных особенностей (выработка установки стимулируется музыкой), у них будет наблюдаться активное состояние специфического «вчувствования» в произведение. Это активное состояние в процессе пения, обусловленное психофизической мобилизованностью, настроенностью, будет содействовать совершенствованию техники звукообразования и направлять певца на преодоление определенного вида вокально-технических трудностей. Кроме того, вокализы будут приучать студентов вышеуказанных типов к инструментальной звуковедению и настраивать их на чисто музыкальную выразительность.

В этом вопросе следует учесть и то, что пение вокализов на одной гласной утомляет голосовой аппарат, так как требует напряжения одних и тех же мышечных групп, необходимых для пения одной гласной в течение более или менее длительного времени. Поэтому вокализы им целесообразно петь либо с названием нот, т. е. сольмизируя, либо в сочетании гласных и согласных, что диктуется и необходимостью выработки певческого звука того же качества, что и при пении художественных произведений.

Не отращаясь от мнения, что пение вокализов целесообразно для студентов указанных выше нами типов, все же следует отметить, что различные упражнения на гласные звуки или сочетание гласных и согласных не могут предусмотреть всех вариантов звучания, которые могут встретиться в художественных произведениях, тем более что одни и те же сочетания в разных произведениях звучат различно, а это не может не отразиться на качестве певческого звука, которое, в свою очередь, зависит от настроения произведения и, следовательно, от характера звука, которым пользуется певец в данном произведении.

А коли это так, то естественно возникает вопрос, не лучше ли петь художественные произведения, где даются всевозможные сочетания гласных и согласных, и, кроме того, слово и мелодия находятся в органическом единстве.

К сказанному следует добавить, что в учебных программах консерваторий нашей страны, в том числе и в Грузии, пользуются вокализмами Зейдлера, Панофки, Лютгена, Коноконе и т. д., а в Тбилисской консерватории учится молодежь, приезжающая из различных уголков республики, которая на первом этапе обучения с трудом справляется с

западноевропейской музыкальной литературой. Педагогу следует учесть музыкально-слуховой опыт своего ученика и в начале обучения не давать молодому певцу вокализы упомянутых авторов, а исполнять произведения грузинских классиков, а также грузинские народные песни в обработке наших известных композиторов (имеются в виду главным образом произведения Г. Кокеладзе, Ш. Мшвелидзе, О. Тактакишвили, К. Туманишвили и др.), одновременно обогащая его музыкально-слуховой опыт и постепенно переходя к исполнению вокализов западноевропейских авторов.

Выше мы говорили о том, что целостное освоение художественного произведения наилучшим образом способствует выработке вокальной техники и художественно-исполнительских навыков. Здесь мы хотим вкратце коснуться вопроса и о благотворном влиянии художественного произведения на выработку у студентов гибкого нестандартного певческого дыхания, этого важнейшего компонента, необходимого для оптимального раскрытия певцом как содержания исполняемого произведения, так и своих творческих возможностей.

В вокально-педагогической практике наблюдаются случаи, когда ученику вырабатывают и навязывают какой-либо один тип дыхания.

Каким способом обычно вырабатывают педагоги какой-либо один тип певческого дыхания? Практическим показом и словесным объяснением. При этом педагог-вокалист практически показывает тот механизм дыхания, которым он пользуется, а словесным объяснением передает свои личные ощущения.

Между тем механизм дыхания, которым пользуется сам педагог, в силу целого ряда причин (различия в возрасте, типе и характере голоса, в индивидуальных особенностях дыхания и т. д.), может быть просто противопоказан ученику. А что касается словесного объяснения своих субъективных ощущений, то эти объяснения могут вконец запутать ученика, затормозить его успехи, творческий рост: ведь ощущает каждый по-своему.

Как хорошо известно и не раз доказано, данные объективных исследований при помощи пневмографов очень часто идут вразрез с указаниями и ощущениями певцов в отношении их дыхания в процессе пения. Установлено, что во многих случаях исследуемые певцы неверно анализируют свой дыхательный процесс.

Один из лучших методологов — врач-фониастр и певец И. И. Левидов еще в 1939 году в своем труде «Певческий голос в здоровом и больном состоянии» писал: «Чрезвычайно характерным является то обстоятельство, что предварительные» перед исследованием «объяснения певцов об усвоенном ими типе дыхательных движений при пении никогда (подчеркиваем — никогда — И. Г.) не совпадают с объективными данными, которые получались исследователем» [7, с. 142].

И можно ли принять всерьез утверждение певцов или педагогов, что они дышат во время пения определенным способом, когда оказывается, что «никогда» их субъективные ощущения не совпадают с объективной действительностью. Естественно возникает вопрос: правы ли те педагоги, которые упорно навязывают ученику какой-либо один тип дыхания и «перестраивают» индивидуальные особенности его дыхания?

Начнем с того, что певец при исполнении художественного произведения силится установить определенное к нему отношение. Исполняемое же произведение, со своей стороны, как компонент будущей ситуации, воздействует не на отдельные психические или физиологические процессы, а на личность певца в целом, порождая в нем опре-

деленную целостную настроенность, вызывая целостное изменение его внутреннего состояния, которую Узнадзе обозначает термином «установка».

Это новое состояние певца суть его личностная установка и управляется им, т. е. дыхательный певческий процесс приспосабливается и подчиняется тому содержанию, которое заложено в исполняемом произведении, его стилю, темпу и ритму, поэтическому тексту и всему характеру музыки (минор, мажор и т. д.).

А раз дыхание певца приспосабливается и подчиняется тому содержанию и тем мыслям и чувствам (эмоциональному настрою), которые заложены в исполняемом произведении, то, следовательно, оно не может, да и не должно быть стандартным, оно должно быть именно разнотипным и предельно гибким.

Связь между характером музыкального произведения, его стилистическими особенностями и дыханием певца очевидна. Резкие смены эмоциональных состояний и связанные с ними динамические перепады, требующие изменения количества воздуха, его распределения и т. д., сами формируют необходимое в том или ином случае певческое дыхание.

Однако не всегда педагоги учитывают это и, видимо, именно поэтому вырабатывают у своих учеников один какой-нибудь определенный тип дыхания на все случаи жизни.

Поэтому мы берем под сомнение работу тех педагогов, которые вырабатывают, прививают и навязывают ученику один какой-либо определенный тип дыхания, ибо стандартизация дыхания ограничивает, обедняет исполнительскую палитру и сковывает творческую свободу певца.

А ведь современный певец, как правило, имеет в своем репертуаре произведения, начиная с Баха, Генделя, Глюка, кончая произведениями современных композиторов и песнями разных народов. Разве сможет он, пользуясь каким-либо одним типом дыхания, одинаково успешно исполнить столь разнохарактерный и разносторонний репертуар? Думается, нет, не сможет.

Для того, чтобы всесторонне выявить свои творческие возможности, певец должен быть раскрепощен от стандартной манеры дыхания, или, вернее говоря, он должен владеть разными его вариантами, дабы с одинаковым успехом исполнять самый разнообразный и разнохарактерный репертуар.

Вопрос о том, как должен дышать певец во время пения и какой тип дыхания следует считать правильным, видный исследователь певческой фонатики Ф. Ф. Заседателев решает так: «Всякое» дыхание «может быть правильным и неправильным, смотря по требованиям, которые предъявлены к нему в данный момент» [3, с. 29].

Выясняется, что даже такой общепризнанный принцип, как «опора» звука, без которой якобы нет профессионального вида пения, не всегда нужен, а иной раз просто вредит как воплощению художественного замысла исполнителя, исходящему из содержания и характера произведения, так и его состоянию, внутренней эмоциональной настроенности, без которой немислима правдивая передача содержания вокально-художественного произведения. Именно безупречным, снятым с дыхания звуком достигал часто гениальный Шаляпин глубочайшего художественного воздействия на слушателей (вспомним сцену галлюцинации из оперы Мусоргского «Борис Годунов», «Элегию» Массне и др.).

Проблема певческого дыхания как средства выражения внутреннего состояния певца — слабо разработана в психологии пения. Первым этого вопроса коснулся известный певец и педагог И. П. Прянников. В своей работе «Советы обучающимся пению» он пишет: «В пении дыхание, кроме возобновления запаса воздуха и кроме знаков препинания, имеет еще психологическое значение (здесь и далее подчеркнуто нами — И. Г.): дыхание служит самым прямым и важным выразителем нашего душевного настроения — веселый дышит легко и живо; огорченный — тяжело и медленно, страдающий, озлобленный сильно втягивает воздух и т. п. При передаче подобных настроений, особенно на сцене, следует обращать внимание на дыхание и употреблять его соответственно требуемому настроению. Истинный артист всегда будет пользоваться дыханием для драматического выражения» [14, с. 71].

Для того, чтобы дыхание в пении, равно как и сам певческий голос, использовать «как средство выражения душевного состояния» певца, чтобы «дышать легко и живо» при веселом настроении, «тяжело и медленно» при гневе, злобе, певец должен соответственно настроиться, должно произойти целостное изменение его внутреннего состояния, т. е. в нем должна возникнуть соответствующая установка, ибо все телесные выражения при перевоплощении регулируются именно ею, и в результате он может владеть целым арсеналом разных типов дыхания. Если же он будет пользоваться в пении лишь одним каким-либо типом дыхания, хотя бы и «самым лучшим», ему никогда не удастся одинаково успешно исполнять произведения разного характера, содержания, стиля и темпа.

Кроме вышеотмеченного, чисто художественно-исполнительского аспекта, в процессе выработки певческого дыхания необходимо учитывать и индивидуальные особенности дыхания разных певцов.

Небезынтересно, что результаты объективных научных исследований позволяют сделать важные обобщения и выводы, касающиеся индивидуальных особенностей дыхания. Л. Д. Работнов, в частности, считает, что вопрос дыхания решается индивидуально. «Приходится удивляться, — пишет он, — насколько разнообразны и подвержены вариации дыхательные движения у разных лиц при выполнении одних и тех же заданий, при издаваемом звуке при одних и тех же условиях» [15, с. 82].

А вот что говорит В. П. Морозов в своей известной работе «Тайны вокальной речи»: «Аппарат, однако, позволяет обнаружить, что не все дыхательные кривые ведут себя одинаково: между ними могут быть расхождения (подчеркнуто нами — И. Г.), зависящие от индивидуальных особенностей певца» [11, с. 7].

Выходит, что тип дыхания педагогу-вокалисту следует найти для каждого данного ученика в индивидуальном порядке, исходя из особенностей его дыхания, но отнюдь не навязывать ему насильственным путем какой-либо определенный тип дыхания, порой противоречащий его природной основе, не считаясь с индивидуальными особенностями типа его дыхания.

Некоторые педагоги нашего времени, успешно связывающие практические показатели с научно-объективными данными, справедливо считают, что тип дыхания варьируется в зависимости от целого ряда причин, обусловленных характером музыки, типом голоса, возрастом, голосовыми отличиями, положением корпуса, темпераментом и т. д. Исходя из этого, они считают, что усваивать один какой-либо тип певческого дыхания и неотступно держаться за него вредно.

Известная певица М. Н. Максакова вспоминает, что специально певческому дыханию ее учили целый год, после чего ей понадобилось три года, чтобы «разучиться» дышать по рекомендованному способу.

Из признанный известной певицы можно сделать вывод, что ее напрасно учили определенному способу дыхания. Благодаря ее второму педагогу М. Максакову она нашла оптимальный тип дыхания, соответствующий особенностям ее индивидуального типа дыхания и певческим данным.

Непревзойденный мастер дыхания С. И. Мигай считал, что «стандартизация дыхания ограничивает творческие возможности певца» [9, с. 166]. И мы полностью разделяем его мнение.

Практика показывает, что можно с одинаковым успехом петь при любом типе дыхания. Напрасно некоторые считают парадоксальным, что великий Карузо пользовался грудным дыханием. Можно не сомневаться, что если бы педагоги пытались «перестраивать» его дыхание, то вряд ли он достиг бы своего вокально-исполнительского совершенства.

Поэтому предпочтение в вопросе выработки дыхания следует отдавать педагогам-вокалистам, которые не вырабатывают и не навязывают своим ученикам какой-либо один тип дыхания, а не тем, которые ломают индивидуальные дыхательные способности ученика неким стандартным, «заштампованным» дыханием, которым молодой певец обязан пользоваться всегда и во всех случаях своей певческой деятельности.

Следует помнить, что стандартизация дыхательных движений самым отрицательным образом сказывается, с одной стороны, на художественно-исполнительской деятельности певца, а с другой — на развитии и совершенствовании его индивидуальной творческой природы.

Какой вывод можно сделать по вопросу выработки певческого дыхания?

Дыхание разного типа должно вырабатываться на певческом звуке в органической взаимосвязи с освоением художественного произведения, исходя из его содержания и настроения, с учетом индивидуальных особенностей певца, его художественно-эстетической индивидуальности.

Обобщая вышесказанное, считаем необходимым, в целях изучения индивидуальных особенностей певца, а также для разработки целого ряда важнейших проблем вокальной педагогики и исполнительства, в ближайшее время открыть при Тбилисской консерватории им. В. Сарджишвили экспериментальную лабораторию по научному изучению психологии вокального творчества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Багадуров В. А. Очерки по истории вокальной методологии., ч. II, М., 1931.
2. Гарсиа М. Школа пения. М., 1967.
3. Заседателов Ф. Ф. Научные основы постановки голоса. М., 1925.
4. Зданович А. П. Некоторые вопросы вокальной методики. М., 1965.
5. Корнилов К. Н. Психология. М., 1946.
6. Крамской И. П. Цит. по сб.: «Мастера искусства об искусстве», т. IV, М. — Л., 1937.
7. Левидов И. И. Певческий голос в здоровом и больном состоянии. М., 1939.
8. Львов М. Л. Из истории вокального искусства. М., 1964.
8. „მაცნე“, ფილოსოფიისა და ფსიქოლოგიის სერია, 1984, № 2

9. Мигай С. Дыхание в пении. — В сб.: «Вопросы вокальной педагогики». В. 4, М., 1969.
10. Мильштейн Я. И. Ф. Лист, т. II, М., 1956.
11. Морозов В. П. Тайны вокальной речи. Л., 1967.
12. Материалы конференции по вокальному искусству.—В кн.: Назаренко И. К. «Искусство пения», М., 1968.
13. Нейгауз Г. Г. Об искусстве фортепьянной игры. М., 1967.
14. Прянишников И. П. Советы обучающимся пению. М., 1958.
15. Работнов Л. Д. Основы физиологии и патологии голоса певцов. М., 1932.

Представлена Институтом психологии
им. Д. Н. Узнадзе АН Грузинской ССР

ჩვენს მემკვიდრეობა

რედაქცია აქვეყნებს „თბილისის უნივერსიტეტის მოამბეზე“ (№ 1, 1 ნაკვეთი, სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტი)¹ ს. დანელიას ბიბლიოგრაფიული შენიშვნის მეორე ნაწილს. რომელიც პირველად გამოქვეყნდა ჟურნალ „განათლებაში“ (1920 წ. № 5). ამ შენიშვნის ერთი ნაწილი დაიბეჭდა ჩვენი ჟურნალის 1983 წ. № 1-ში.

სერგი დანელია

რეცენზია შ. ნუცუბიძის წერილზე „ბუნებისათვის ცნებისა“

ზემოთ მე დავპირდი მკითხველს ბ. შ. ნუცუბიძის წერილის „ბუნებისათვის ცნებისა“ გარჩევას.

პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ის, რომ ავტორი მომწიფებული მკვლევარის სახით გვევლინება. ის სრულიად დამოუკიდებლად გრძნობს თავს თანამედროვე ფილოსოფიის მთავარ წარმომადგენელთა მიმართ.

ეს მით უფრო საყურადღებოა, რომ ფილოსოფია 60-იანი წლების შემდეგ დაიპყრეს ეპიგონებმა, რომლებიც მთელ თავიანთ მნიშვნელობას გამოჩენილ ფილოსოფოსთა ნაწერების გადაღებულში ხედავენ. ამ ეპიგონების და უბადრუცი კომენტატორების წინააღმდეგ ნუცუბიძე სამართლიანად ილაშქრებს და ნათელობას „უკან კანტისაკენ“ გაბედულად უპირისპირებს თავის ლოზუნგს: „წინ კანტიდან“¹. ეს გარემოება მოწმობს იმას, რომ ავტორს შეგნებული აქვს თანამედროვე ფილოსოფიის ნაკლი, რომლის გამო ავტორიტეტის წინაშე ბრმად მუხლის მოდრეკამ უკიდურეს ზომას მიაღწია და სრულიად მოსპოვებული შემოქმედება: სახელმა, ციტატამ, უსულო სქოლასტიკამ დაიპყრო თავისუფალი აზრი და ლამის სრულად მოკლას იგი. მართალია ამ სქოლასტიკას თავის დროზე ჰქონდა მნიშვნელობა. სქოლასტიკა, როგორც ერთხელ კონდორსემ აღნიშნა, გონების საწვრთნელად საუკეთესო სკოლაა. ასეთი სკოლა გერმანული ფილოსოფიისთვის საჭირო იყო განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ჰეგელის მეტაფიზიკამ დაათრო გერმანელთა აზროვნება და დაუკარგა მას სინამდვილის ალო, მაგრამ სკოლასაც უნდა ჰქონდეს თავისი საზღვარი. ვაი იმას, ვინც სამუდამოდ მოწაფედ რჩება. ნუცუბიძემ შეიგნო, რომ ფილოსოფიისთვის მომავლდინებელი ცოდვაა თავისი აზრიდან განდგომა და ავტორიტეტის წინაშე ბრმად მუხლის მოდრეკა. ამიტომ იგი ეძებს ფილოსოფიაში თავის გზას. როგორც მისი ნაშრომიდან ჩანს, მას ეს გზა კიდევაც მოუწაავს და თუ ბოლომდე არ გაუვლია, ყოველ შემთხვევაში ამ გზის მთავარი მიმართულება წარმოდგენილი აქვს. ეს უკვე დიდია ახალგაზრდა მეცნიერისათვის. ვნახოთ, რა გზაა ეს.

¹ თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, გვ. 23.

კვლევა-ძიების მიზნად ნუცუბიძე ისახავს „ალეთოლოგიას“. ეს სრულიად ახალი მოვლენაა ფილოსოფიის ისტორიაში. მისი სავესებით გარკვევა ჯერჯერობით ავტორისთვისაც ამოცანაა. წერილი „ბუნებისათვის ცნებისა“ ერთი ცდაა „ალეთოლოგიის“ გარკვევისა. ცნებისადმი მისი დამოკიდებულების გააზრებით „ალეთოლოგია“ არკვევს ცნების ბუნებას და ამავე დროს თვით „ალეთოლოგიის“ ბუნებაც ირკვევა. ცნების ახალი ინტერპრეტაციის აუცილებლობა ავტორისათვის იმით არის გამოწვეული, რომ არსებული ცნების თეორიები არ აკმაყოფილებენ მას². ამ თეორიებს ნუცუბიძე ორ ჯგუფში ათავსებს. ერთს უწოდებს ტრადიციულ მიმართულებას, მეორეს ტრანსცენდენტალურს. ტრადიციული მიმართულება ცნების ბუნებას მისი გენეზისის განხილვით ხსნიდა. მისთვის ცნება იყო განყენების გზით მიღებული ზოგადი წარმოდგენა. შინაარსის მხრივ ტრადიციული ლოგიკის ცნება უფრო ლარიზია, ვიდრე ის კერძო შემთხვევები, რომლებიც საფუძვლად დაედო განყენების პროცესს. რაც უფრო მოწყვეტილია იგი სინამდვილეს, რაც უფრო ზოგადია მისი შინაარსი, ტრადიციული ლოგიკის თვალსაზრისით, მით უფრო მაღალია ცნების ბუნება. ამ მიმართებას ცნების შინაარსსა და მის მნიშვნელობას შორის ტრადიციული ლოგია გამოხატავდა წრეების საშუალებით. ავტორი აკრიტიკებს ტრადიციული ლოგიკის მოძღვრებას და აღნიშნავს, რომ ის სრულიად ვერ ასაბუთებდა (ან არ ასაბუთებდა — ეს ავტორისთვის ერთი და იგივეა) იმას, თუ რა უფლებით ვაერთებთ სხვადასხვა შემთხვევას მათი შედარების დროს. ეს საკითხი რომ გამოერკვია ტრადიციულ ლოგიკას, იგი მიხვდებოდა, რომ კერძო შემთხვევებიდან ცნების გამოყვანის შესაძლებლობა გულისხმობს ამ ცნების წინასწარმოცემულობას. ამგვარად, შეუგნებლად ტრადიციული ლოგია წრეში ვარდებოდა, როდესაც ის ზოგადის კერძოდან გამოყვანას ცდილობდა განყენების გზით. ვერ ხედავდა, რომ განყენება სრულიად ზედმეტია, რომ ზოგადი უკვე მოცემულია კერძოობითში.

ტრანსცენდენტალური ლოგია სხვაგვარად მიუდგა საქმეს. იგი ეძებს ცნებას არა ზოგად ნიშანთა ერთობლიობაში, როგორც აკეთებდა ტრადიციული ლოგია, არამედ წესში, რომელიც განსაზღვრავს ნიშანთა მიმართებას. ცნება არ არის შინაარსი, ის არის წარმოდგენათა შეერთების ფორმა ანუ წესი, როგორც წმინდა გონების ფუნქცია. ეს ფორმა არ მიიღება გარედან. გარედან მხოლოდ მასალა მოდის, რომელსაც იჭერს გონება ცნების საშუალებით. ცნების ბუნების განსაზღვრისათვის შინაარსს არა აქვს გადაწყვეტი მნიშვნელობა. მასალა პასიური მომენტია, ცნების ფორმა კი აქტიური. ტრანსცენდენტალური ლოგია ცნების აღსანიშნავად იყენებს არა წრეს, არამედ სწორ ხაზს. ცნება მით უფრო მნიშვნელოვანია, რაც უფრო შორისმწვდომია, რაც უფრო მეტ ფაქტებს ათავსებს თავის ხაზზე. ცნებაზე ასეთი შეხედულება ტრანსცენდენტალურმა ლოგიკამ მიიღო ტრანსცენდენტალური ფილოსოფიიდან, რის გამოც, პირველის ღირებულება განიზომება უკანასკნელის მნიშვნელობით. ამიტომ ავტორი მოკლედ ეხება ტრანსცენდენტალური ფილოსოფიის ზოგიერთ მნიშვნელოვან მომენტს და ასკვნის, რომ ტრანსცენდენტალური ლოგია, რომელიც ასე სასტიკად აკრიტიკებდა (?) ფორმალურ ლოგიკას და აბრალებდა მას ლოგიკურ წრეში ჩაგარდნას თვითონ სჩადის მსგავს შეცდომას. წინასწარ ლებუ-

² ეს საჭიროება როგორც ჩანს ავტორის წინაშე წამოიჭრა უკვე მაშინ, როდესაც ის წერდა გამოკვლევას ბოლცანოზე. იხ. მისი «Большано и теория науки». Вопр. филос. и психол., 1913.

ლობს იმას, რასაც შემდგომ ეძებს. ტრანსცენდენტალური ლოგიკა ვერ ასაბუთებს, რატომაც ცნება სავალდებულო, და ფსიქოლოგიზმის მორევეში იხრჩობა³. საბოლოოდ როგორც ფორმალური, ისე ტრანსცენდენტალური ლოგიკა მათი გარეგნული წინააღმდეგობის მიუხედავად ერთსა და იმავე საფუძველს ეყარება. ესაა დებულება „შეუძლებელია ფენომენი ერთ და იმავე დროს ზოგადი იყოს და კერძობითი“⁴. ტრადიციული ლოგიკა არაცნობიერად უარყოფდა თავის უღრმეს საფუძველს. ის გაცნობიერების გარეშე ლებულობდა, რომ კერძობითში მოცემულია უკვე ზოგადი. მაგრამ ეს გაცნობიერებლობა არაფერს ამტკიცებს. ბოლოს და ბოლოს ფორმალური ლოგიკისთვის ზოგადი არსებობდა კერძობითიდან განყენებულად. რაც შეეხება ტრანსცენდენტალურ ლოგიკას აქ, ეს უფრო ცხადია. ფორმა, როგორც წარმოდგენათა შეერთების წესი, მოდის გონებიდან და შემეცნების მასალისაგან სრულიად განცალკევებულად არსებობს. რაკი ავტორმა მონახა ორი ცალმხრივი ლოგიკური მიმართულების საერთო საფუძველი, ტრადიციულისა და ტრანსცენდენტალურის, ის თავისი არგუმენტაციის უძლიერეს საბუთებს მიმართავს ამ საფუძველის დასანგრევად. მთელი წერილის ძარღვი, თუ ასეთ შემაერთებელ ძარღვზე შეიძლება ლაპარაკი, მდგომარეობს სწორედ იმის მტკიცებაში, რომ მცდარია აზრი, თითქმის ფენომენში შეუძლებელია ზოგადი და კერძობითის შეთავსება. ნუცუბიძე ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ფენომენში ერთდროულად მოცემულია როგორც ზოგადი, ისე კერძობითი. ზოგადის და კერძობითის ამ რეალურ და ფენომენალურ სინთეზს გვასწავლის „ალეთოლოგია“, რომელიც ერთნაირად მაღლა დგას ტრადიციულ და ტრანსცენდენტალურ ლოგიკაზეც. რა არის ცნება „ალეთოლოგიის“ თვალსაზრისით? ცნება არის ფორმაც და შინაარსიც. როგორც ფორმა, ის წარმოდგენათა შეერთების წესია, როგორც შინაარსი, მრავალ ნიშანს შეიცავს, ფორმის და შინაარსის სინთეზის საფუძველი ინტუიციია, რომელსაც ნუცუბიძე კანტის ტრანსცენდენტალური ესთეტიკის „გრძობას“ უპირისპირებს. მაშ ცნება, როგორც შინაარსის და ფორმის სინთეზი, მოცემულია განცდაში, შემდეგ განსჯა შლის მას მსჯელობებში, გონება კი აერთებს დაშლილ ელემენტებს სილოგიზმში. ჩვენს შემეცნებაში ცნების დაშლას საფუძველად უდევს ამავე ცნების რეალობაში გაშლა. პირველი არის გზა „ჭეშმარიტებისა ჩვენთვის“ მეორე კი, „ჭეშმარიტებისა თავისთავად“. შემეცნების პროცესი იმაშია, რომ „თავისთავად ჭეშმარიტების“ სისტემის ერთხელ დარღვეული წონასწორობა იწვევს ამ ჭეშმარიტების გაშლას და გადაქცევას „ჭეშმარიტებად ჩვენთვის“.

ნუცუბიძის წერილი ბევრ აზრს აღვიძებს, ამიტომ ბევრ წინააღმდეგობასაც იწვევს. ეს თუ გნებავთ მისი დადებითი მხარეა და არა უარყოფითი. სამწუხაროდ ეს ნაშრომი ისე დაულაგებლად და უსისტემოდაა დაწერილი, რომ ძნელია (მე ვიტყვოდი შეუძლებელია) მისი სახეებით გაგება. იტყობა, რომ ავტორი ებრძვის თავის აზრებს და ჯერ კიდევ ვერ დაუმორჩილებია მათი სიახლე. ეს არაფერია. მთავარია ჭეშმარიტება. აღმოჩენილი ჭეშმარიტების სისტემატური დალაგება შემდეგ არც ისე ძნელი იქნება. „ალეთოლოგია“ ნუცუბიძის ფილოსოფიური შეხედულების საფუძველია. მისი აუცილებლობა გამოდის იმ

³ უნივერსიტეტის ნომზე, გვ. 29.

⁴ იქვე, გვ. 27.

წინააღმდეგობიდან, რომელიც აღმოაჩინა ნუცუბიძემ ფორმალურ და ტრანსცენდენტალურ ლოგიკას შორის, მაგრამ საკითხავია: 1. ფაქტობრივია თუ არა წინააღმდეგობა, რომელიც აღმოაჩინა ნუცუბიძემ ტრანსცენდენტალურ და ტრადიციულ ლოგიკას შორის. როდესაც ეს საკითხი გაირკვევა ისიც უნდა გამოვიკვლიოთ. 2. სწორად აღნიშნა ნუცუბიძემ თუ არა ამ წინააღმდეგობის მიზეზი. თუ ორივე საკითხი დადებითად გადაწყდა მაშინ დგება ახალი. 3. აუცილებელია თუ არა აღმოჩენილი წინააღმდეგობის მოსასპობად სწორედ „ალეთოლოგიის“ მიღება. თუ ამ კითხვამდე დადებითი პასუხი მივიღეთ, მაშინ ნუცუბიძის თეორია ცნების ბუნების შესახებ შეიძლება გახდეს ჩვენი მსჯელობის საგანი. განვიხილოთ პირველი საკითხი. რამდენად მართებულია მტკიცება ტრანსცენდენტალურ და ფორმალურ ლოგიკას შორის წინააღმდეგობის არსებობაზე. თუ ტრანსცენდენტალური ფილოსოფიის მამამთავარს კანტს მოვუსმენთ, ის იმას გვეუბნებოდა, რომ ტრანსცენდენტალური ლოგიკა არა თუ არ ეწინააღმდეგება ფორმალურს, არამედ კიდევაც გულისხმობს მას. როგორც ვიცით, კანტმა ტრანსცენდენტალური კატეგორიების ცხრილი ააგო ფორმალური ლოგიკის მოძღვრებაზე. ნუცუბიძე აღნიშნავს, რომ „წმინდა გონების კრიტიკას“ საფუძვლად უდევს ფორმალური ლოგიკის მოძღვრება ცნებასა, მსჯელობასა და სილოგიზმზე. მაშასადამე, თუ კანტი, ტრანსცენდენტალური ფილოსოფიის დამაარსებელი, ვერ ხედავდა წინააღმდეგობას ტრანსცენდენტალურ და ფორმალურ ლოგიკას შორის, ნუცუბიძეს უნდა ჰქონდეს მძლავრი საბუთები, როდესაც ის ფიქრობს, რომ ასეთი წინააღმდეგობა არსებობს. მართალია კანტის შემდეგ შექმნილ ბურჟუაზიულ საზღვრები წაიშალა და შეხლა-შემოხლის ქაოსში თავისიანი თავისიანს ვერ ცნობდა, მართალია ისიც, რომ ფორმალური ლოგიკის ტრანსცენდენტალურთან დამოკიდებულება ბევრმა ვერ გაიგო, მაგრამ რა გამოდის აქედან? გაუგებრობის არსებობის მხოლოდ ისტორიული ფაქტი და მეტი არაფერი. თავისთავად შეიძლება ტრანსცენდენტალური ლოგიკა არც ეწინააღმდეგება ფორმალურს. და ის კორიანტელი, რომელიც ამ ბოლო ხანებში ატყდა ამ ორ დისციპლინას შორის დამოკიდებულების გარშემო (უმთავრესად ჰუსერლის მეშვეობით), შეიძლება მხოლოდ დიდი გაუგებრობის შედეგი იყოს. მაშასადამე ამას დასაბუთება სჭირდება. ნუცუბიძე კი ამ დასაბუთებას არ აქცევს საკმაო ყურადღებას. ეს იქიდანაც ჩანს, რომ იგი დასაბუთებელ დებულებას ცვლის საწინააღმდეგოთი, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ. ნუცუბიძის წერაში არ არის დამტკიცებული ის დებულება, რომ ცნების გაგებაში ტრანსცენდენტალურ და ფორმალურ ლოგიკას შორის არსებობს წინააღმდეგობა. ჩემი აზრით, ეს დებულება არა თუ არ არის დამტკიცებული ნუცუბიძის წერაში, მისი დამტკიცება სრულიად შეუძლებელია, ვინაიდან მართალია მისი უარყოფელი დებულება, რომ ტრანსცენდენტალურ და ფორმალურ ლოგიკას შორის არ არსებობს არავითარი წინააღმდეგობა. თუ ამ წინააღმდეგობის ფაქტი დაუმტკიცებელია, მიუღებელია ის არგუმენტაცია, რომელიც ექვს ამ გამოგონილი წინააღმდეგობის მიზეზს. ამის გამო შეიძლება გამოგვეტოვებინა მეორე საკითხის განხილვა. მართალია თუ არა, რომ ტრანსცენდენტალურ და ტრადიციულ ლოგიკას შორის ცნების საკითხში წინააღმდეგობის მიზეზი სწორად აქვს აღნიშნული ნუცუბიძეს, მაგრამ ვინაიდან ამ საკითხის გაშუქებაში ნათლად ისახება ნუცუბიძის შეხედულება, საჭიროდ მიმაჩნია მასზე შეჩერება. ნუცუბიძე თავისი არგუმენტაციის ძირითად ნაკადს მიმართავს თეზისისაკენ; როგორც ფორმალური ისე ტრანსცენდენტალური ლოგიკა

ეყრდნობა იმ დებულებას, რომ „რაიმე ფენომენი შეუძლებელია ერთსა და იმავე დროს იყოს ზოგადიც და კერძობითიც“⁵. ეს თეზისი, სხვათა შორის, კარგად აქვს გამოთქმული ინტუიციონიზმის ავტორს ნ. ლოსკის, რომელთან ერთად ნუცუბიძე ენერგიულად ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ეს დებულება არ არის მართალი, რომ ფენომენი შეიძლება ერთსა და იმავე დროს ზოგადიც იყოს და კერძობითიც. მერე ვინ უარყოფს ამას? ტრანსცენდენტალური ფილოსოფია, რომელსაც ნუცუბიძე ამ დებულებას მიაწერს, შორსაა იმ აზრიდან, რომ ზოგადი როგორც რეალობა არსებობს ფენომენის გარეშე. ზოგადი ანუ მოვლენათა გაშლილი წესი ჩანასკვლია თვით მოვლენებში და მათ გარე არ არსებობს. რა არის მოვლენა? იგი არის ნაყოფი გონების შემოქმედი ფორმის და შეგრძნების პასიური მასალის სინთეზისა. ტრანსცენდენტალური ფილოსოფიის განსხვავება დოგმატური პლატონიზმისაგან სწორედ იმაშია, რომ მისთვის არ არსებობს კითხვა, რა უფლება აქვთ ამ ფორმებს მოვლენებში შეჭრის. ფორმა ფაქტია. შეიძლება კითხვა დაისვას მისი ტრანსცენდენტალური დედუქციის შესახებ, მაგრამ ეს დედუქცია არაფერს მატებს ფორმის ღირებულებას. ის არ ამართლებს მას და არც ფორმის წარმოშობის ახსნაა. პირიქით, ფორმის სიცხადე თვითონ ფენს ნათელს მსოფლიოს აგებულებას. ეს დედუქცია შეიძლება იყოს მხოლოდ განმარტება ფორმის მიღების ლოგიკური პირობებისა წინააღმდეგობის პრინციპის დაცვით. ამგვარად, ვინც ტრანსცენდენტალურ ფილოსოფიას ფორმის გამართლებას მოთხოვს (ასე აკეთებს ნუცუბიძე), ის უარყოფს განსხვავებას პლატონის იდეალიზმსა და ტრანსცენდენტალურ ფილოსოფიას შორის. მისთვის კრიტიციზმის განსაკუთრებული თვალსაზრისი (შემეცნების შესაძლებლობის მტკიცების შეუძლებლობა, როგორც ფილოსოფიის აშენების ამოსავალი წერტილი) რჩება შეგნების გარეშე. სად ვხვდებით ჩვენ ფორმებს? მოვლენებში. მოვლენების გარეშე მათ მნიშვნელობა ეკარგებათ, ამიტომ მოვლენების გარეშე მათ არსებობაც არა აქვთ, ვერ ხორციელდებიან და მხოლოდ განყენებულ წარმოდგენებად რჩებიან. ამ შემთხვევაში ფორმის წარმოდგენა არ განსხვავდება ფერის წარმოდგენისაგან, ისე როგორც წითელი ფერი არ არსებობს მოვლენების გარეშე, მიზეზობრიობაც არაა. ამას აღნიშნავს კანტი, როდესაც ამტკიცებს, რომ ჩვენი გონების პირველი ნაყოფი არის ცდა. და რა არის მოვლენა, თუ არა ცდის ნაყოფი. აქედან გამომდინარეობს, რომ მოვლენაში ან ფენომენში უკვე მოცემულია ფორმა. ცხადია შინაარსიც, ვინაიდან ცდა გონებისა და შეგრძნების ურთიერთობის პროცესში იქმნება. ამნაირად ზოგადი (ფორმა) და კერძობითი (მოვლენა) არა თუ გათიშული არ არიან, კანტის ფილოსოფიის მთავარი დამსახურება მათი ერთიანობის დასაბუთებაა. ყოველი შესაცნობი შეიმეცნება მოვლენაში — ფორმაც და შინაარსიც. მოვლენა კერძობითია (დრო და სივრცეში მოცემული ინდივიდუალობა), ფორმა ზოგადი. მაშასადამე, კერძობითობაში ზოგადი მჭიდროდ არის ჩანასკვლი ისე, რომ მისი გამოყოფა ძნელ რეფლექსიას მოითხოვს. ზოგადის კერძობითობაში ჩასმის შედეგია ფენომენი ანუ მოვლენა, ცდის ნაყოფი. მართალია კანტი ხშირად ისე ლაპარაკობს აღქმაზე, თითქოს ის არ იყოს ცდა, მაგრამ არასდროს არ შებარვია ექვი იმაში, რომ ცდა არის გარედან მიღებული მასალის გაფორმება და ამიტომ მასში ფორმა და შინაარსი, ზოგადი და კერძობითი განუყოფლად არიან დაკავშირებული.

⁵ უნივერსიტეტის მოამბე, გვ. 27.

ბოლოს და ბოლოს ამას ნუცუბიძეც აღიარებს⁶. მაშ, რას ეძებს ნუცუბიძე, თუ საძებნი ხელთ აქვს კანტის ფილოსოფიის სახით. და თუ ტრანსცენდენტალური ფილოსოფია არაფერ შუაშია, თუ მან ზოგადის და კერძობითის ერთიანობით მათი შეთავსება შეუძლებლად არ ცნო. ზოგიერთი ადგილიდან ჩანს, რომ ნუცუბიძეს ტრანსცენდენტალური ფილოსოფია არ მოსწონს იმისათვის, რომ მან ვერ მოუწახა საფუძველი ცნებაში ზოგადისა და კერძობითის, განყენებულის და კონკრეტულის ერთიანობას. როგორ ესმის ნუცუბიძეს სიტყვა „საფუძველი“, როგორც *ratio essendi*. მაგრამ მაშინ მისი სიტყვები უმართებულოა, რადგან ტრანსცენდენტალური ფილოსოფია ცდილობს ასეთი საფუძვლის მონახვას. ნუცუბიძე ამ ცდას „მითოლოგიურ ფსიქოლოგიაში“ და „ანთროპოლოგიაში“ ეძახის, მაგრამ სხვა საქმა, რამდენად მისაღებია შემეცნების ფაქტის კანტისეული დასაბუთება. ამის გასარკვევად უნდა დავალაგოთ კანტი და ყოველ მუხლში აღვნიშნოთ მისი შეცდომა. ამას ნუცუბიძე არ აკეთებს და თავის მოკლე წერილში ვერც გააკეთებდა. ამრიგად, დაუმტკიცებელია მოსაზრება, რომ კანტმა საფუძველი როგორც *ratio essendi* შემეცნების ფაქტს ვერ მოუწახა, ე. ი. მოვლენაში შინაარსისა და ფორმის კავშირს. მაგრამ ჩვენ იმის საბუთიც გვაქვს, რომ ნუცუბიძეს „საფუძველი“ ქვეშ შეიძლება ესმის ლოგიკური საბუთი ანუ *ratio cognoscendi*. რა უფლების ძალით ვეერთებთ ელემენტებს, კითხულობს ნუცუბიძე და საყვედურობს, ტრანსცენდენტალური ფილოსოფია რომ ვერ ჭრის ამ საკითხს. მაშასადამე, ნუცუბიძე ტრანსცენდენტალური ფილოსოფიიდან მოითხოვს დამტკიცებას, რატომ არის მოვლენაში მოცემული ფორმა და შინაარსის სინთეზი. რამდენად კანონიერია ეს მოთხოვნა და ვის შეუძლია მისი შესრულება. განა ჩვენი შემეცნების საფუძველები შესაძლებლად ზდიან მათ დამტკიცებას? არა. ვინაიდან ყოველი მტკიცება თვით უნდა ემყარებოდეს მტკიცების შესაძლებლობის საფუძველს (აღსანიშნავია, რომ ნუცუბიძე სხვა თხზულებაში (ბოლცანის შესახებ) ცნობს არგუმენტს). ტრანსცენდენტალური ფილოსოფიის უმთავრესი აზრი ისაა, რომ მან პირველად ისტორიაში შეიგნო ეს ფაქტი სათანადო სიღრმით. ვინც ამას არ იზიარებს, მან უნდა დაასაბუთოს თავისი შეხედულება. ნუცუბიძე ამას არ აკეთებს და არც აპირებს, რადგან მისი წერილიდან არ ჩანს, რომ ის არჩევდეს საფუძვლის ორმაგ მნიშვნელობას ტრანსცენდენტალურ ფილოსოფიაში. მაშასადამე, დაუმტკიცებელი, კიდევ მეტი, სიმართლეს მოკლებული აღმოჩნდა დებულება, რომელიც ნუცუბიძის არგუმენტაციის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილია. თითქოს ტრანსცენდენტალურმა ლოგიკამ უარყო ზოგადის და კერძობითის ერთ მოვლენაში შეთავსება და თითქოს, ტრანსცენდენტალურმა ფილოსოფიამ ვერ მოუწახა საფუძველი მათ სინთეზს.

დაგვრჩა საკითხის მეორე ნახევარი. ნუცუბიძე იმავე ბრალს დებს ფორმალურ ლოგიკას, რომ შეუძლებელია ერთ და იმავე დროს რაიმე ფენომენი ზოგადიც იყოს და კერძობითიც ფორმალური ლოგიკის მიხედვით. ნუცუბიძის არგუმენტაციის ეს მუხლიც საფუძველს მოკლებულია, რადგან ფორმალური ლოგიკა ვერ გაიხიდა თავის საფუძველად იმას, რაც ლოგიკის სფეროს გარეთაა. საკითხი ფენომენის აგებულების შესახებ გნოსეოლოგიურია და ფორმალური ლოგიკა განურჩეველია სხვადასხვა გნოსეოლოგიური თეორიების მი-

⁶ უნივერსიტეტის ზომზე, გვ. 37, 27 და სხვაგანა.

მართ. ფორმალურ ლოგიკასა და გნოსეოლოგიას შორის ისეთივე მიმართება: როგორც ლოგიკასა და ფიზიკას ან ქიმიას შორის. ლოგიკა სხვა დისციპლინაა, გნოსეოლოგია სხვა. მართალია, ნუცუბიძის აზრით, ესენი უნდა შეერთდნენ ალეთოლოგიაში, მაგრამ განა შეიძლება ალეთოლოგიის ამოცანების საზომით მივედგეთ რეალურად არსებულ მეცნიერებას ლოგიკას და პასუხი ვაგებინოთ იმისათვის, რისთვისაც თავის დანიშნულების მიხედვით არ აგებს პასუხს. ფორმალურ ლოგიკას არ ესაქმება იმ საკითხთან, როგორ არის ფენომენში შესაძლებელი ზოგადისა და კერძობობის ყოფნა. ფორმალური ლოგიკა ღებულობს როგორც ფაქტს მოვლენის მრავალსახიანიზობას და იწყებს თავის მოქმედებას მოვლენის გადასამუშავებლად. თვით ნუცუბიძეც აღიარებს თავის არგუმენტის უსწორობას, როდესაც ამტკიცებს, რომ ფორმალური ლოგიკა შეუცნობლად იღებს ფაქტში იმას, რასაც ის შემდეგ ცნებაში გამოყოფს (გვ. 17). ამით ნუცუბიძემ ცნო, რომ ფორმალური ლოგიკისთვის არ არსებობს ზოგადისა და კერძობობის შეუთავსებლობა. ზემოთქმულის საფუძველზე უნდა დავასკვნათ, 1. ნუცუბიძეს არ დაუმტკიცებია წინააღმდეგობის არსებობა ფორმალურ და ტრანსცენდენტალურ ლოგიკას შორის. 2. ნუცუბიძეს არ დაუმტკიცებია, რომ ამ წინააღმდეგობის მიზეზია მცდარი დებულება, ფენომენში ზოგადისა და კერძობობის შეუთავსებლობაზე, რომელსაც თითქოს ემყარება ტრანსცენდენტალური და ფორმალური ლოგიკა. აქედან ცხადია, რომ ნუცუბიძეს არ დაუმტკიცებია ისიც, რომ გადაუწყვეტელი საკითხების გადასაწყვეტად ახალი თეორია უნდა ვეძიოთ. მეცნიერული ინტერესების შეუღლებლად, აქ შეიძლებოდა შეჩერება, მაგრამ სხვა, უკვე არამეცნიერული ინტერესის გამო მივეყვით ნუცუბიძეს და ვნახოთ, რას გვიჩვენებს იგი. როგორც ჩანს, ნუცუბიძეს ფორმალური და ტრანსცენდენტალური ლოგიკის ცალ-ცალკე არსებობა არ მოსწონს. მას ორივე მიაჩნია ცალმხრივად. მისი აზრით, საჭიროა ორივეს შეერთება ალეთოლოგიაში, რომელიც ამ ცალმხრივობის გადამღებელია. დავუშვათ, ავტორის სასარგებლოდ, რომ ტრანსცენდენტალური და ფორმალური ლოგიკა ცალმხრივია (ზემოთ მე შევეცადე მეჩვენებინა, რომ ეს არ არის დამტკიცებული), მერე რა გამოდის აქედან? განა ის გამოვა, რომ ამ ნაკლოვანებების გამოსწორება უნდა მოხდეს მათი შეერთებით? ვაი თუ ეს კოჭლების და ცალმხრივების ალეთოლოგიაში შეერთებით ორთავიანი მონსტრი მივიღეთ, რომელიც თვითონვე მოკვდება ბუნებრივი სიკვდილით. ამიტომ საჭიროა იმის დასაბუთება, რომ ფორმალური და ტრანსცენდენტალური ლოგიკის ნაკლოვანებანი ალეთოლოგიაში გათქვეფით მოისპობიან და რომ ალეთოლოგია ერთადერთი ან ყოველ შემთხვევაში საუკეთესო საშუალებაა ამ ნაკლოვანებათა მოსასპობად. როგორც პირველი, ისე მეორე დამტკიცება ღრმა დავიკრებებს და ხანგრძლივ მუშაობას მოითხოვს. თავის წერილში კი ნუცუბიძეს სერიოზული ცდა არ გაუკეთებია ალეთოლოგიის საჭიროების დასამტკიცებლად. ის უბრალოდ დეკლარაციას აკეთებს და რისთვის, როგორ, რა საბუთის ძალით, ამაზე საკმაო პასუხს ნუცუბიძე თავის წერილში არ იძლევა და ვერც მოგვეცემს. განა ფილოსოფიაში ახალი მიმართულების დასაბუთება ასე ადვილია? მე ვიზიარებ ნუცუბიძის ლოზუნგს: „წინ კანტიდან“, მაგრამ თათოეული ახალი ნაბიჯი უნდა გადადგმულ იქნეს ხანგრძლივი დაკვირვების, არგუმენტების დაწერილებითი ანალიზის შემდეგ. ამის გარეშე ფილოსოფიური პროგრესი შეუძლებელია. მე კუთვითებ მხოლოდ იმ დებულებების დაუმტკიცებლობაზე, რომელთაც ეყრდნობა ნუცუბიძე. მე არ ვამბობ, რომ ნუცუბიძის კონსტრუქციაში (ალეთო-

ლოგიაში) რაიმე შეცდომაა. შეიძლება ის დაბრკოლებები, რომლებიც ნუცუბიძის თხზულებების დაკვირვებულ კითხვის დროს ჩემს წინაშე წამოიჭრა, თვით ავტორის მიერ უკვე დაძლეული იქნა, ან დაძლეული თუ არ არის, შეიძლება ავტორმა იცის მათი დაძლევის ხერხი. ამას მომავალი გვიჩვენებს. ყოველ შემთხვევაში ერთი რამ აღსანიშნავია: მომავალში ავტორი უნდა მოერიდოს იმ გზას, რომელსაც ჰუსერლი მიყვება. ჰუსერლს ვასახელებ, რადგან ფილოსოფიური განვითარების გზა როგორც ჩანს, ნუცუბიძეს და ჰუსერლს ერთი და იგივე ჰქონიათ. ეს არის გზა ბოლცანოდან გამოსული. ჰუსერლი გადაიჩეხა *ignoratio elenchi*-ს დიდ ხრამში. ბოლცანოს „ჰეშმარიტება თავისთავად“ (რომელზედაც ასე ჩინებულად მოგვითხრობს ნუცუბიძე, თავის ნამდვილად მეცნიერულ გამოკვლევაში, „Больцано и теория науки“) ჰუსერლმა ლოგიკურ ჰეშმარიტებად მიიღო და, ზიგვარტის თქმისა არ იყოს, მისტიციზმის უფსკრულში შეცურდა. უეჭველია ნუცუბიძე იცნობს ზიგვარტის მიერ ჰუსერლის კრიტიკას და თავის მოძღვრების დასაბუთებაში ლოსკის უხეირო გავლენის მიუხედავად მეტ წინდახედულებას გამოიჩენს ვიდრე მისი თანამოაზრე ჰუსერლი. დავგრჩა უკანასკნელი საკითხი. მისაღებია თუ არა ცნების ბუნების ნუცუბიძისეული განმარტება. ჩვენ ვნახეთ რომ ეს განმარტება ემყარებოდა შემდეგ დებულებებს: 1. ფორმალური და ტრანსცენდენტალური ლოგიკა ერთიმეორის საწინააღმდეგოა; 2. ამ წინააღმდეგობის მიზეზია მოვლენის უმართებლო გაგება; 3. ამ წინააღმდეგობის მოსასპობად საჭიროა ალეთოლოგია. არც ერთი ეს დებულება არ ყოფილა დამტკიცებული. აქედან გამომდინარეობს, რომ არც ცნების ბუნების ნუცუბიძისეული განმარტებაა დამტკიცებული.

ქართულმა ფსიქოლოგიურმა სკოლამ დიდი დანაკლისი განიცადა — გარდაიცვალა გამოჩენილი მეცნიერი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი, სსრ კავშირის პედაგოგიის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, საქართველოს ყსრ მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზოგადი ფსიქოლოგიის კათედრის გამგე, ფსიქოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, სკკ წევრი 1952 წლიდან რევაზ გრიგოლის ძე ნათაძე.

რ. ნათაძის მეცნიერული მოღვაწეობა გამოირჩეოდა ექსპერიმენტული კვლევის მაღალი კულტურით. მან განსაკუთრებული ღვაწლი დასდო დიმიტრი უზნაძის მიერ შემუშავებული ორიგინალური განწყობის თეორიის ზოგად ფსიქოლოგიური პროფილით შემდგომ განვითარებას. ამ მიმართულებით შესრულებული ნაშრომები, თვით დ. უზნაძის აღიარებით, განწყობის ფსიქოლოგიის ახალ ეტაპს ქმნის.

რ. ნათაძე დაიბადა 1903 წლის 11 ნოემბერს, გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის და საზოგადო მოღვაწის გ. ნათაძის ოჯახში. 1922 წელს შედის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და ამთავრებს სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტს ფსიქოლოგიის სპეციალობით, რის შემდეგაც ჩაირიცხა უნივერსიტეტის ასპირანტურაში. 1928 წლიდან იგი მუშაობდა უნივერსიტეტში ჭერ ასისტენტად, შემდეგ დოცენტად. 1940 წლიდან კათედრის პროფესორად, ხოლო 1950 წლიდან იგი აირჩიეს ზოგადი ფსიქოლოგიის კათედრის გამგედ, რომელსაც უცვლელად ხელმძღვანელობდა სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე.

1939 წელს რ. ნათაძემ დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია ზოგად ფსიქოლოგიაში, ეს იყო პირველი სადოქტორო დისერტაცია ფსიქოლოგიაში, რომელიც შესრულდა საქართველოში.

უნივერსიტეტში მუშაობისას პარალელურად სხვადასხვა დრჩის იგი მუშაობდა პუშკინის სახელობის პედაგოგიურ ინსტიტუტში, ქუთაისის ა. წულუკიძის სახელობის პედაგოგიურ ინსტიტუტში, რუსთაველის სახელობის თეატრალურ ინსტიტუტში, საქართველოს სახელმწიფო ფიზიკური კულტურის ინსტიტუტში.

რ. ნათაძე ოცი წლის განმავლობაში ხელმძღვანელობდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დ. უზნაძის სახელობის ფსიქოლოგიის ინსტიტუტის გენეტიკური ფსიქოლოგიის განყოფილებას.

რ. ნათაძე ერთნაირი წარმატებით ეწეოდა აქტიურ პედაგოგიურ და ნაყოფიერ მეცნიერულ მუშაობას. უაღრესად მნიშვნელოვანი და მრავალფეროვანი მეცნიერის სამეცნიერო კვლევა-ძიებების დიაპაზონი, იგი ნაყოფიერად მუშაობდა ფსიქოლოგიის ისეთ დარგებში, როგორცაა ზოგადი, ბავშვისა და პედაგოგიური, შრომის, შემოქმედების, განწყობის ფსიქოლოგია და ფსიქოლოგიის ისტორია. მას ეკუთვნის მრავალი ფუნდამენტური გამოკვლევა, რომლებმაც დიდი

ალიარება ჰპოვეს. მის კალამს ეკუთვნის ორასამდე გამოცვლევა, მათ შორის რამოდენიმე მონოგრაფია. მისი გამოცვლევების ძირითადი მონაცემები გამოქვეყნებულია ინგლისურ, ფრანგულ, გერმანულ, უნგრულ და სხვა ენებზე.

რ. ნათაძის გამოცვლევების შედეგები აისახა მოსკოვის უნივერსიტეტის მიერ გამოცემულ ქრესტომათიებში. საუკვეთაოდ არის ცნობილი მისი სახელმძღვანელოები ფსიქოლოგიაში — საშუალო სკოლისათვის, უნივერსიტეტის არაფსიქოლოგიური ფაკულტეტისათვის, ფსიქოლოგიის სპეციალობის სტუდენტებისათვის, მისმა „ზოგადმა ფსიქოლოგიამ“ 1956 წელს უნივერსიტეტის პირველი პრემია დაიმსახურა.

უდიდესი წვლილი შეიტანა რ. ნათაძემ საქართველოს ფსიქოლოგთა კადრების მომზადების საქმეში. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით შესრულდა მრავალი სპანდიდატო და სადოქტორო დისერტაცია.

მრავალი წლის მანძილზე რ. ნათაძე ეწეოდა აქტიურ საზოგადოებრივ მოღვაწეობას. იგი იყო ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის მთავარი სარედაქციო კოლეგიის წევრი, მთელი რიგი საკავშირო და რესპუბლიკური სამეცნიერო ჟურნალების რედაქციების წევრი, ფსიქოლოგთა საკავშირო საზოგადოების საპატიო წევრი; წლების განმავლობაში იყო საქართველოს ფსიქოლოგთა საზოგადოების თავმჯდომარე და აგრეთვე ხელმძღვანელობდა სამეცნიერო ხარისხების მინიჭების სპეციალიზებულ საბჭოს ფსიქოლოგიაში.

კომუნისტურმა პარტიამ და საბჭოთა სახელმწიფომ დიდად დააფასა რევან ნათაძის ნაყოფიერი მეცნიერული, მეცნიერულ-ორგანიზაციული, პედაგოგიური და საზოგადოებრივი საქმიანობა. იგი დაჯილდოებული იყო ხალხთა მეგობრობის ორდენით და მრავალი მედლით.

შესანიშნავი კომუნისტა მეცნიერის, მგზნებარე პატრიოტის, პრინციპული, თავმდაბალი, უაღრესად გულისხმიერი ადამიანის რევან ნათაძის ნათელი ხსოვნა სამუდამოდ დარჩება მისი კოლეგების, მეგობრების, ახლობლებისა და მოწაფეების ხსოვნაში.

საქართველოს სსრ მცენიერებათა პალატიის დ. უზნაძის
 სახელობის ფსიქოლოგიის ინსტიტუტი

ავტორთა საყურადღებოდ

ჟურნალში გამოხუჭვენიებული მასალა წარმოდგენილი უნდა იყოს ორ ცალად, ქართულ ან რუსულ ენაზე. ქართულ ტექსტს უნდა ახლდეს რუსული რეზიუმე არა უმეტეს მანქანაზე დაბეჭდილი ერთი გვერდისა. წერილის მოცულობა, რეზიუმეს ჩათვლით, არ უნდა აღემატებოდეს ერთ საავტორო თაბახს (40 ათასი ასო ნიშანი); დაბეჭდილი უნდა იყოს სტანდარტის დაცვით.

წერილში გამოყენებული ნაშრომების სია დაერთოს ბოლოს, ტექსტში კი მიეთითოს რიგითი ნომერი კუთხოვან ფრჩხილებში. ავტორისეული შენიშვნები მიეთითება გვერდების მიხედვით.

სარედაქციო კოლეგია ნაშრომებს მიიღებს მეცნიერებათა აკადემიის შესაბამისი დაწესებულებების ან ამ დარგის აკადემიის ნამდვილი წევრებისა და წევრ-კორესპონდენტების წარდგინებით.

ჩვენი მისამართია: 380008, თბილისი 8, რუსთაველის 29,
საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

ფილოსოფიის ინსტიტუტი
(ჟურნალ „მაცნესათვის“)

სარედაქციო კოლეგია

652/160

ფასი 85 კობ.

ინდექსი 76195

